

*Ир, Ирыстон! Мæ хур, мæ мæй дæ.
Мæ уды зымæг, мæ май.
Баййаф хорзæй, цух ма цæмæй дæ
Æмæ цæр, æмæ рæз, æмæ рай!*

НАФИ

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор
ХЕТАГУРОВА Оксана Нодаровна

Редакция
Заместитель главного редактора – Альбина КЕЛОЕВА
Шеф-редактор – Диана АЛБОРОВА
Редактор отдела прозы – Юрий ГАБАРАЕВ
Редактор отдела поэзии и драматургии – Батрадз КАСАЕВ
Редактор отдела критики и публицистики – Тамерлан ТЕХОВ

Редакционный совет
Борис ХОЗИЕВ, Станислав КАДЗАЕВ,
Клавдия ДЖУСОЕВА,
Анатолий КУСРАЕВ, Анжела КУДЗОЕВА,
Руслан БЗАРОВ, Зелим БАТАЕВ

Владикавказ,
2026

МАХ

2
2026

ДУГ

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМЕ АХСЕНАДОН-
ПОЛИТИКОН АРВЫЛМАЙОН ЖУРНАЛ

Журнал мыхуыры цауы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор
ХЕТАГКАТЫ Оксанæ

Редакци

Сæйраг редакторы хæдивæг – КЪЕЛОЙТЫ Альбина

Шеф-редактор – АЛБОРТЫ Дианæ

Прозæйы хайады редактор – ГÆБÆРАТЫ Юри

Поэзи æмæ драматургийы хайады редактор – КАСАТЫ Батрадз

Критика æмæ публицистикæйы хайады редактор – ТЪЕХТЫ Тамерлан

Редакцион совет

ХОЗИТЫ Барис, КЪАДЗАТЫ Станислав,

ДЖУСОЙТЫ Клавæ,

КЪУСРАТЫ Анатоли, КУЫДЗОЙТЫ Анжела,

БЗАРТЫ Руслан, УАТАТЫ Зелим

Дзæуджыхъæу,

2026

НОМЫРЫ ИС:

АМДУГОНЫ ХЪУЫДЫТÆ	5
ХОЗИТЫ Яков: 115 азы	
ХОЗИТЫ Яков. Нæ дугæй æз фырты хæс дарын... <i>Æмдзæвгæтæ</i> ...	10
ДЗУГАТЫ-МУРАСТЫ Риммæ. Зæрдæйы уидæгты поэзи. <i>Уац</i>	16
МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег: 70 азы	
МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег. «Ирон фæндыр», æрцауæд ныл дæ арфæ! <i>Æмдзæвгæтæ</i>	38
Хъазыбеджы тыххæй загътой	45
АИВАД, КУЛЬТУРÆ	
ТЪЕХТЫ Тамерлан. Уарди, дзæбидыр æмæ адæймаг	47
«МАХ ДУГ»-Ы РАВДЫСТ	
ПРОЗÆ	
ХЪАЗИТЫ Мелитон. Цин. <i>Новеллæ</i>	49
БЫЗЫККАТЫ Земфирæ. Æртæ чызджы фыд. <i>Радзырд</i>	80
НЕ ‘ВЗАГ – НÆ ХÆЗНА	
АБАЙТЫ Эдуард. Мæ тугæнхъæвзæн. <i>Уац</i>	86
ЦАРДЫСТЫ АМÆ УЫДЫСТЫ	
ХУЫГАТЫ Сергей. Дзадтиаты Тотырбег. <i>Мысинæгтæ</i>	93
АИВ ДЗЫРДЫ ХÆЗНАДОН	
ГУСАЛТЫ Барис. Дзырд-Хуыцау дугæй дугмæ	103
КРИТКÆ АМÆ ПУБЛИЦИСТИКÆ	
ПЛИТЫ Сергей. Поэт æмæ æмбæстаджы æмиуад. <i>Уац</i>	121
АХУЫРГÆНÆГÆН АХХУЫСÆН	
КУЫДЗОЙТЫ Анжелæ. Ирон ныхасы культурайы фарстатæ Гæбæраты Никъалайы зонадон куыстыты. <i>Уац</i>	126
РОХУАТÆН АЕВГЪАУ	
ЛАЗАРТЫ Х., САЛАМТЫ А. Хъæбатыр хæстон. <i>Очерк</i>	131
АМБИСОНДЫ ХАБÆРТТÆ	139
МÆЙЫ ЦАУТЫЛ АФÆЛГÆСТ	142

АЕМДУГОНЫ ХЪУЫДЫТÆ

НЕ ‘РГОМ НÆ КÆСТÆРТÆМ АЗДАХÆМ!

Рæстæг домæ кæстæрты хъомыладмæ ноджы фылдæр æргом здахын, ирондзинады нæмгуытæ сын сæ зæрдæйы арфы тауын, Фыдыбæстæ, сæ фыдæлты зæхх сын удуæлдайæ бауарзын кæнын. Абон уый у æппæты стырдæр, зындæр æмæ ахсджиагдæр нысан. Куыд Хуссар Ирыстоны сæйраг уæлдæр ахуыргæнæндонæ разамонæг, афтæ мæ бон зæгъын у, ацы фарстатыл нæм раджы дæр æмæ ныр дæр стыр куыст кæй цæуы. Нæ университет стыр æвæрæн хæссы ирон æвзаг æмæ литературæ бахъахъхъæныны хъуыддагмæ. Скъолайы фæстæ нæм сæ гæххæттæ куы бадæттынц, уæд æнæмæнг хъуыддаг ваййы фыццаг уал ирон æвзагæй фæлварæн раттын. Ирон æвзаг æмæ литературæйы хайады студенттæн нæм ис Президенты æртæ хуызы стипендитæ – 7 мин сомы; Боллоты Таймуразы номыл стипенди – 15 мин сомы; Хуссар Ирыстоны Национ банк æмæ Фонд «Мир – Мост – Осетия»-йы стипендитæ – фæйна 5 мин сомы.

Фанды ма гыццыл афэлгәст скæнын университеты абоны куыстыл. Ирон æвзаг æмæ литературæйы рæзтæн ахъызгæнæг у Абайты Васойы номыл Лингвокультурологон центр. Наукон-практикон конференцитæ ирон æвзаджы фарстатыл, Ирыстоны фысджыты номыл мысæн æмæ юбилейон изæртæ, æрвылазон конференцитæ Хуссар Ирыстоны Уæрæсеимæ æмгуыстады минæварадимæ, наукон æрмæджытæ ирон литературæ æмæ æвзаджы тыххæй мыхуырæй уадзын æмæ бирæ æндæр ахсджиаг хъуыддæгтæ æххæстгонд цæуынц æмцæдисæй нæ хъомысджын кусджытимæ. Арæхстджынаы йæхи æвдисы нæ студентты национ кæфтыты ансамбль. Хицæн ныхасы аккаг у, университетæн йæхи телеуынынад кæй ис, уый. Абайты Васойы райгуырды 125 азы бонмæ æмæ Джусойты Нафийы райгуырды 100 азы бонмæ документалон кинонывтæ сисыны тыххæй хорзæхджынгонд æрцыд Хетæгкаты Къостайы номыл паддзахадон преми, Джусойты Нафийы преми æмæ Цæгат Ирыстоны Сæргълаууæджы æрвылазон премитæй. Ис нæм нæхи автомобилон скъола, музей уникалон экспонаттимæ, типографи. Уадзæм нæхи газет дæр.

13 азы размæ университеты сæргъы куы æрлæууыдтæн, уæд фыццаджыдæр цы сарæзтам, уый уыд, республикæйы Ахуырады министрадæй йæ комкоммæ УФ-йы Президенты дæлбармæ кæй ахастам. Уый ныл, иуæй, савæрдта фылдæр хæстæ, фæлæ ныртæккæ махæн нæ уавæртæ сты зынгæ хуыздæр. Кæд раздæр нæ университетæн æндæр уæлдæр ахуыргæнæндæттимæ 8 бадзырды йеддæмæ нæ уыд, уæд фæстаг 14 азмæ та бафыстам 76 бадзырды Уæрæсейы хуыздæр уæлдæр ахуыргæнæндæттимæ. Абон нæм ис цыппар минæй фылдæр студенты. Уымæ бахъахъхъæдтам Советон Цæдисы уæлдæр ахуырады системæ.

Мæ фæлтæрæн абон æнцондæр цæрæн у. Царды фæлварæнты бахсыстыстæм, сфидар стæм удæй дæр, зондахастæй дæр. 1990-æм азты фæлдурæджджын рæстæджы, гыццыл ма бахъæуа, Скæсæны фæндиаг ма фæуыдаиккам. Царды уавæртæ цæхгæр фæивтой, Уæрæсейы сæргъы ног хицауад

куы арлаууыд, уэд. Владимир Путин амæ йæ командæ раргом кодтой ныхилджыты фыдхъуыдытæ, нæ бауагътой Уæрæсейы зæххытæ ныггафрутт кæнын. Уымæн ахъаз уыд Уæрæсейы адæмты иудзинад. Хуссар Ирыстон та у Уæрæсейы Федерацийы фидар ныфс Кавказы хуссарварс. Сæрмагонд æфсæддон операцийы фæсте нæ фæлаугæйæ архайынц нæ лæппутæ дæр. Уыдонæй бирæтæ сты нæ рауагъдонтæ амæ студенттæ, ома абоны онг ахуыр кæнынц фæсаууонмæ нæ университеты. Нæ бон цас у, уыйбæрц сын æххуыс кæнæм алыварсыгæй. Хæст хæст у, бирæтæ сæ цард радтой Фыдыбæстæйы сæрвалтау. Сæ рухс нæмттæ уыдонæн рох никæд уыдзысты. Арлаууыдысты стыр фыдракæнды ныхмæ, уды фидардзинад, Фыдыбæстæмæ уарзондзинад амæ хъæбатырдзинад равдисгæйæ.

Украинайы царджыты ‘хсæн цыд стыр идеологион куыст Уæрæсейы ныхмæ, амæ ма баззад иунæг хос – фыдгæнджыты ныхмæ схæцын, ныхкъуыр д сын раттын, цалынмæ уидæгтæ ноджы арфдæр нæ ацыдысты, уæдмæ. Арцыд лæгæвзарæн рæстæг. Донбассæн Уæрæсе афойнадыл куына баххуыс кодтаид, уэд се сæфт арцыдаид бынæттон царджытæн. Зæгъын хъæуы уый, амæ Хуссар Ирыстон æппæты фыццаг кæй банымадта Донецк амæ Луганскы республикæты хæдбардзинад, Ирыстон фыццагтимæ кæй балæууыд сæ фарсмæ 2014 азы. Уымæ Донецкы национ университет амæ Луганскы уæлдæр ахуыргæнæндæттæй иуимæ 2014 азы цауты фæстæ нæ университет фыццаг бафыста æмгуыстады бадзырд дæр.

Абон мæ цы тыхсын кæны, уымæй мæ куы бафарстæуа, уэд уый та у нæ демографион уавæр. Алы бинонтæн дæр æртæ сывæллонæй къаддæр хъуамæ ма уа. Фæсивæд бинонтæ бакæныны хъуыддагæй сæхи иуварс кæнынц, уый та ууыл дзуры, амæ сæ хъуыды сомбоныл нæу. Фæзæгъынц, хуыздæр социалон уавæртæм кæй æнхъæлмæ кæсынц. Æз та афтæ зæгъдзынæн: хæдзар, æхца хъуаг чи нæу, уыдон та стæмтæй фæстæмæ цот уадзыныл æппын не сты – сæ зæрдæйы дзæбæхæн сæ рæстæг æрвитынц. Иумæйагæй нæ хъæуы бакусын

ацы фарстайыл бинонты ‘хсән, әхсәнәдон организациты, уәлдәр ахуыргәнәндәтты. Куыд хорз уаид, куы сфидар уаид ахәм паддзахадон программә, әмә-иу әрыгон бинонтән хицән фатертә куы цәуид ләвәрд. Кәд банкъуысиккой уәд нә кәстәртә бинонтә кәнынмә...

Сывәллон йә хәдзарәй цы рахәссы, уый йын свәййы фәндаггаг йә дарддәры царды. Абон алцы әхсәнәды әккой куы әвәрәм, уәд уый дәр раст нә уыздән. Ныууадзәм-ма нә «ахсджиаг» хъуыддәгтә, бавдәләм әмә не ‘ргом нә кәстәртәм аздахәм, бауарзын сын кәнәм сәхи, сә культу-рә, сә уидәгтә, сахуыр сә кәнәм фидәнмә кәсын, дард уынын, раст хатдзәгтә кәнын, уәззау зондыл хәст уәвын.

*ТЕДЕТЫ Вадим,
Хуссар Ирыстоны Тыбылты Алыкандры номыл
паддзахадон университеты ректор*

ХОЗИТЫ ЯКОВ: 115 АЗЫ

(1916 – 1938)

Яков йæ зæрдæмæ арф кæй айста, Николай Островскийы уыцы ныхæстæ: *«Адæймагæн æппæты зынаргъдæр у йæ цард. Æмæ йæ хъæуы афтæ фæцæрын, цæмай, сена нысаней цы азтæ фæцардтæ, уыдоны тыххæй æфсæрмиаг ма фæуай... Мæлгæйæ дæр афтæ куыд зæгъай: мæ цард сæмæ мæ тыхтæ радтон а зæххыл æппæты хуыздæр хъуыддагæн – дзыллæты ссæрибар кæнынæн».*

НÆ ДУГÆЙ ÆЗ ФЫРТЫ ХÆС ДАРЫН...

АРÆНТЫЛ

Уæрæх Цæдисы арæнтæ
Æрбарухс кæны бон.
Фæтулы мæй йæ авдæнмæ,
Æрттивы Бонвæрнон.

Ыссæуы хур, мæ арæнтыл
Лыстæг хæссын мæ цæст.
Мæ къухы – топп, мæ астæуыл
Мæ хъатара – æлвæст.

Фыдыбæстæ, мæ гуырæн зæхх!
Дæуæн дæн æз нывонд.
Мæ ныфс – дæ цин, мæ саулох бæх,
Мæ карды ком, мæ зонд!

Уыныс: хъæхъхъаг ызнæгты бал
Цæттæ кæны хæстмæ.
Цæттæ дæн æз! Æрбакæс-ма,
Мæ Райгуырæн бæстæ!

Йæ маст фыдгулæн не ссыди,
Уый ног æндзары арт.
Дзæвгар рæстæг та не ‘рцыди
Йæ бæрзæйыл нæ кард...

Ыссæуы хур. Мæ арæнтыл
Лыстæг хæссын мæ цæст.
Мæ къухы – топп, мæ астæуыл
Мæ хъатара – æлвæст!

АМБИСАХСÆВ

Рог дымгæ, бæлæсты уайсæст,
Уынгтæ – мидфынæй.
Мил фæस्कæу бæмбæгау асæст,
Хъазгæ, худгæ мæй.

Арвы ирд гæбæзтæ култау
Дидинаггæй – цагъд.
Хæхтæ – тинтычыйæ худтæ –
Кауы михтыл сагъд.

Уым, дæлдæр сæ бынмæ, фæлмы –
Хъæды тар сыфтæр.
Гоби арф комы – æфсæрмы
Доны хъал уынæр.

Бæстыхæйттæ ам мæ разы –
Сохъхъыр кæфтау раст.
Иу, дыууæ, æртæ цырагъы...
Ацырдæм – сæ каст.

Куыз – гуырысхойаг цæмæйдæр –
Иу ранæй кæмдæр...
Дугъон бæхау дард кæцæйдæр –
Машинæйы хъæр.

Рог дымгæ, бæлæсты уайсæст,
Уынгтæ – мидфынæй;
Мил фæस्कæу бæмбæгау асæст,
Хъазгæ, худгæ мæй.

НОГ ИР

Зæронд заман! Дæ хъару басаст,
Дæ рис, дæ тухитæ – мæ рын.
Мæнмæ æрттивгæ хур æрбакаст, –
Æз абон ног Иры цæрын.

Мæ алыварс куы райы уалдзæг,
Рæвдаугæ арвыл хъазы хур.
Сæрибар тохы цины зарæг
Мæ риуæй тоны, домы: дзур!

Æз дзурын уæд, рæвдыд дæ цинай,
Кæй бон у уромын, зæгъ-ма?
Дæ фидар сау къæдзæхджын риуæй
Нæуæг куы райгуыры хæзна.

Бæрзонд уæлхохы сæрмæ телтыл
Куы скæнынц вагæттæ сæ уад.
Æндон хъæсдараегимæ темпыл
Хъайтар куы сиу кæны йæ зард.

Хæссын мæ цæст дæ фæзтыл дардмæ,
Мæ цин дæ рагуалдзæг хынцы.
Нæуæг хъæздыг колхозон цардмæ
Нæ бæстæ ерысæй тындзы.

Æндон бæх ног фæзтæй ныззары,
Нæ бæстæ хоры кæндæй – зæй,
Хъазуатон ерысы фæлвары, –
Кæм ын ис равдисæн дзырдтæй?

Бæргæ! Куы ссарин, Ир, фæндонæй
Дæу фаг ысныв кæнынæн дзырд,
Цæмæй уа арфæйаг дæ номæй
Нæ кусæг адамы æмбырд!

НЫСТУАН САБИТЭН

Нæ хъæлдзæг царды буц хъæбултæ,
 Нæ цин, нæ сомы бонты ныфс,
 Æвзонг фæлтæр, нанайы хуртæ,
 Дæттын салам сымахæн æз.

Æдзух кæмдæриддæр уæ зардмæ
 Сæрыстырæй хæстæг тырнын,
 Уым æз уæ ныр, уæ фидæн цардмæ
 Ныфсджын, зæрдæрухсæй кæсын.

Æмæ уынын уæ алы сдзырды,
 Уæ алкæйы цæсгомыл дæр
 Нæ бæстæйы ысуинаг фыртты,
 Йæ намысы, йæ тохы сæр.

Скафы тынгдæр риуы зæрдæ,
 Уæ рæнхъыты æз дæр ваййын.
 Сымахæн рæзынц рог мæ фæндтæ,
 Æмæ сæ цингæнгæ хæссын.

НÆ ДÆН ÆНКЪАРД!

Нæ цардтæн æз цагъайраг дуджы,
 Нæ федтон рагбонты фыд уаг
 Кæнæ мæ царды уалдзæг, туджы
 Мæцгæйæ, нæ арвыстон, мыййаг...

Нæ дæн æнкъард! Æнусты тары
 Мæнæн фæсмойнаг мур дæр нæй,
 Нæ дугæй æз фырты хæс дарын,
 Нæ фидæн! Уарзонад дæуæй.

Æлгъыст заман фыдæлты цармæй
 Сындрз къухæй бадомдта йæ мызд,
 Æмæ йæ калм зæрдæ, йæ армæй
 Сæ уд æгæр дæр ма фæрыст.

Ныр та? Нæ хур цæхæрæй судзы
Æмæ æввахс нæ уадзы мæт,
Кæй зæрдæ йæм нæ комы худын,
Гъе уый йæ мæлæтыл кæуæд!

Мæн ды – æгъгъæд! – æнкъардыл ма дом,
Фæнды мæ хъазын, худын фаг;
Цин у мæнæн мæ дугæн фаззон,
Æмæ дзы у мæ зæрдæ дзаг!

МÆ ФЫНЫ ДÆР

Æнайы чызг, цы боны уай,
Цы номæй дæм фыссын?!
Бзнон та дæ, мæ хуры хай,
Мæнмæ æрхаста фын...

Æз бадтæн уаты иунæгæй,
Мæ хъуыдытæй мæ сæр
Уыд дзаг, хъæлдзæг мæ фидæнæй
Фæзындтæ мæм ды дæр;

Рæуæг, бæрæгбон дарæсты,
Зæрдæрайгæ – дæ каст.
Дæ уындæй ме ‘рыгон къабæзтæм
Уæд цины хур æркаст...

(Лæппу! Æрра кæм нæ вæййыс
Ды ахæмты уындæй!)
Бздзырдтон дæм: «Цæмæн лæууыс?
Чызгай, æрбад-ма, цæй!»

Æрбадтæ, æз дæ хъарм къухмæ
Куыд февнæлдтон, мæгъа,
Дæ мидбылты мæм бахудтæ
Æмæ дзырдтай: «Æрра!»

Мæнау фæуай, о хъал чызгай
 (Дзырдтон дын æз бæргæ),
 Кæд сау æрфгуыты бамбæхстай
 Ды ме ‘нхъæлцау зæрдæ.

Кæд уый æхсæвæй, бонæй дæр
 Дæу фæмысы æрмæст,
 Кæд сусæгæй, æргомæй дæр
 Дæ цинæй у æфсæст.

ДОБРОЛЮБОВЫ МЫСГÆЙÆ

Цæмæн фæзынд ыстъалы арвыл
 Зымагон сау æхсæвы тары?
 Цæмæн йæ сонт базыртæ дардыл
 Цæргæс бæрзонд хæхтæм фæлвары?

Цæмæй йæ ирд цæхæры артмæ
 Уый тар æхсæвы ‘нгас æрдара,
 Æви цæмæй йæ фæдыл дардмæ
 Æфхæрд уæнгты хъару ыссара.

Цæмæн йæ ферттывдимæ арвыл
 Уый хаугæ ‘рттиваг фæд ныууагъта?
 Цæмæн æвзонг уарийы мардыл
 Æврæгъты ставд цæссыг æрхаудта?

Цæмæй æдзух лæууа нæ разы,
 Уæлахиз тох йæ баст рæмудза
 Æмæ сæрибары фæндагыл
 Æнусмæ уый цырагъау судза.

*ДЗУГАТЫ-МУРАСТЫ Риммæ,
РЦИ-Аланийы культурæйы сгуыхт кусæг,
УФ-йы Журналистты цæдисы уæнг*

ЗÆРДÆЙЫ УИДÆГТЫ ПОЭЗИ

Уац

Зæрдæйы уидæгтæй цы поэзи райгуыры, уый вайы æцæг поэзи, æмæ азты сæрты дæр поэзиуарзджыты зæрдæтæм фæндаг уый ссары. Хозиты Яковы поэзийау.

«Туалгомæ хæхтæй цы æрдхæрæны æнкъарæнтæ («Цæргæсы бæллын, Уæларвы нæрын, Дымгæйы хъарæг, Цæф сæгуыты маст, Æхсæрдзæны хъаст, Фыййауы зарæг...») рахаста Хозиты Яков, уыдон йæ риуы æрдзон хуызы бау сты быдырон нывтимæ («Рог дымгæ, бæлæсты уайсæст, стъалыты дзыгуыртæ, рыгкæлгæ фæндæгтæ, цъæх-цъæхид сæрвæттæ...») æмæ фыццаг хатт райхъал кодтой æрыгон лæппуйы зæрдæйы сфæлдыстадон тæмæн» (Джыккайты Шамил).

Цас æмæ йын, цымæ, цас бантыстаид ирон дзырдаивады хæзнадон-мæ уаз хуынтæ бахæссын алы литературон жанры дæр, фыдохы цалхын йæ цард æрдæгыл куына аскъуыдтаид, йæ хорз хъуыдытæ, йæ рæсугъд фæндтæ, йæ сусæг уарзт рагом кæнын куы сфæрæзтаид, уæд. Хуыцауы фæрцы ма йын уыйхыгъд йе сфæлдыстадон хуымгæнды бантыст йæ цыбыр царды арф фæд ныуадзын. 22 азмæ сси Фысджыты цæдисы уæнг. Адæмы зæрдæты баззад курдиатджын поэт, публицист, тæлмацгæнагæй. Ахæм курдиатджын адæймагты та рохуаты уадзын рæстаг хъуыддаг нæу. Зындгонд поэт Нигер Яковы мæлæты фæстæ дзæгъæлы нæ загъта:

*Цардмæ рауад хъазгæ, худгæ
дидинаггау саби...*

Уаих уа, æруади мæлæт...

Атыдта йæ, нал и...

Фæлæ зæрдæ – цины зарæг –

аззади уæлæуыл...

Хозиты Ясоны фырт Яков райгуырд 1916 азы æртхъирæны мæйы 8-æм бон Цæгат Ирыстоны Зруггомæ Нары зылды Хозитыхъæуы.

Йæ фыд Ясон дæр райгуырæд хæххон магуыр бинонты ‘хсæн. Æртæмæйдзыдæй баззад сидзæрæй 87-аздыд фыдымадимæ. Чысылæй фæстæмæ æххуырсты цыд хъæздгуытæм, кодта хъызæмар цард, хæхбæсты йын ахуыры фæндаг уыд æхгæд. Фæлæ адæм хорз сты, уæлдайдæр ирон хæххон адæм, се ‘ххуысы хай иумæйагæй хастой Ясоны хъомыладæн. Райрæзт æмæ, йæ лæппулæджы кары куы бацыд, уæд бахæстæг кодта Дзанайты мыггагимæ. Ясон æмæ Сæниат цардысты уарзонæй. Сæ уарзты ахстоны сын рантыст авд лæппуйы æмæ иу чызг. Ныййарджытæн хæххон уавæрты нæ уыд фадат сæ сывæллæтты скъоламæ раттынæн. Фæлæ Яков, кæд чысыл уыд, уæддæр фыццаг хатт ам, хæхты сæрмæ, фæдта цæргæсты зилахар кæнгæйæ. Ам фехъуыста «хæххон тæлтæг дæтты æнæрæнцой хъæлæс, зымæгон тызмæг зæйты сонт гыбар-гыбур». Æмæ уыцы хæххон нывтæ, уыцы алæмæты зæлтæ йæ амæлæты бонмæ базадысты йе ‘взонг зæрдæйы.

Цыдысты бонтæ, азтæ. Ралæууыд Цытджын Октябры Социалистон революцийы дуг. Октябры революцийы рæстæг Ясон уыдис ревкомы сæрдар. 1920 азы бацыдис Коммунистон партийы рæнхъытæм. Райдыдта активон партион æмæ æхсæнадон куыст кæнын. Уæдмæ революцийы цæхæртæ баивылдысты хæхтæм дæр. Ссæрибар сты хæххон магуыр адæм, бакасти сæм советон хур йæ царддæттæг цæстæй. Магуыр адæмæн фадат фæци уæрæх быдыртæм ралидзынæн.

Уыдонимæ Ясон дæр 1921 азы æрцард Къардиуыхъæуы (ныры Кировыхъæу). Хозиты бинонтæ бацыдысты колхозмæ («Хурзæрин»), куысты уыдысты раззагдæртимæ. Ясон уыд колхозы бындурæвæрджытæй, кусæг адæм æй равзæрстой хъæусоветы сæрдарæй. Куыд зæгъынц, афтæмæй уыд бæрзонд æмæ бæзæрхыг, тымбылдзæсгом, йæ рихитæ – раст Сталины рихиты хуызæн, йе уæнгты конд – фидар, нуарджын.

Яков сывæллонай дæр уыд зæрдæргъæвд. Йæ хо Оляйы мысинæгтæм гæсгæ, йæхи æдзухдæр ласта хистæртæм. Цымыдисæй лæмбынæг хъуыста, цы дзырдтой, уыцы хабæрттæм, таурæгътæм. Уыдон дæр æй бирæ уарзтой æмæ йыл сахуыр сты. Куы-иу æрбамбырд сты æмæ-иу Яков се ‘хсæн куынаæ уыд, уæд та-иу бинонтæм барвыстой: «...не ‘мбалы нын рарвитут». Яков «р» дзурын нæма зыдта æмæ-иу сын æмдзæвгæтæ куы дзырдта, уæд сæм хорз касти, æмæ-иу худтысты».

Кировыхъауы 1924 азы самандурæй арæзт æрцыд дыууæкъласон скъолайы агъуыст, æмæ уый фаг нæ уыд æппæт сывæллæттæн. Уымæ гæсгæ алы хæдзарæй истой иу 8-аздыд ахуырдауы. Фыццаг къласмæ бацыд Яковы хистæр хо Оля. Яков æм тынг хæлæг кодта æмæ алы бон дæр цыд скъоламæ. Кæрты-иу фæлæууыд, цалымæ уроктæ цыдысты, уæдмæ. Скъолайы фыццаг директор уыд паддзахи службæйы афицер Гаджиты Георги. Ясонимæ бауынаффæ кодтой, æмæ 1925 азы сæххæст йæ бæллиц – Кировыхъауы скъолайы къæсæрæй бахызт йæ хистæр хо Оляйы бæсты фыццаг къласмæ.

Уый тыххæй Оля фыссы йæ мысинагты: «Мæ хистæр æфсымæр Алыксандрæн йæ азтæ фæивгъуыдтой, Яковæн та афон нæма уыд, æмæ уымæ гæсгæ мæн райстой скъоламæ. Яков дæр-иу мемæ ныц-цыд, скъолайы дуармæ-иу фæбадт, æмæ та-иу иумæ ссыдыстæм нæхимæ. Уалымæ фæлымæн ис ме ‘къласон Мамиаты Естъаимæ, уый-иу æй сусæгæй къласмæ бакодта æмæ-иу æй йемæ фæстаг партæйыл сбадын кодта. Иухатт æй директор Гаджиты Георги баурæдта:

– Кæдæм цауыс? Иннæ аз дæ райсдыстæм.

Яков скуыдта æмæ дзуры:

– Уадз мæ, мæн дæр ахуыр кæнын фæнды. Æз хорз ахуыр кæндзынæн.

Уыцы бон нын лæвæрд уыди «Цъиу æмæ сывæллæттæ» зæрдывæрдæй радзурын. Дыккаг урочы нæ Георги фæрсы:

– Æмдзæвгæ уæ чи сахуыр кодта?

Æмæ дын Яков дæр йæ къух куы сдарид. Георги йæ бафарста, æмæ Яков тынг хорз радзырдта æмдзæвгæ.

Уыцы рæстæг ахуыргондæй, æнахуыргондæй, гыццылæй, стыраей иу дæр ахæм нæ уыд, Хетæгкаты Къостайы æмдзæвгæтæ чи нæ зыдта. Яков дæр сæ, хистæртæм хъусгæйæ, йæ зæрдыл бадардта.

Уыцы бон изæрæй Георги нæхимæ æрбацыд æмæ Ясонæн загъта: «Тынг тæригъæд кæнын Яковæн, фæлæ иу хæдзарæй иннæтæй уæлдай дыууæйы райсын нæу мæ бон: адæм цы зæгъдысты?»

Бауынаффæ кодтой æмæ мæн иннæ азмæ ныууагътой, Яковы та райстой скъоламæ.

Яков мын загъта: «Оля, тæрсгæ ма кæн – æз куыд ахуыр кæнон, дæуæн дæр сæ афтæ амондзынæн». Æмæ æцæгдæр афтæ уыд.

Скъолайæ-иу куыддæр ссыд, афтæ-иу мæнæн амьдта фыссын æмæ хынцын. Ахуыр та кодта иттæг хорз, æмæ йæ ахуыргæнджытæ дæр бирæ уарзтой» («Ногдзау», 1994, 4№. – 7 ф.; «Мах дуг», 1981, 2№. – 97 ф.).

Æцæгдæр, ахуыр кодта хорз, æхсæнадон царды архайдта активонæй. Æмдзæвгæтæ фыссынмæ йæм æрдзон курдиат кæй хæццæ кодта, уымæ гæсгæ йын хæстæгдæр уыдысты ирон литературæйы уроктæ.

Ам, Кировыхъæуы скъолайы, бауарзта поэзи. Ам æндæр нывтæ сыстадысты йæ цæстыты раз, æндæр зæлтæ ауадысты йæ хуыстыл: «Хъæууон сабыр изæртæ... Ноггуыр д мæй. Стъалыты дзыгуыртæ æнæкæрон арвы къусы. Терчы зарæг. Быдираг рыгкалгæ фæндаг. Цъæх-цъæхид сæрвæттæ хъæугæрон. Байрæгты æмæ уæрыччыты чъыллппæй хъазт». Уыцы хъæууон нывтæ Яков хæстæг айста йæ зæрдæмæ, тынг сæ бауарзта. Уыдон та, æвæццæгæн, уыдысты йæ фыццаг къæхдзæфты æнкъарæнтæ пæзимæ фæндагыл.

Ахуыр кодта зæрдæрайгæйæ, бацыд ногдзауты къордмæ, уыдис разгадæртимæ. Къостайы «Ирон фæндыр» æнæ чиныгмæ кæсгæйæ дзурын базыдта рагацау. «Ме ‘фсымæр Ногийы фæрцы, – фыста фæстæдæр Яков йæ автобиографийы, – базонгæ дæн «Ирон фæндыр»-имæ. Ноги йæхæдæг зыдта æнæхъæн «Ирон фæндыр» æнæ чиныгмæ кæсгæйæ, арæх-иу дзырдта Къостайы æмдзæвгæтæ. Мæнæн-иу, Ногимæ хъусгæйæ, мæ зæрдæ рухс кодта фыр цинай. Кæсын нæма зыдтон, афтæмæй Къостайы фыстытæй цалдæр зыдтон дзурын. Кæсын куы базыдтон, уæд та мæ къухтæй нал цух кодта «Ирон фæндыр», æхсæв дæр-иу æй бавæрдтон мæ базы бын. Фыццаг æмдзæвгæтæ райдыдтон фыссын Къостайы фыстытæм кæсгæйæ».

Афтæ чысыл сывæллонæй фæстæмæ Яков ахуыр кодта ирон аив дзырды тыгъдады стыр адамон фыссæг Къостайы сфæлдыстадыл. Уыцы миниуджытыл ын сæ цæст æрæвæрдтой Кировыхъæуы скъолайы йæ уарзон ахуыргæнджытæ æмæ йæ разæнгард кодтой æмдзæвгæтæ фыссынмæ. Йæ бар ын бакодтой къулы газет уадзын, уыд йæ редактор. Ам фæзындысты йæ фыццаг фæлварæнтæ литературон сфæлдыстады.

«Фыццаг хатт 1929 азы ныффыстон æмдзæвгæ «Уалдзæг», хъæууон скъолайы куы ахуыр кодтон, уæд. Тынг фæцыдис ахуыргæнджыты æмæ ахуыргæнинагты зæрдæмæ, къулы газеты куы рацыдис, уæд», – дзырдта-иу Яков.

*Хур та хъалдзæг
Хъазы арвыл,—
‘Рцыдис уалдзæг.
Бæстæ дардыл
Тынг фæцъæх.*

*Миты ‘нкъардæй
Райхъал бæстæ,
Цъиуты зардæй
Райынц фæзтæ,
Райы зæхх...*

Ацы æмдзæвгæ кæд йæ фыццаг æрмдзæф уыд, уæддæр дзы бæрæг дары, поэтикон тых æмæ хъару йæм кæй уыдис, уый.

Скъола каст фæци 1930 азы. «Йæ ахуыр дарддæр ахæццæ кæныны тыххæй рацыди горæтмæ, – мысы йæ хо Оля. – Нæ фыдыхо Елиса Ирыхъауы цард. Яков уый хъуыста, фæлæ сæм уæвгæ никуы уыд, кæм цард, уый нæ зыдта. Агуырда сæ, фæлæ сæ не ссардта æмæ æхсæвы уынджы баззад Агуыридургæнæн заводы цур, фæндагæй иуварс.

Нæ хъæуккаг Сихъоты Мишæ уыцы заводы куыста сæйраг инженерæй æмæ дыккаг бон сæумæрайсом иу дуры фарсмæ фынайæ баййæфта Яковы йæ кæрцы мидæг. Райхъал æй кодта æмæ йæ фæрсы:

– Яков, ам цы ми кæныс?

– Мæнæ мæ гæххæттытæ рахастон ахуырмæ бацауыны тыххæй. Мæ фыдыхо Елисайы не ссардтон æмæ дысон ам баззадтæн.

Мишæ бацыд заводмæ, йæхи ракуырда æмæ Яковы ахуыдта йæхи фатермæ. Уыцы бон æй акодта кусæг факультетмæ (Рабфак), фæлæ йæ йæ азтæм гæсгæ нæ райстой.

Уырдыгæй ацыдысты Орджоникидзейы облæсты дыууæазыккон фыццагæм фæлварæн скъоламæ. Ацы скъоламæ дæр та йæ нæ истой (æрмæст сидзæр сывæллæттæн уыд ам ахуыр кæныны бар), фæлæ къамисы уæнгтæн Мишæ ныллæгъстæ кодта æмæ сын дзырд радта, хъæугæ гæххæттытæ æмгъуыдмæ кæй бацаæттæ кæндзæн. Хъæумæ ацыд, Яковæн райста, хъæусоветæй цавæр гæххæттытæ хъуыд, уыдон, къамисы уæнгтæм сæ сæмбæлын кодта, æмæ лæппу

сси ахуырдау. Бинонтән та загъта: «Цæрдзæн уал мæнмæ, æмæ йæм уæ зæрдæ ма ‘хсайæд».

Яковы дзуаппытæ къамисы уæнгты зæрдæмæ тынг фæцыдысты. Бирæ арфæйы фыстæджытæ цыд Мишæмæ Яковы хорз ахуыры тыххæй.

Ацы скъолайы ахуыр кæнгæйæ, Яков сæрмагондæй кусын райдыдта йе ‘мдзæвгæты литературон хъæздыгдзинадыл. Уайтагъд йæхи сбаста ирон фысджытимæ. Фадат ын фæци, æмæ бирæ каст уырыссаг фысджыты уацмыстæ. Уарзта Пушкины, Маяковскийы, Горькийы...

Профессор Туаты Ольгæ фæстæдæр фыста: «Уæд ма хæрз чысыл уыдис Яков... Арæх-иу касты æмдзæвгæтæ – куы йæхи, куы та иннæ фысджыты фыстытæ. Ахуыр кодта тынг хорз».

Областы скъолайы сахуыры фæстæ бацыд Хъæуонхæдзарадон техникуммæ. Дыууæ азы ахуыры фæстæ (1931 – 1932) раивта Цæгат Ирыстоны пединститутмæ. Æвзаг æмæ литературæйы факультет æнтыстджынаг каст фæци 1936 азы. Институты царды уыд активон архайæг. Йе сфæлдытадон куыст æмæ æхсæнадон архайдæй уыд фæзминаг иннæтæн. Арæхдæр фыссын райдыдта æмдзæвгæтæ, мыхуыры йын цыдысты республикон газеттæ «Рæстдзинад», «Æрыгон большевик» æмæ журналты фæрстыл.

1932 азы бацыди Ленинон фæскомцæдисы рæнхытæм.

1934 азы институты сæвзæрд литературон къорд «Ног талатæ». Йæ бындурæвæрджытæй иу уыд Яков. Йæхиуыл куыста тынг бирæ. Кодта докладтæ, касты йе ‘мдзæвгæтæ литкъорды æмбырдты. Цалдæр хатты йæ хорз ахуыр æмæ зæрдиаг æхсæнадон архайдты тыххæй райста премитæ дирекци æмæ профкомæй.

1936 азæй йæ амæлæты бонмæ Яков уыд журнал «Мах дуг»-ы активон æмгуыстгæнæг. Йæ зæрдæ ради ног дугæй, æмæ йыл зарыд:

*Цин у ма дугæн фаззон,
Æмæ дзы у ма зæрдæ дзаг!*

Йæ уацмыстыл цы критикон фыстытæ фæзындис газетты фæрстыл, уыдоны йын скодтой аккаг аргъ. Дæбе йæ схуыдта «стъалы», иннæтæ дæр раиргæстой, фыссæджы хъару йæм кæй ис, уый.

Иттæг хорз бæрæггæнæнтимæ каст фæци уæлдæр ахуыргæнæндон,

æмæ йæ институты дирекци арвыста ЦИНИИ-йы аспирантурæйы литературон хайадмæ.

Бирæ уарзта уырыссаг классикты, ахуыр сыл кодта æмæ сæ бирæты тæлмац дæр ракодта. Аспирантурæмæ цы курдиат балæвæрдта, уым фыста: «Æз тынг уарзын аивадон литературæ, æмæ мæ фæнды аспирантурæмæ бацæуын, цæмæй суон, стыр квалификаци кæмæ ис, ахæм кусæг», фæлæ...

Æрыгон поэтæн йæ цыбыр цард дзаг уыд ахуыр, уæлмонц æмæ сфæлдыстадон куыстæй. Дисы æфтауы, цас ын æнтыст, уымæй. Фыста æмдзæвгæтæ, аргъæуттæ, эпиграммæтæ, тæлмац кодта классикты уацмыстæ (поэзи æмæ прозæ). Йæ сфæлдыстады бæрæгæй зынынц дуджы оптимизм æмæ æрыгон зынгæрдæ, æргомæнгæс поэты миддуне.

Яков æртынаем азты ныфсджынаæй фидар къахдзæф æрбакодта ирон литературæмæ курдиатджын, цардбæллон фæсивæды минæвæрттæ Хъамбердиаты Мысост, Хуытгинаты Цыппу, Дарчиты Дауыт, Дзугаты Георги æмæ иннæтимæ. 1930 – 1932 азты ацы фæлтæрæн рацыд дæс æмæ ссæдз чиныгæй фылдæр. Æмæ кæд се сфæлдыстадон фæлварæнтæ аивадон æгъдауæй ифтонгхъуаг уыдысты, уæддæр æрыгон поэттæ сарæхстысты ног царды комулæфт, ныфсы æнкъарæнтæ равдисынмæ. Се ‘мдзæвгæты æмызмæлд кодтой ног дунейы арæзтады нывтæ.

1936 – 1938 азтæ Яковæн уыдысты йæ сфæлдыстады рæзты рæстæг: астæуккаг скъолайы 3-аг къласæн сарæзта аив кæсыны хрестомати, кæцы иронау æмæ дыгуронау рацыд фондз хатты (1938 – 1941, 1945). Йæ мадæлон æвзагмæ ратæлмац кодта Александр Пушкины («Мигъ», «Æрыхъал», «Хъазахъхъаг», «Эпиграммæ», «Паддзах Салтаны аргъау»), Михаил Лермонтовы («Хæхты рухс бæрзæндтæ», «Стъалы»), Лев Толстойы, Максим Горькийы, æфсымæртæ Гриммты, Шолом-Алейхемы, Шарль Перройы («Цырыхъджын гæды»), Фридрих Шиллеры («Фæззыгон зарæг»), Рафаэль Альбертийы, Ганс Беймлеры æмæ æндæр фысджыты уацмыстæ. Шота Руставелийы æнæмæлгæ кадæг «Стайы цармдарæг»-æй цы скъуыддзаг ратæлмац кодта, уым ын бантыст йæ мидрифмæтæ бахъахъхъæнын дæр:

*Рог цэст.мэ митэ кэмэ и,
 уый нэ зоны, цуу
 зэрдэми, –
 Уый аеппынаэдзух
 уыдзэни куы лымэен,
 куы та – ызнаг...
 О, нэ рагбонты зэрдэтэ,
 сонт лымэнады фэндэттэ...
 Зонын, уарзы уый
 аермэстдэер, уарзонад
 кэй судзы фаг!..*

Ног царды узæлд чи байæфта, уыцы адæм сæ райгуыраен бæстæ æмæ сæрибар хъахъхъæнынмæ кæддæриддæр цæттæ сты. Ууыл дзырдта Яковы лириконтæ хъайтар дæр йе ‘мдзæвгæ «Арæнтыл»-ы:

*Фыдыбæстæ, мэ гуыраен зæхх!
 Дæуæн дæн æз нывонд.
 Мæ ныфс – дæ цин, мэ саулох бæх,
 Мæ карды ком, мэ зонд.

 Цæттæ дæн æз! Æрбакæс-ма,
 Мæ райгуыраен бæстæ!

 Ёссæуы хур, мэ арæнтыл
 Лыстæг хæссын мэ цæст.
 Мæ къухы – топн, мэ астæуыл
 Мæ хъатара – æлвæст!*

Уый уыд уарзæгой фырты ардхæрд, æнувыддзинады сомы. Ирдай дзы зыны рæстæджы патриотизм.

Æвæццагæн, Яков Фыдыбæстæйы Стыр хæсты онг куы фæцардаид, уæд æрыгон поэттæ Калоты Хазби, Кочысаты Мухарбегау йæ риуæмбæрц æрлæууыдаид знаджы ныхмæ. Уымæн æмæ йе ‘рыгон удыхъæд хайджын уыд лæджы намыс æмæ патриотизмæй.

Уый кæддæриддæр тох кодта знæгты ныхмæ. Йæ цыргъ пьеройы бырынкъæй сын джебогъæй кæрдæгау æнауæрдонæй æргом кодта сæ фыдракæндтæ. Сидти сæ ныхмæ тохмæ, зæгъты, кæй сын нæй алидзæн тæрхонæй, кæй æрцæудзысты куынаггонд.

Уæдмæ поэт ссис Цæгат Ирыстоны Фысджыты цæдисы уæнг. Йæ хъæлæс уæндонæй хъуыст газетты, журналты фæрстыл йæ публицистикон æрмæджыты. Къостайы амæлæты 30 азмæ рацыд рецензийы хуызы «Хетæгкаты Къостайы уырыссаг фыстытæ» («Рæстдзинад, 1936 аз, 28 апрель»), «Советон дуджы хуыздæр поэт» æмæ «Революцийы поэт» Владимир Маяковскийы тыххæй («Рæстдзинад, 1937 аз, 14 апрель æмæ 1938 аз, 14 апрель»); Джимиты Георгийы фыст «Чындзæхсæв»-ыл рецензи ныффыста, пьесæ Ирон театры æвдыст куы 'рцыд, уæд («Мах дуг», 1937 аз). Фысджыты иумæйаг æмбырдты уый ныфсджынаæй æргом ныхас кодта хистæр фæлтæры минавæрттимæ кæстæр кары фысджытæн æххуысæн.

1937 азы йын Цæгат Ирыстоны паддзахадон рауагъдады рацыд чиныг «Домбайы цуан» латинаг дамгъæтæй фыстæй. Йæ мæлæты фæстæ, 1939 азы, сывæллæттæн рацыд йе 'мдзæвгæты æмбырдгонд «Уалдзæг», 1939 азы – «Æмдзæвгæты æмбырдгонд», 1957 азы – сывæллæттæн æмдзæвгæты æмбырдгонд «Домбайы цуан», 1959 азы – уырыссаг æвзагмæ Александр Николаевы тæлмацгондæй æмдзæвгæты æмбырдгонд «Стихи». 1966 азы рауагъдад «Ир»-ы рацыд сабитæн æмдзæвгæтæ æмæ аргъæутты æмбырдгонд «Хæснаг». 1982 азы та Хъодзаты Æхсар æмæ Яковы хистæр хо Оляйы хъæппæрисæй бæстонгонддæрæй рацыдысты поэты бынтæ ног чиныг «Терчы зарджытæ»-йы.

Кæд Яков хæрз æрыгон уыд, уæддæр арахстджынаæй пайда кодта хъæлдзæг æмдзæвгæтæ æмæ эпиграммæтæ фыссыны жанрæй дæр, æмæ йын фатау æмбæлдысты сæ нысаныл. Зæгъæм:

*«Фурд» йæ чиныг хоны
Боциты Барон,
Уымæн æмæ зоны, –
Нæй дзы къаддæр дон.*

Е. Т.

*Дæ роман у бæрзонд æнтыст,
Йæ кой цæрдзæн сæнус, мæ лымæн,*

*Аема зæгъдзысты: «Уый уыд фыст,
Цæмай йæ мачи кæса, уымæн!»*

Дзураг

*Амбал! Кæрон ыскæн дæ дзырдтæн,
Кæннод фæдисы хъæр кæнын:
Дæ докладмæ лæппуйæ 'рцыдтæн
Аема зæронд лæгæй цауын.*

Фыссæг Клиты мардыл

*Дзæнæт нæ райсдæн дæу йæхимæ,
Ысты дæ тæригъæдтæ хъуыст.
Хуыцауæй ферох уæнт дæ митæ,
Куыд ферох адæмай дæ фыст.*

Маделон æвзагыл фыццаг фельетон – литературон пароди – ныффиссын дæр бантыст Яковæн. Арыгон уæвгæйæ дзы уæндонæй кæны рæстдæвин ныхас Коцойты Арсенимæ, йæ уацмысы аиппытæм ын амонгæйæ:

*Фæлтау, зæгъын, фæлтау маеныл нымад куы 'рцауид,
Уæд ма, мыййаг, йæ кой бæсты дзаг кæд нæ уайд, –
(Лæппуйæн алчи дæр йæ тæригъæд ныббарид), –
Фæлæ кæцæй, ма хур, – æз ног Арсен нæ уыдтæн,
Аема дæ бæсты уым фыр æфсæрмай ныссырх дæн.
Стæй куыд нæ, зæгъ-ма? Нæ уæлейы цытджынæй,
Фыссæгæй – номдзыдæй, дæсны æмæ тыхджынæй
Нымадтам алкæм дæу. Нæ цин æмæ нæ бадты
Нæ чырикуæгыл уыдтæ сæдзух нымады, –
Сæр æмæ бæрзæйæн сæ кад уыдис бынаты...
Ныр та? Цы загъдæуа? Лæг хъал кæнын дæр зоны,
Аема ма уæд йæхи йæ номæй дæр кæм хоны...
Æз хъуамæ раст нæ дæн, ис алцæмæн дæр аххос:
Ма ныхæстæн – дæ фыст, дæ фыстæн та кæй аххос?..
Вæййы æмбисæндтæй дæр иуæй-иутæ раст дæр:
«Бæх, дам, куына вæййы, уæд баифтындзынц гал дæр».*

*Тыхдэжын поэт нэй, – рæстæг кудыд домь, афтæ
Домбай хъæлæсимæ нæма рахызтис размæ
Сæ иу дæр. Раст у уый, нæма, нæма, нæма и,
Æмæ дæм хардзау уый, сæвæццæгæн, сæркасти.*

«Поэт æхсæнады эстетикон домæнтæм гæсгæ фидар хæцыд йæ курдиаты рохтыл, нæ йæ уагъта лиризмæ здæхын, кодта уæлмонц риторикон ныхас. Фæлæ Яковмæ хæрз æвзонгæй дæр уыд музыкалон æнкъарынад, æмæ йæ стих у мæсыгамад, фидар, æнæлаз, уыйадыл йæ риторикаæ дæр ваййы поэтикон», – фыста Джыккайты Шамил.

Газет «Рæстдзинад»-ы фæрстыл 2011 азы Яковы райгуырды 95 азы бонмæ сæ мысинагтæ ныммыхуыр кодтой Хуыгаты Мырзабег æмæ Багаты Лади.

Хуыгаты Мырзабег: «Яковы хуызæн сыгъдæг удтæм æнæмæнг ваййы курдиат, æмæ сын сæ удты сæ курдиат фæфсады. Сæ ном сын сбæрзонд кæны сæ уд сæ курдиаты фæрцы, сæ курдиат та – сæ удты, æмæ сын сæ фыстытæ чи фæкæсы, уыдонæн цыма афтæ фæдзурынц: «Кæд дæ мæн хуызæн суæвын фæнды, кæд дæ зæрдæмæ цауынц мæ сагъæстæ, мæ хъуыдытæ, мæнæн царды зынаргъ чи у, уæд иумæ аныхас кæнæм».

Багаты Лади: «...Пединституты литкъорды уæнгты чиныг «Ног талатæ» байгом Яковы уацмыстæй. Курдиатджын поэты ном Иры дзыллæйыл парахат кодта бонгай нæ, фæлæ сахатгай. 1936 азы Хозийы-фыртыл 20 азы йеддæмæ нæ цыдис, фæлæ йын чиныгкæсджытæ йæ ном бæрнонæй æвæрдтой Нигеры, Боциты Бароны, Мамсыраты Дæбейы, Епхиты Тæтæрийы, Ардасенты Хадзыбатыры æмæ Хъамбердиаты Мысосты æмрæнхъ.

1936 азы пединститут чи фæцис, уыдон сæ рауагъды кадæн сарæзтой туристон балц æмæ схызтысты Хъазыбеджы хохы цъупмæ. Газеты уæрæх къамы цæхæртæ калдтой уæлахиздзауты рухс цæсгæмттæ. Се ‘хсæн – Хозиты Яков дæр. Уыцы сæрдæй фæстæмæ Хозийы-фырты поэтикон хъæлæс хъуысын райдыдта уæлдай тыхджындæрæй йе сфæлдыстады æндæвдады фæрцы. Ирыстони хъæутæ æмæ горæтты бирæтæ фыссын райдыдтой æмдзæвгæтæ. Къостайыхъæуы скъолайы дæр арæзт æрцыд литкъорд «Æвзонг талатæ», йæ разамонæг – ирон

æвзаг æмæ литературæйы ахуыргæнæг Гаджиты Маня. Литкърорды уæнгтæй иу уыдис Калоты Хазби. Бирæ уарзта Яковы. Хуыдта йæ йæ ахуыргæнæг поэзийы.

Яков æрыгон фысджыты кърордимæ Къостайыхъæумæ фыццаг хатт æрцыд 1936 азы. Уæд фыццаг хатт фехъуыстам, æрыгон поэт йæхи æмдзæвгæтæ куыд аив каст. Фæстæдæр, педтехникумы ахуыры рæстæг-иу арæст æрцыд фембæлдтытæ Пединституты литературон факультеты сфæлдыстон кърордимæ. Сæ разамонæг уыд Яков. Ахæм фембæлдтытæ иу æмæ дыууæ нæ уыдысты нæ студентон царды» («Йæ сонт бонты царды авдæнæй фæцух...», «Рæстдзинад», 20№, 2011 аз, 8 февраль).

Яковы зæрдæйы гуырыдысты стыр фæндтæ. Мыхуырмæ бæргæ цæттæ кодта уацау æмæ цалдæр кадæджы. Фæлæ, стыр хъыгагæн, йæ къухы нал бафтыдысты... 1938 азы сусæны майы 9-æм боны изæры 6 сахатыл Яков фæмард Терчы доны знæт уылæнты.

«Уыди сæрдыгон райдзаст хур бон, фæлæ уæлмæрды æрбамбырдуæвæг адамы зæрдæтæ та уыдысты рыст æмæ æнкъард. Уæвгæ, ацы хаттæй фылдæр Кировыхъæуы уæлмæрдмæ адам нукуы æрæмбырд ис. Фесæфт хъæуы æппæтæй суинагдæр гуырд – Яков. Ацæргæ адам лæгæй, усæй, скъоладзаутæ, сывæллæттæ – се ‘ппæт дæр кодтой сæ хъыджы хай.

Саударæн митинг байгом кодта Боциты Барон. Уый фæстæ дзырдтой хъæуккагтæ, æрцæуæг адам.

Æз хъæрæй нæ куыдтон, фæлæ мæ цæссыг бауромынаен ницы фæрæзтон...», – фыста йæ мысинæгты Яковы æмдугон Куыдзæгты Валодя.

Яков фæхъуыд Ирыстони советон фысджыты рæнхъытæй... Тынг фæхъыг кодтой Иры дзыллæ сæ суинаг курдиатджын поэт Яковы æнæнхъæлæджы мæлæтыл. Нигер æй рахуыдта «Майы фаззон», Мамсыраты Дæбе – «Сæуон стъалы», Дзугаты Георги – «Орфейы уазæг».

Стыр кадимæ ныгæд æрцыди Кировыхъæуы уæлмæрды...

Кæд Яков амард, уæддæр йæ кад, йæ намыс цæрдзысты йæ фыстыты, немæ цин кæндзæни, худдзæн ног царды рæсугъддзинæдтыл.

Яковы стыр курдиат фыццаг бафиппайдтой профессор Туаты Ольгæ æмæ Дзанайты Иван. Поэт йæ фыстыты æдзух хъуыды кодта канд фидæны цардыл нæ, фæлæ сомбоны поэзийыл дæр... Поэзийы

архайдта ног фæндæгтæ ссарыныл, æмæ уымæн разынд бæлвырдæй йе сфæлдыстады йæхи над къахвæндаг дæр.

«Поэт сæрыстыр уыд Къостайæ, Горькийæ, Маяковскийæ, цин кодта сæ уацмыстыл, фæлæ фæзмыны цагъар никуы уыдис, уыдис сæ иузæрдион фæдон. Поэзийы цы рæсугъд æмæ æвзонг фæд ныууагъта, уый абон дæр кад æмæ радимæ цæры. Уый æрмæст йæхи хъарутыл дардта йæ ныфс, уый фæрцы æрбахаста поэзимæ йæхи сфæлдыстадон дуне йæ арвнæрд æмæ йæ тохимæ, йæ уæлтæмæнад æмæ йæ цæхæри-мæ. Æмæ йын уыдон радтой фыссыны æмæ цинбæллицты хъомыс.

*Абон райгæ хур æрттивы,
Райгæ цардæн ног – йæ хæс.
Акæс, дидинаггæй ивы
Цард йæ хъиссæй конд пæлæз.*

Цæмæй ахæм цард æмæ ахæм сæрибар адæмы зæрдæ равдисай, уый тыххæй дуджы хъæлæс райсын хъæуы. Дуджы æвзаг уыд цин æмæ оптимизмы æвзаг. Яков йæхи хоны ног Иры поэт æмæ сæрыстырæй фыссы:

*Зæронд заман! Дæ хъару басаст.
Дæ рис, дæ тухитæ – мæ рын.
Мæнмæ æрттивгæ хур æрбакаст,
Æз абон ног Иры цæрын.*

Æцæг поэзийæн хъæуынц фыццаг æнкъарæнтæ, фыццаг уарзт æмæ фыццаг мидбылхудт. Ирон аивадон дзырд йе ‘нкъарæнтæ, йæ фыццаг уарзт æмæ фыццаг мидбылхудт кæмæн балавар кодта, уыдонæй иу уыдис Хозиты Яков. Поэты удыхъæд – дзаг æрдзы сатæг уддзæф æмæ аивады хæдбындур комулæфтæй...

Яков ирон поэзийы цы «уалдзыгон талатæ» ныссагъта, уыдон уалдзыгон хъæлæстæ рафтыдтой», – фыссы йæ иу уацы Яковы тыххæй ахуыргонд, журналист Хозиты Барис.

Поэт кæстæртыл узæлыд, фæндыд æй, цæмæй сæ сомбон ирддæр уа, цæмæй ахуыры фæндагыл лæууой. Хистæртæн уыд аккаг кæстæр, кæстæртæн та – фæзминаг хистæр. Мæнæ куыд хъуыды кæны йе

‘мхъæуккаджы тыххæй радиожурналист, поэт, Æмбалты Цоцкойы номыл премийы лауреат Къадзаты Станислав:

*«Дæ уацмысты нæ уыд æппындæр дон,
Донбеттыр дын нæ ныббарста, мæ бон!..*

Мæнæн хур скæсы Цæгатай – мæ уарзон Кировыхъæуы ‘рдыгæй. Мах хъæуæй дæс поэтæй фылдæр рацыд. Уымæн æмæ Яков кировыхъæуккаг уыд. Уый фыццаг поэт уыд нæ хъæуæй. Мах æй уæларвон зæдыл нымадтам. Уый хуызæн уæвын фæндыд алкæй дæр.

Поэт-иу йæ цæхæр цæстыты ‘нгас кæдæм аздæхта, уым-иу федта æнæнхъæлæджы фæзилæнтæ. Йæ поэзи хъæздыг у алыхуызон сурæттæ, абарстытæ, метафорæтæ æмæ эпитеттæй:

*Рог дымгæ, бæлæсты уайсæст,
Уынгтæ – мидфынай,
Мил фæскъау бæмбæгау асæст,
Хъазгæ, худгæ – май.*

Æрмæстдæр цыппар рæнхъы æмдзæвгæ «Æмбисæхсæв»-æй, фæлæ куыд бацагайынц уды рæбинæгтæ! Æрмæстдæр æртын-дæс дзырды, фæлæ пас тых ис æмдзæвгæйы поэтикон ахорæнты! Яков цæуыл дзуры, уый уыныс, уайы цæстытыл цардæгасæй. Поэт аллитерацийæ афтæ дæсны спайда кодта, æмхъæлæсон «с» афтæ фæлхат кæны, æмæ хъусыс сыфтæрты нымд сыр-сыр. Цыбыр дзырдæй, æмдзæвгæйы тых ис йæ мидрухсы. Яковæн æмбисондау цыбыр уыд йæ цард, æмбисондау цыбыр æмæ мидисджын. Адæймаг дæс æмæ ссæдз азмæ дæр йæ цæстытæ нæма байгом кæны, нæма бамбары йæ нысан зæххыл, Яков та нын дыууæ æмæ ссæдз азмæ радта йæ хæдхуыз сфæлдыстад. Поэтæн та, Шиллеры загъдау, уый йæ тæккæ бæллиццагдæр æнтыст у».

Ацы æмдзæвгæйы тыххæй ирон адæмон поэт Джыккайты Шамил афтæ фыста: «Æмдзæвгæ «Æмбисæхсæв» у ирон пейзажон лирикайы хуызæг. Æмткæй, Яковы лирика у ныфс æмæ сгуыхты поэзи, ам æрдзы нывтæн поэт дæтты хигъæдон поэтикон хуыз».

Куыдзæгты Валодя – фыссæг, кировыхъæуккаг: «...Яков мæнæй

дыууæ азы хистæр уыд. Ахуыр кодта институты, мах та – скьолайы. Цалдæр лæппуйæ фæлвæрдтам æмдзæвгæтæ фыссын (Айларты Гуыба, Гогаты Хадзыбечыр, Мамытты Илья, Боциты Хаджумар). Уыдис нæм литературон къорд. Йæ разамонæг – ирон литературæйы ахуыргæнæг Суанты Сардо. Мах-иу æнхъæлмæ кастыстæм Яковы æрцыдмæ. Уымæн нæ хъæуы скьола уыд дыккаг хæдзары хуызæн. Æнæ бауайгæ-иу никуы фæци скьоламæ. Уайтагъд-иу ыл амбырд сты литературон къорды уæнгтæ. Лæвæрдтам-иу æм фæрстытæ, æмдзæвгæтыл куыд кусын хъæуы, уый тыххæй. Мæ зæрдыл бадардтон иу фембæлд... Уый уыди майы. Фæссихор рамбырд стæм... Немæ уыд нæ ахуыргæнæг Суанты Сардо дæр. Ацы æмбырды Яков бæстон фæныхас кодта къорды уæнгтимæ. Йæ ныхас уыд, уый размæ нæ цы фæйнæ дыууæ æмдзæвгæйы айста æркæсыны тыххæй, уыдоныл. Алкæмæн дæр загъта, йе ‘мдзæвгæты хорзæй дæр æмæ æвзæрæй дæр цы уыдис, уыдæттæ. Йæ ныхасы кæрон нын бафæдзæхста: «Æмдзæвгæ фыссын куы сфæнд кæнай, уæд хъуамæ ахъуыды кæнай раздæр йæ мидисыл. Цы дзы зæгъынмæ хъавыс, цавæр хъуыды дзы хъуамæ уа. Уый фæстæ ахъуыды кæн, дæ рæнхъытæ æмæ дæ ныхæстæй чиныгкæсæг дæр бамбардзæн де ‘мдзæвгæйы хъуыды, ды йæ куыд æмбарыс, афтæ æви нæ. Æмæ архай, рæнхъытæ æмæ ныхæстæ цæмæй уыцы хъуыды æвдисой, ууыл.

Æмдзæвгæ фыст куы фæуай, уæд æй нывæр. Райс æй дзæвгар рæстæджы фæстæ. Æркæс æм ногæй. Æмæ уæд дæхæдæг рахатдзынæ, цы лæмæгъдзинæдтæ дзы ис, уый.

Кæсын уæ хъæуы бирæ. Иу æмдзæвгæ куы ныффыссай, уæд хъуамæ иу-фондз чиныджы та кæсгæ бакæнай. Афтæ куынæ кæнат, уæд уæ зонды къæбицтæ мæгуыр уыздысты. Æмæ мæгуыр зонды къæбицимæ та поэт уæвæн нæй». Афтæ нæ ахуыр кодта Яков æмдзæвгæтæ фыссыныл».

Кæд бирæ нæ фæцард, уæддæр ирон литературæйы алы жанры дæр ныууагъта арф фæд, йæхи æрмдзæф. Йе сфæлдыстадон хордзен дзаг у æмдзæвгæтæй, зарджытæй. Ис æм уыци-уыцитæ, балладæ, кадæг, фельетон, очерк, пароди, эпиграммæтæ. Уæдæ критикон уацтæ, йæ аргъæуттæ æмæ уацхъуыдтæ чиныгкæсæгæн æнæзонгæ не сты.

Ирон советон поэттæй сабиты цард, бæллицтæ, хъуыдытæ, сæ

зæрдæйы конд æмæ хаттыл дзæбæхдæр уацмыстæ ныффыссын кæмæн бантыст, уыдонæй дæр иу уыд Хозиты Яков. Рог æмæ аив æмдзæвгæтæ сын фысгæйæ, ног жанртæ парахат кæнынмæ хъавыд. Ацы хъуыддаг стыр æнтыст у поэтæн. Уый радта жанр «уыци-уыци»; кæд ын дзы бирæ нæ бантыст, уæддæр стыр бынат ахсынц йе сфæлдыстады.

Яковæн йæ программон æмдзæвгæ уыд «Республикæ» (1936). Ам æвдисы æмæ дзуры Ирыстоны цин, æнтыстытыл адæмты Цæдисы:

*О, байрай, Ирыстон! Дæ арфæйаг боны
Ныййарæгау баком дæ фыртты салам!
Цы хъæбул йæ гуырæн йæхицæй нæ хоны,
Гъе уымæн уæд маргау йæ фæллой хæрам!..
Æз уарзын дæу бирæ: сывæллонау сонтæй
Дæ фæлмæн хъæбысы фæхастон мæ рæз.*

Ахæм зæлланггæнаг рæнхъытæ сфæлындын уыд йæ бон, æхсæвæй-бонæй Терчы былмæ чи тагъд кодта, горæтæй Кировыхъæумæ, йæ пырх хæцгылдзабыртæ йæ дæлармы, афтæмæй-иу гомкъахæй чи цыд, æрмæстдæр ахæм адæймагæн. Йæ алы ныхасы дæр зыны йæ хъару, йæ уды рухс, йæ уырнынад.

«Яков йе ‘мдзæвгæ «Октябры сидтон» куы ныффыста, уæд рабæрæг йе сфæлдыстадон поэतिकон курдиат. Уыд йæ рæстæджы поэт, рæстæг дзы цы темæтæ домдта, уыдоныл фыста, – мысы йе ‘мхъæуккаг хæдахуыр поэт Бырнацты Барон. – Æз Яковы фыд Ясоны фарстон, зæгъын, Яковы тыххæй мын исты мысинæгтæ радзур, зæгъгæ. «Цы дын дзы радзурон, нæ зонын. Яков, стъалы куыд ферттывы, афтæ ферттывта æмæ ахуыссыд. Ахуыры рæстæг уый йæ ахуыры уыд, æз та бон-изæрмæ – æхсæнады куысты. Хæдзармæ-иу куы ‘рцыд горæтæй, уæд дæр æдзух архайдта фембæлдтыты. Адæм æй тынг уарзтой, йе ‘рцыдмæ-иу сыхы сывæллæттæ дæр æнхъæлмæ кастысты. Дзырдта-иу: «Сывæллон зæрдæ зоны, æмæ уымæй сæ хъомылады пайда кæнын хъæуы хъазты хуызы...»

Яков тынг рæдаузæрдæ адæймаг кæй уыд, искæмæн хорз ракæнын ын стыр æхцондзинад кæй хаста, уымæн ис ахæм дæнцæг. Фысджыты цæдис ын снысан кодта иууатон фатер горæты, фæлæ йæ уый фыс-

Яков (рахизардыгэй фыццаг) йе 'мбэлттимæ Фæлладуадзæн парчы

джытэй аендэр кәмәндәр раттын кодта. Йә хо Оля уыцы хабар куы базыдта, уәд ын афтә: «Нәхәдәг кәм цәрәм, уый нын куына ис, уәд әй кәмәндәр цәмән дәттыс?»

«Мәнән та ратдысты ног хәдзәртты, фәлә йә кәмән радтон, уый махәй тыхстдәр уавәры ис әмә тәригъәд у». Хыгагән, йә кыухы нал бафтыд хәдзар райсын. Хысмәты уәззау цалх ыл атылд, әмә йә зарәг әрдәгыл аскыуд...

Яков фурды донау размә тагъд кодта. Йәхи фәлвәрдта литературәйы алы хуызы дәр курдиатджынай равдисын, әмә йын әнтысгә дәр бакодта. Йә фыстытә нымәцәй кәд бирә не сты, уәддәр сә аппәй сты хъәздыг, әвдисынц дуджы домәнтә.

Әрдзәй уыд стыр курдиаты хицау. Уыйхыгъд нәй зәгъән, стыр хыгагән, йә улы амонды тыххәй. Бәргә, Хуыцау әй удгоймаджы амондәй куы фәхайджын кодтаид, әмә йә царды бонтә дәргъвәтиндәр куы рауадаиккой. Фәлә әмбисондау: «Амонд дә йәхәдәг куына сура, уәд әй дугъон бәхыл дәр нә айәфдзына», әмә уәд зарәг әрдәгыл скыуыйы, царды уидаг та әндахау тоны.

Бәргә, поэты ирд курдиат кәронмә куы райхәлдаид, уәд, чи зоны, йә мәләты фәстә Дзугаты Георгийы абарст әй Орфеимә ахәм бәрзонд әмә диссаг нә фәкастаид Нигермә. Георги фыста: «...Сталин-ирмә арыхъуыст Яковы әвирхъау сәфты хабар. Тынг мыл бәндәвта уыцы аномонд хъуыддаг, әмә йыл ныффыстон әмдзәвгә «Цәрынхъуаг». Зәрдәбынай мә фәндыдис, арыгон зынгуысты тыххәй иууыл бәрзонддәр ныхәстә зәгъын. Әмдзәвгә фәуд кодта афтә:

*Орфейы денджызмә фәхәсс,
Уәддәр нә ахуысдзән йә арт».*

Цины дугыл уәлмонцәй зарәггәнәг Хозиты Яковмә ис әмдзәвгә «Добролюбовы мысгәйә». Поэт, дам, йә хысмәт фәзоны. Мыйяг әй Яков дәр, йә мәләт зонгәйә, кәд йәхи тыххәй ныффыста:

*Цәмән фәзынд ыстъялы арвыл
Зымәгон сау ахсәвы тары?
Цәмән йә сонт базыртә дардыл
Цәргәс бәрзонд хәхтәм фәлвары?»*

*Цæмæн йæ ферттывдимæ арвыл
Уый хаугæ 'рттиваг фæд нъууагъта?
Цæмæн æвзонг уарийы мардыл
Æврæгъты ставд цæссыг æрхаудта?*

*Цæмæй æдзух лæууа йæ разы,
Уæлахиз тох йæ баст рæмудза,
Æмæ сæрибары фæндагыл
Æнусмæ уый цырагъау судза.*

Кæнæ, 1935 азы Яков уырыссагау цы чысыл æмдзæвгæ ныффыста, уый бакæсгæйæ дæр æнкъарæм, цыма поэт æцæгæйдæр æмбæрста йæ цыбыр царды хъысмæт:

*Я говорю:
Промчатся годы,
И сколько здесь, –
Не видно нас.
Мы все сойдем
Под вечные своды,
И чей-нибудь
Уж близок час.*

Поэтмæ кæд хъысмæт хæрз æрыгонæй йæ тызмæг æнгас равдыста, уæддæр йæ сæууон стъалыйы рухс ирон поэзийы хуры æрттывды нукуы бамынæг уыздæн.

2025 азы Хозиты мыггаджы хъæппæрисæй ногæй рацыд йæ уацмысты æмбырдгонд «Терчы хъаст». Сарæзта йæ Хозиты Барис. Ацы рæнхъыты автор та 2016 азы Яковы уацмыстыл сарæзта бæстон афæлгæст æмæ рауагъта чыныг «Зæрдæйы уидæгты поэзи».

Яковы æмдзæвгæтæй бирæтæ тæлмацгонд æрцыдысты уырыссаг, украинаг æвзæгтæм. Йæ базырджын уацмыстæ хаст æрцыдысты скъолаты кæстæр æмæ хистæр кълæсты программæтæм, æмæ сæ иузæрдионæй ахуыр кæнынц кæстæртæ.

Поэты фæлгонц цæмæй фæлтæрты зæрдæты баззайа, уый тыххæй XX æнусы 70-æм азты Кировыхъæуы кълхозы сæрдар, Социалистон

Фэллойы Хъэбатыр Мэрзойты Хъязыбег правленийы уэнгтимæ бауынаффæ кодтой æмæ Ирыстоны сгуйхт скульптор Дзанайты Русланæн бахæс кодтой Яковы бюст саразын.

Скульптор куыд куыста бюстыл, уый фæдыл Яковы хæрæфырт Челдыты Руслан мысы: «Иубон нæм Руслан æрбадзырдта, бюстыл куыст фæуд кæнын, зæгъгæ, æмæ йæ Оля куы фенид, мыййаг ма йæм исты фиппаинагтæ кæд ис. Оля нæ дыккаг бон ныфсæн акодта Ясонимæ. Русланы æрмадзы (уыд уæды кинотеатр «Дружбæ»-йæ уæлдæр) баййæфтам цалдæр лæджы. Яковы бюст æвæрд уыд даргъ стъолоыл. Оля йæ куы ауыдта, уæд кæуын райдыдта. Ясон уыцы рæстæг цæстæй нал уыдта æмæ йæхи æввахс бакæнын кодта бюстмæ. Бандоныл æрбадт. Русланы æмбæлттимæ цымыдисæй кастыстæм Ясонмæ, куырм лæг цы кæндзæн дарддæр, зæгъгæ. Уый йæ галиу къух Яковы сæрыл æрæвæрдта, рахиз къухы уырзтæ та æруагъта рустыл. Стæй цæстыты къуырфытæ сабыргай басгæрста æмæ афтæ: «Дзанайы-фырт, сæрыхъуынтæ æмæ ных йæхи сты. Фæлæ дын, Руслан, ацы къæлæтты Яковы дынджыр хъоппæг цæстытæ бацæудзысты?! Йæ уадултæ дын чысыл фæтæндæрхъуаг сты. Йæ роцъо та тымбылдæр цух у. Яков фæтæндзæсгом уыд. Уый Алыксандр æмæ Зауырбегæн уыдысты дæргъæлвæст цæсгæмтæ». Руслан æм æмырæй лæмбынаг хъуыста.

Æрмадзы чи уыд, уыдонæн, кæд нæлгоймæгтæ уыдысты Оляйæ фæстæмæ, уæддæр, Ясонмæ кæсгæйæ, сæ уадултыл уадысты цæссыгтæ. Ясон дзырд куы фæци, уæд Руслан загъта: «Ам абадут æмæ мæм иугыщцыл банхъæлмæ кæсут».

Иуварс нæ æрбадын кодта, нæ разы нын фынг ацарæзта, йæхæдæг Ясоны фиппаинагтыл райдыдта кусын. Куыст куы фæци, уæд нæм фæдзырдта, æмæ диссаг: раст цыма Яков нæ цуры уыд æмæ нæм ныртæккæ сдзурдзæн, афтæ нæм каст, афтæ хорз бахынцта скульптор фыды фиппаинагтæ. Ясон та ногæй йæхи хæстæг бакæнын кодта Яковы размæ. Йæ уырзтæй та йын йæ цæсгом басгæрста ногæй æмæ загъта: «Бузныг, Дзанайы-фырт, гъеныр Яков у». Уый фæстæ ма Ясон ацард æрмæст цалдæр мæйы. Раст цыма Яковы номыссард йæ царды сæйраг нысан уыд, æмæ уый срæвдзмæ æнхъæлмæ каст.

Скульптурон фæлгонц кадджын уавæры Кировыхъæубæсты æвæрд æрцыд сывæллæтты рæвдауæндонны кæрты, Яков кæм цард, уыцы хæдзары бакомкоммæ.

Яковы табæты раз

XXI æнусы райдианы Кировы хъæусоветы æмæ хиуæтты уынаффæмæ гæсгæ поэты бюст хаст æрцыд йæ уарзон скъолайы кæртмæ. Скъоладзаутæ алы бон дæр цауынц йæ фæлгонцы рæзты, у сын фæзминаг дæнцæг. Зилынц æм, йæ алыварс ын дарынц сыгъдæг. Ирон æвзаг æмæ литературæйы ахуыргæнджытæ арæх аразынц сæ уроктæ цыртдзæвæны цур, скъоладзаутæ та фæкæсынц æмдзæвгæтæ.

2025 азы, Кировыхъæуы цæрджытæ бирæ азты цæмæ æнхъæлмæ кастысты, уый сæххæст, æмæ скъолайæн кадджын уавæры лæвæрд æрцыд Хозиты Яковы ном.

Абон Яковы сфæлдыстадон мæсыг азты сæрты у рухсхæссæг кæстæртæн æмæ йын æнусты дæргъы ма фæцудæд. Йе стъалы æнусмæ цырагъау судзæд!

МАМЫКЪАТЫ ХЪАЗЫБЕГ: 70 АЗЫ

(1956)

*Царыны ныфсэй ма зонам афсис!
Бэлцон дзыллæтæ банкъуысой нæ зардмæ
æмæ тырной æвæлмæцгæйæ цардмæ!*

«ИРОН ФÆНДЫР», ÆРЦÆУÆД НЫЛ ДÆ АРФÆ!

МÆ МАДЫ ХЪÆБЫСЫ

О сау катай, дæхи мæ аздах,
Мæ уд мын мауал хæр, фæсмон, –
Мæ фын ныфсы базыртыл атахт
Мæ мады хъæбысмæ ызнон.

О арв, мæ урс сæрыл мын ма ‘рхау,
Мæн ма цæрын фæнды, цæрын, –
Мæ мад мын ракæндзæни аргъау
Æмæ та асурдзæн мæ рын.

Æвгъау дæн, зæхх, дæ сау гуыбынæн,
Мæ буар мæ удау у æрвын, –
Мæ мады риуыл та уындынæн
Кæддæры буц хъæбулау фын.

МÆ ИДАЙÆН КÆЦÆЙ АДТÆЙ?..

Ци нихкъурцц дæн, фудигурд дæн –
Зингдзæгъдæг æви зингхуст? –
Фæццæйцудтæн, фæццæйкудтæн,
Ингин цигъдау – æнигуз.

Мæ идайæн кæцæй адтæй,
Мæ байдауæн кæми æй, –
Кæд ме ‘нцойнæ æристадæй,
Кæд ме ‘дули нидздзæрмæ ‘й?!

Гъе ме ‘мдзæвги салд фæрскытæн
Исцæйабуттæй сæ хъанз, –
Æригъал дæн, æрæскыттæн,
Искувдаг æй мæ маргас...

Мæ бæласдони фæткъутæн
 Æз, æвæдзи, сæ къурма,
 Фал ме ‘нгартæй нæ фæгъгъудтæн
 Мæ зæруайи дæр нурма.

ЦÆСТИСУГИ УÆРАС

Цард адтæй сугъзæрийнææстуггин,
 Нур ниргъæвстæй ме ‘зæри бауæр, –
 Фæннигъулдæй мæ хъонц цæстисуги,
 Исенгиз æй мæ суги сауæр.

Синонгай ниуазуй си мæ зæрдæ
 Идзæгтæй ристæнгъезгæ уæрас, –
 Лæдæрсуй мæ цæстити къæсæртæй,
 Мæ цæсгоми æнхъирдтæй гъæрахст.

Бундзарæй ниуоохх кæнун ме ‘рхуни:
 Æдæуагæ не ‘хæстæ федæн,
 Фал кæстæртæ кæнунцæ цæгъдуни,
 Тугъди арти цæфсуй нæ федæн...

* * *

Æрвгæрон æрцæйзилдæй усхъуммæ,
 Æз уæддæр нæ раздахдзæн ме ‘рух, –
 Фæттузмуй мæ галуæрдун сухсунмæ,
 Тухтæрæй мæ хуайуй уорс тумугъ.

Гæрзæхсæй мин цæвуй мæ фæсонтæ,
 Уорс уæлитæ хезгæй мæ сæрбæл,
 Мæ бæлдитæ æма мæ фæсмонтæн
 Нæбал ес æрæллау уæлæбæл.

Уæ, кæми дæ, ме ‘зæд, мæ идауæг,
 Мæ тухст уоди кæрон, мæ рæмæн? –

Дæ сасуг мæбæл, арв, æритауæ,
Ба мæ тохæ дæ рони фæлмæн!

СЫГЪДÆГ СЫФЫ МОНОЛОГ

Сыгъдæг дæн æз. Ыстъалыйау – рæсугъд,
æрвон зæдау – бæрзонд æмæ æназым.
Сывæллонау æгæрон цинтæ нуазын
фæфæнды мæн. Æлутон мын хæссут!

Йæ худ мын сисы алы хатт рæстуд,
æмæ æз дæр – мæ зоныгыл йæ разы.
Æвæры уый йæ сагъæстæ тæразыл –
бæрзонд рæстдзинад йе стырдаер мæт у.

Фæлæ сымах та, хахуыртæ, цы стут?!
æвзидут мæм цыыф дзæмбытæй, уæ фазыл
Бырсут мæнмæ, æмæ уын зæхх фæразы
уæ магъзы сау æмæ уæ уды тутт...

Фæлæ рæстуд нæ уадзы мæн дзæгъæлæй,
æмæ мæлын уæ тухитыл кæл-кæлæй.

ФÆСТАГ РЫНДЗ

Мæ цæстытæн фæтар кæны сæ ирд –
зæрæхсидыл сæууон зарæг нæ зарынц.
Мæ царды бæхæн бамынаг йæ сирд,
æрбазынд æм æрвгæронæй фæстаг рындз.

Ныр нуазы арв зæрæхсиды сырх сæн,
йæ кæртæй сæфы хур-тынты хæлын кау.
Кæд хауын æз цъæх æртыты æхсæн –
кæм тох кæнынц дыууæ хохы фырытау.

Хъæудзæн мæ уым æрду-хидыл цауын
сæ бæрæгастæу уон æмæ нæ уонæн.
Хъæудзæн мæ уым пахуымпарау лæууын
йæ къæсæрыл фыдбон кæнæ хæрзбонæн.

Уызæн мæ рифтаг рог кæнæ уæззау,
мæ монцты уæрдон дзаг уызæн йе – ривæд...
Цы сныв кæна ыстыр иунæг Хуыцау,
нæй уыцы æлгъыст, уыцы фарнæн ивæн.

КЪОСТАЙÆН

Нæй уды фарнæн басудзæн йе рафтæн,
нæй рафтыд-сихсыд дзаг армæн, ай-гъай!
Нæй алидзæн дæхи удæй тæргай,
куы лидзай, уæд дæ миддунемæ – арфдæр.
Рыст æвзаргæ, фыдвæндæгтыл фæхаттæ,
уæддæр дæ балц – фæцу æмæ æрцу.
Дæ уды хъыг зынг-цæссыджы къæрцц у
дзæнхъа дурыл кæд де ‘фсургъы цæфхадæн.
Æрыздæхтæ фыды уæзæгмæ дардæй,
дæ буарæй кæд рынчындæр уыд дæ уд,
Нæ хæхты маст дын ахæм уæззау уыд,
æмæ тыдта дæ рыст зæрдæ бындзарæй.
Уæддæр уыдтæ ныфсы мæсыг мæйдары,
дæ хъарджытæй цыд рухсы тых, Къоста,
Æмæ йæ дзыллæ дойныйæн нызта...
Уæдæй нæ хæхтæн не ‘рмынæг сæ зарын.
«Ирон фæндыр», æрцæуæд ныл дæ арфæ:
сæрсæфæнмæ куыд нæ бырсæм куырмæй,
Æдзух цы бæллæм, макуы уа цæмæй
Къостайы фарнæн басудзæн йе рафтæн!

ДЗАГ РИФТАГ

Бур сыфтæр, цъæх сыфтæр,
рагуалдзæг, фæззæг...
Дзаг куы уа йæ рифтаг, –
зары зæдау лæг:

Стыр Хуыцауæн – табу!
Йе уазæг – ма сæр!
Бинонтæн та абон
радта цæхх, къæбæр.

Бинонты та арфдæр
бацъд цинтæ, ныфс...
Афтæ гъе, æн' арфæ
макуы уадз æххуыс!

Ма дæ 'лвасæд сау мæр,
хызт фæу рынтæй, –
кув, ма хур, Хуыцаумæ,
кув зæрдæбынæй!..

Боны 'хсæв куы ива, –
арвы 'рдæм ыскæс.
Стъалытæйдзаг рифтаг
рог уддзæфау хæсс!

Акæ рог цыд, хъал цыд,
райдзаст у бæрзау!
Авæрдзæн дын алцы
Стыр Иунаг Хуыцау.

Кув æрмæст, цы феста
уды рифтаг дзаг!
Гъеуæд уызæн, де стæн,
цæхх, къæбæр дæр фаг!..

УД

Уд йæхицай дæр фæлмæцы,
суанг йæхицай дæр тæрсы,
куы йæ цæстытыл ныххæцы,
куы хæлиудзыхæй кæсы.

Алкæд райдзастæй нæ зары,
арæх сау туджы мæцы,
куы йæхионыл æндзары,
куы йæхи арты фыцы.

Удмæ дунейы рыст хъары,
хъыг йæ къæсарыл лæууы,
уæд кæуынхъæлæсай зары,
уæд йæ фыр цинай кæуы.

Уд йæ царды ныв æлгъиты,
арæх маст кæны уæгъды,
уæд йæ дунейы хæс фиды,
уæд йæ хæсджынтыл хæты.

Уд фыдхъызæмар æвзары,
уд лæгъз фæндагыл кæлы,
куы йæхи æмбæхсы тары,
куы мæйрухсмæ дæр бæллы,

Фæлæ уд хæрæгау кусы,
«Цæй, цы ма кæнон?» – зæгъты,
уæд йæ миддунемæ хъусы,
уæд дзæнгæрджытæй цæгъды.

ХЪАЗЫБЕДЖЫ ТЫХХÆЙ ЗАГЪТОЙ ИСКУРДИАДИ ТУХÆ

Мамукъати Хъазбег дæсни тæлмацигæнæг ке æй, уой, æвæдзи, литературæ уарзгутае еугураей нæ зонунцае. Ирон кенæ дигорон æвзагмæ сæ уæхæн тæмæссаг æвзагæй раййевуй, æма, цума Александр Пушкин, Михаил Лермонтов, иннæ уруссаг æма фæсарæйнаг поэттæ дигоронау исдзорунцае, уотæ фæккæсуй адæймагмæ. Хъазбег æ тæлмаций бауадзуй ирон зæрдæ, дигорон уод, уотæ рæсугъд æй истахуй, æма реуи исæвзуруй æнæкæрон уарзт, фæффулдæр ин кæнуй æ цини усмæ. Хъазбег федар искурдиати хецау ке æй, устур поэти зæрдæ арф ке лæдæруй, е сфæлдистадæн ин табугæнæгау ке ковуй, уæхæн поэт, уæхæн тæлмацигæнæг.

ÆГЪУЗАРТИ Саукуй

Йæ уацмысты мидæг цы фæлгонцтыл æмбæлæм, уыдоны мидисы цыфæнды лыстæг æууæлты дæр уд куы бауадзы, уæд дидинаг акалынц. Ирыстоны зæххыл цыдæриддæр табу кæнинаг ис, уыдон дæр Хъазыбегæй рох не сты. Йе ‘мдзæвгæты чингуытæн дæр рухсгонд нæмттæ («Майы сонатæ» æмæ «Æрвон рухс») хуымæтæджы нæ радта. Алы æцæг поэтæн дæр йæ уацмысты, йæ хъайтарты зæрдæмæ ныккæсын æмæ сæ ирон чиныгкæсæгæн равдисын æнцон хъуыддаг нæу. Фæлæ нæ курдиатджын поэты къухы уый æнтыстджынæй бафтыд. Æмæ мæ уымæ гæсгæ мæ хъуыдыты хал балхынцъ кæнын фæнды ахæм фæндиагæй: «Мамыкъаты Хъазыбег, мæ рагон хæлар! Размæ цу, уæлтæмæнады барцыл хæц æмæ дæ сабиты хураей амондджын у!»

ХОЗИТЫ Барис

ЗÆРДÆЙЫ КÆЛÆНГÆНÆГ СОНАТÆ

Кæцыфæнды поэтæн дæр йæ фыццаг чиныджы фылдæр ис æнæхин æнкъарæнтæ, хуымæтæг, фæлæ зæрдæбындæр хъуыдытæ.

Ахæм хонын Мамыкъаты Хъазыбеджы фыццаг чиныг «Майы сонатæ» дæр. Чиныг бакаесгæйæ, уынаем поэтикон фæлгонцтимæ авторæн йæхи фæлгонц дæр. Уый у Хуыцауы сконд адæймаг, рæстдзинадæн стыр аргъ чи кæны, искæй тыхсты иувæрсты чи нæ ахиздæнис, ахæм сфæлдыстадон кусæг.

МАҶ ДУГ

Адаёмаджы ахам хорз миниуджытæ рахатгæйæ, мæнæн мæ бон у, æмæ Хъазыбеджы чиныгæн раттон ног ном: «Мамыкъайы-фырты зæрдæйы сонатæ». Уымæн æмæ чиныгæй æрдæфæнтæ калындæ нæ поэты зæрдæйы тынтæ.

ÆЛБОРТЫ Хетæг

Мæ цуры – абоны онг мыхуыргонд чи нæма ‘рцыз, Мамыкъаты Хъазыбеджы ахам æмдзæвгæтæ. Узал хъуынтъыз къæвда бон арв æвиппайды куыд раирд вæййы, афтæ райдзастæй ахадынц адæймæджы зæрдæйыл. Кæд, адæмыхатты æвзаджы йæ национ характер разыны, зæгъгæ, уыцы хъуыды раст у, уæд Хъазыбеджы æмдзæвгæтæ дзураг сты нæ бирæварсыг арф характерыл.

Поэт нæ æфсады мадæлон æвзагæй, йæ поэзи уарзондзинадæй йемыдзаг кæй у, уый руаджы. Уарзондзинад та йæм æнгом баст у сагъæстæ æмæ философон хъуыдытимæ, уæлдайдæр, йæ райгуырæн зæхх кæнæ мадæлон æвзаджы тыххæй куы фæфыссы, уæд. Уый у йæ сфæлдыстады сæйрагдæр темæтæй иу.

ГЕТЪОТЫ Ларисæ

Бызыккаты Земфирæ, Черчесты Хъасболат, Дзантиаты Анатоли,
Мамыкъаты Хъазыбег æмæ Дыгъуызты Тенгиз

УАРДИ, ДЗÆБИДЫР ÆМÆ АДÆЙМАГ

Фыссæг, журналист, политикон æмæ æхсæнадон архайæг Гæбæраты Юри ма Ирыстоны хорз зындгонд у, куыд хъæдыл нывæфтыдгæнæг. Ацы къабазы дæр йæ литературон бынтау йæ куыстытæ æххæстæй сты курдиаты тæвагæй хайджын.

Хъæдæрмагимæ «нумæйаг æвзаг» ссарын ын, йæхи ныхæстæм гæсгæ, бантыст, йæ каис, театралон нывгæнæг Козаты Павелы дæсны архайдæй куы фæзæрдæскъæфт, уæд. Апæргæ æрмдæсны æдзух тыхстис, фырт ын кæй нæй æмæ хъæдæрмагæй фæлгонцтæ нывæндыны дæсныйад йæ бон адæттын кæй никæмæ у, уымæй. Фæлæ йе 'рмæдзы хъæды лыггагмæ фæкомкоммæ йæ снахс æмæ сарæзта йæ фыццаг куыст «Уацамонгæ». Сæйгæ хистæр-ну йæ хиуæтты дæр нал базыдта, фæлæ йæм Юри йæ куыст куы равдыста, уæд йæ цæсгом фæрайдзаст, æмæ йæ мады æхсырæй бафсæдæг ногтуырдау æхсызгонæй ныххудт. Йæ рустыл æрызгæалдысты ставд цæссыгтæ – бамбæрста, Хуыцауæй йын лавæрд курдиат йæ кæстæрма кæй ахызт æмæ дарддæр дæр сæ уарзон дзыллæйы зæрдæ кæй тавдзæн.

Диссаг, фæлæ хъæдæй алыхуызон фæлгонцтæ аразыныл Гæбæраты Юри ахуыр æцæг никад кодта. Уыдта æрмæст йæ фæрныг хистæры архайд æмæ уымæй сразæнгард ацы зын, фæлæ уæлмонц æнкъарæнтыл æфтауæг куыстмæ. Бæласы «буарæй» адамон сфæлдыстады хъайтары сурæт, сыкъа, ирон бæгæныны къус, цардæй кæнæ æрдзæй ист ныв, бирæ æндæр цымыдисаг фæлгонцтæ скъахыныл цас рæстæг рацæуы, цы лыстаг архайд æмæ фæразондзинад равдысын хъæуы, уый æрмæст автор йæхæдæг зоны. Уарзы йæ сывæллоны бонтæй мысинæгтæ, Нарты кадджытæй хуызтæ, Амыраны сæрибармæ тырнæг монцтæ парахат кæнын. Цæст сыл æрхæцы, дæ къухмæ сæ райстай, зæгъгæ, уæд та де уæнгты ахъардзæн æнахуыр цавæрдæр хъарм, дæ миддунейы сæвзæрдзысты хорздзинад кæныны æнкъарæнтæ. Æнæмæнг ахуыды кæндзынæ царды цыдæр хабæрттыл æмæ балцы фæцæудзынæ... нивгъуыдмæ æмæ сомбонмæ дæр, уымæн æмæ автор йæ куыстыты фыдæлты миддунейы хæзнатæ фидæны фæлтæртыл тауы. Уымæ сиды йе 'мдугонтæм дæр, уымæн æмæ уыцы хæзнатæ хъахъхъанын æмæ сæ кæстæртæм дæттын нæ алкæй бон дæр у йæ зондахасты алы фæрæзты руаджы.

«Нывгәнәдҗы куыстытә аивадон әгъдауәй афтә әнәләз рауайынц, әмә адәймагмә, цыма әрдзән йәхи конд сты, афтә фәкәсы. Мәнә нарты фыдбылыз Сырдон. Галы ськәйыл йәхи ауагъта әмә, цыма удагас у, ныртәккә дын йә царды хабәрттә ра-кәндзән, афтә зыны», – ахәм аргъ скодта йе ‘мсис хәлары архайдән зындгонд прозаик Къәбысты Зауыр. «Әнгуз бәласы хәдәй ахәм фәлгонцтә снывәндән ис, уый адәймадҗы әвиппайды уыргә дәр нә бакәндзән, фәлә Гәбәраты Юрийән диссәгтә аразын әнтысы. Алыхуызон хәды лыггәгтә әндадзәнәй кәнә әндәр әрмәгәй ныхасыны кой дзы нәй – кусы әрмәст иу әнәхәән «лыггәгимә». Иуафон әй, цәуыл ныхъхуыды кодтай, зәгъгә, куы афарстон, уәд мын загъта, ног скульптурәйыл кәй кусы әмә йыл, кәрәдзийә хицән чи нә кәны, ахәм цәгтәй рәхыс куыд әртуха, уый йә сәр кәй нә ахсы. Ссардта йын амал, әмә та нә хәдгуысты аивад йә радон аләмәтгәг тацмысәй рафидыдта», – баххәст кодта журналист Уанеты Дианә. Әмә ма ахәм зәрдәскәфты әнкъарәнтимә хуыдытә нодҗы дзәвгар әрхәссән ис...

Хәдәрмәдҗы фәлгәты Гәбәраты Юри арәх бакәны сахат дәр. Рәстәг әвдисән свәййы хәххон цәрәнүәтты, бәркады алыхуызон символты, фәлтәрти фидар бастдзинады нысан, нодҗы ма йыл рәхысы цәгтә куы сфидауынц, уәд. Цымыдисаг фәзынд – рәхысы бон сәрибармә тырнәдҗы уәнгтә сбәттын у, нә хъарутә хордзинад аразыны охыл әрбаиуы фәрәз дәр свәййы. Афтә ськә дәр – авторы иу куысты нозтдзуаны ныцъгыст кәны, иннәйы та сыхәгтән зәр-дәйә-зәрдәмә ныхасы фәрәз басгуыхы.

Әрдзы рәсугъдтәй сфәлдыстадон удгоймадҗы уарзт лә-вәрд у фыццадҗыдәр уарди әмә дзәбидырән. Әнәрцәф ди-динаг әмә сәрыстыр цәрәгой – дыууә дәр ын удагас, әнкъараг налхуыт-налмастә сты.

Уәдә адәймадҗы та Юрийы аивадон дунейы әмдугоныл сыгъдәг бәллицтәй узәләгәй әвдыстәуы. Әппәрццәг миниуджытә йәм куыд нә уыны, фәлә йә уырны, йә хъарутә уәддәр кәддәриддәр йә алыварс дунә рәсугъддәр әмә райдзастдәр кәнынмә кәй араз-дзән. Ацы хуыдымә нә здахынц йә хәдәрмәгәй фәлыст аивадон нывтә...

ТЪЕХТЫ Тамерлан

«МАХ ДУГ»-Ы РАВДЫСТ

*Армдæсны æмæ хъæдæрмаеджы
сусæг ныхас*

Бәркад

Сыхæгтæ

Нарты Сырдон

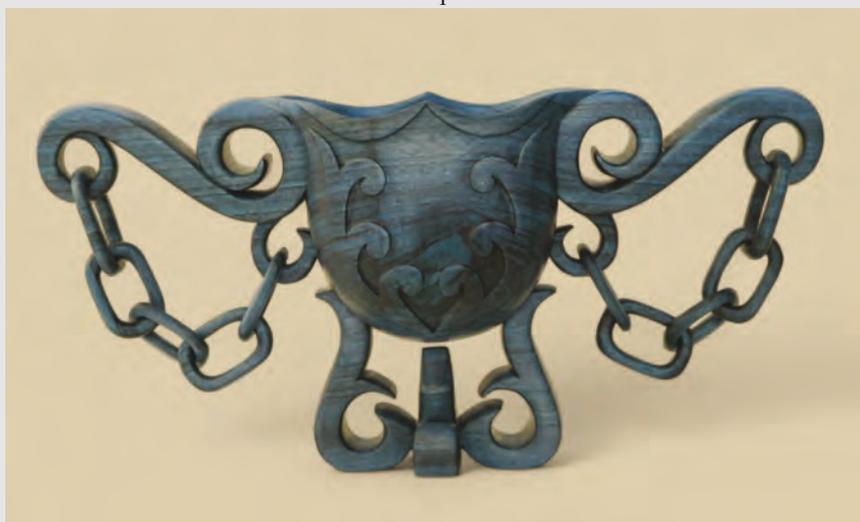
Композици

Фалгонц

Амыран

Базырджын музæ

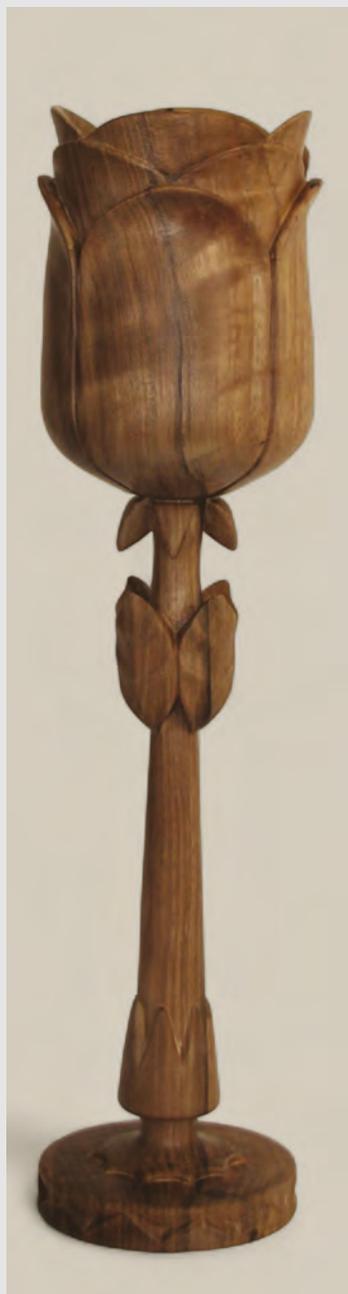
Хогаг хъау

Аланийы сæраппонд

Кафт

Уарди

Авд сыкъяйы

Нарты Уырымæг

Уастырджи

Багæныйы къус

Хæхты

Удвидар

Арсен

Алайнаг хэстон

Символ

Наргы дуне

ЦИН

Новелла

Диссагән дзуринаг у адамы сконд – нуазын дæм цауы, æмæ бануаз. Цæй æмбæлттæ агурис – сыкъа мардхæссæн сынт у, дыууæрдугæй йыл куынæ схæцай, уæд бынатмæ нæ ахæццæ уыздæнис, гормон? Ноджы диссагдæр та – куы нуазай, уæд цы ‘нæмæнг у, нæхицæн куы зæгъæм, уæд, фынгтæ хæрдæй тасой? Бынтон диссагдæр та ирон лæджы сконд у: нуазыс, уæд дын уый алфæн, мард дæ, ‘гас дæ, æнæмæнг ссарын æмбæлы ‘фсон – афтæ æмæ афтæ, уый тыххæй æмæ уый тыххæй æвæрд æрцыд фынг, зæгъгæ.

Уыздæттæ нын – нæ дзæнæты бадинаг фыдæлтæн сыгъзæрин тæбæгъты фæрухс чындæуæд – уыдонæй баззадысты. Сæ аппарын нæ тынг куы фæнда, уæд дæр, нæ туджы афтæ ныффидар сты, æмæ уый нæ бон нал бауыздæнис. Æмæ сыл куы дзурам, уæд дæр уый къæдзæхыл хуыртæ калæгау у. Стæй сæ æппаргæ дæр куыд кæныс?! Кæнæ цæй охыл? Дæ туг куы аивай, адамы ‘хсæн бæрæг кæмæй дарыс æмæ дын фарнхæссæг чи сты, уыцы хуызтæ чыбырæй куы сцæгъдай, уæд ма дæ инкубаторы цыуæй уæлдай кæнгæ дæр чи цы кæны? Ничи.

Æмæ Быттыр, йæ ныллæг, цыма цудгæ фæкодта, йæ уыцы самандурæй конд хæдзары чысыл рудзынджы тæрхгондмæ йæ куыстæфхæрд, ардуаны фарсау дæрзæг æрмттыл æруагъта йæ æнæдаст цæсгом, афтæмæй лæууыд гуыбырæй. Рудзынджы чызи авгæй каст, æдде арв дæләмæ куыд хауд, уымæ. Кæдæй нырмæ йын нал æмæ нал æнтыст æрлæууын.

Авг та чызи, кæдæй нырмæ рацард, уый рæстмæ йæхи зæрдæфысты дæр кæй нал баззад, уый тыххæй уыдис. Рæстæг ын куыд схæццæ, афтæ йын схæццæ йæхи хуыз дæр. Авгæн. Æмæ нал æмæ нал ахста йæ цæсгом. Фæлæ уыздæттæ Быттырæн, æддæмæ кæсгæйæ, йæ фæсонæрхæджы дæр никуы уыдысты. Зæгъгæ йæм æдде бынтондæр ницы зынд, уæд дæр тынг хорз уызтаид, къæвдайы æртæхтæ сæ кæрæдзийы фæдыл гуыр-æмгуыр хид калгæ куыд скъæрынц. Мæнæ-мæнæ сæм сырхтæпп кæсаг фæкомкоммæ, уæд æртах-æртах æртахтагыл мигъты сæрæй агæпп кæнид. Уыцы цыхцырджытæ хæдзары æрдагæмбыд æмбæртмæ куыд ныккомкоммæ сты, Быттыр

уыцы уынар куына ахсид, уæддæр йæ цæстытыл бæрæгæй уайд, дæргъай-дæргъмæ æртæх-зæгæлтæ сæ удтæ куыд уæлдай кæныц йæ фæхуынчъытæ кæныныл. Цыма сæ уды быцъынаг скъуынга фысыммæ лæбурынц.

Æмæ йæм лæбурæнт. Уыдон – æдде, уый, Бытгыр, – мидæгæй. Цы йын сæ бон у? Кæсаг дæр сæ, уадз, гæппытæ кæнæд. Æртæх-зæгæлты. Цы бар æм дарынц? Æрмæст сæ, уæлдайдæр ахæм къæвда мæй æмæ æрдæг, дыууæ мæйы размæ куы æрфарстаид, уæд ын аргъгæнаг аргъ бæргæ не скодтаид. Йæ кады ном ныхъхъæр уыдаид. Къæвдайæн. Мæгуыр, зæхкусæг адæмыл хорзæйтæ рауагътаид, æмæ уый ницы у?!

Куыд снæрстайккой, гормон, мæнæуы хуымтæ! Нартхор, мæгуыр, йæ падзахи худы къæбæлдзыг коцора фыр буцæн арвыл хафтаид. Иннæ ахæм халсартæ! Фыр буц хастæй, фыр нæрдæй «офф» кæниккой, офф! Акæс æмæ ды уыдонмæ!

Фæлæ йæ ныр дæр Хуыцау адæмы фарнæн рауагъта. Уарыны. Иу уый, æмæ ахæм къæвдайы хæдфæстæ сæнæфсиры гагата армьдзаг тæбын къуыбылæйтты йæстæ суыдзысты. Сæ цармы нал цæудзысты, сæ цармы, сыгъзæрин фестой.

Цупæлттæ ныннæрдзысты æлвынинаг уæрыччытау, сæ бындар макуы фæуой. Гъа-гъа-гъа, цас сæ уыдзæнис, цас, царддæттæг, ныфсдæттæг, амондæттæг... Диссæгтæ æмæ æмбисæндтæ!

Дон æй схонæм? Нæ, сæнæфсиры æлутон тæнгъæд «дон» æрмæстдæр адæймаджы сæфтмæ бæллæг, адæймаджы фыдызнаг схондзæнис. Æрмæстдæр æй бынтон ницæйаджы цæст бауарздæн афтæ бафхæрын! Куыд ис цинхæссæг, уарзтхæссæг, фарнхæссæг, стæй, бонифæстагмæ, адæймагыл базыртæ садзæг... диссаджы æмæ æмбисонды стыр цыдæрæн «дон» схонæн?! Кæцы фыдгæнæджы зæрдæ батæрдзæнис уый йæ дзыхæй сæппарын, дæлдæр фæуа?!

Æмæ йæ стæй уый фæстæ, йæхи куы 'рцахса, бынозæй куы сулæфа, уæд цавæр цæсгомæй райсдзынæ, гормон, дæ къухмæ? Цы зæрдæйæ дзы батабу кæндзынæ не Сфæлдисæгмæ, сыгъзæрин тæбæгъты Йын фæкуывдæуа, адæймаджы уыцы стыр хорзæхы аккаг чи скодта æмæ нын æй чи радта?! Кæмæн æй хоныс «дон»?

Нæ, уый Бытгыры, стæй лæгау лæджы цур зæгъын йæ ныфс ничи бахæсдзæнис, арсы зæрдæ йын куы festa, пылы тых æм куы уа, уæд

дәр. Уымән әмә цәсгом уыдонәй уәлдәр у. Сәйрагдәр. Адәймагән йә цәсгом йә тых әмә йә асәй уәлдәр ләууы.

Ацы кьәвдайы хорз ма уый у, сыгъзәрин феста, әмә, райсом хур зәххыл куы атула, уәд дәр әцәг зәхкусәг нәлгоймаджи ми кәни-нәгтәй бакусынән никәцы сбәздзән. Быны-бынтондәр! Уәлдайдәр, нә дәлбыдыр уа, нә уәлбыдыр зәххыл. Бад дәхицән. Уләф. Ницы-тә-мацытыл ирхәфс дәхи.

Әмә уый у, уый, гormәттә, йә рахәцән! Йе стыр әмә йе ‘мбәхст рахәцән! Йә зәрдайы кьуымты сусәгәй ууыл цин кәны Бытгыр. Райсом, йәхи әцәг ләджи фырт чи хоны, уый, фәнды йә әви нә, – әцәг ләджи куыстытәй сәрибар уыздәнис! Сугмә цәуын удмарын у, зәхмә февналын – тәригъәд. Ләгау ләгән бон Хуыцауыздәгъәлы сафын – худинаг әмә мәләт!

Бытгыры цәстәнгас хуызсәфт авгәй әртәхтәй быд тынты ‘хсән-ты андәгъд, кьәвдадон змәстәй куыд згъоры, нырмә хурмә чи сфыхт, куыстдзәгъд ләджи әрмттау хурмә чи ныггәлиртә, зәххы уыцы уәлцъарыл. Нә дзы барухс йә зәрдә. Кьәвдайы дон йә сәрты әгәр әнцонәй згъордта. Уырдыгәй агәпп кодта амад фәйнагәй арәзт сәндоны размә. Стәй – сәндоны раз кьәхты бын над мәрмә. Дарддәр, – йә дыууә кәрәттәм цы чысыл кьанаугәндтә цәуынц, уыдонмә. Уыцы фыдракәнон хуыз ын уыдис. Кьәвдадонән. Нә дзы барухс ләджи зәрдә. Әмә Бытгыр, катәйгәнгә, бабәллды зәрдәбынәй...

Әтт, дә-дә-дәй, йе ‘фсымәр Митъуйау ын амад дурәй куы уайд уәд та йәхи сәндоны фәлгәтты агъуыст арәзт!..Уыцы бәстәттә конд, уыцы аивтә йә ныззылдта. Митъу. Цыма зәхх батонын ис йә зәрды. Цыма царды сәрты акъахдзәф кәндзәнис. Аразджытә йәм Хурныгуыләнәй әрбакодта. Әгас мәйы дәргыы цынә дур ластой әмә ластой. Мәйы бәрц сә рацъон фәрәттәй уыцы бәстәтты амадтой, йә бон макуы ныккала!.. Ома Бытгырән дур – йә гуыбыны. Мәгуыры сәндонән хәрдты кәсгәйә нәу. Цәмәй йә сәндоны сән бирә ма ләууа. Фәлә сурәг дәр Хуыцаумә куывта әмә лидзәг дәр.

Уый дын әфсымәр!

Куыннә исдзәнис ахәм сәндон, Митъуйы сәндон, цәсты тигътә! Галуанәу дардмә дәр урс-урсидәй әрттивы! Цәст дзы уләфы, цәст. Куы йәм бакәсай, уәд – дә бындар фәу, дә бындар...

Цауылнаэ йæм уа тæхудыгæнджытæ?! Йæ фæсфæстагæттæ дæр дзы буц цауылнаэ уой? Лæгбындарæй йын иу цъиутысайд ис... Æмæ бæргæ сæхи халдих у, – бирæ цæрæд, æвзæрæн хорз зæнæг цауы – фæлæ уынгты куы фæзыны, уæд æгас зылды цуанæттæ æмбу кæнын райдайынц. Куыдз хуысгæ кæм фены, уым æм сабыргай-сабыргай фæстæты бацауы. Йæ къæдзил кæнæ йын йæ фæстаг къæхтæ куыд ацахсы, уый мæгуыр цуанон йæхæдæг дæр нæ базоны. Райдайы йæ зылын, райдайы йæ зылын... Йæ алыварс.

Уæд та кæйдæр цуанонæн йæ ахсæн йæ мæнгхурхы фæбадт, гормон! Фæлæ йæм ахæмтæ нымады дæр не сты. Бытгыры æфсымæр Митъуйы фыртмæ. Куыннаэ, ма сæ æрцахса йæ сæр! Æндæр мæт æй нæй. Йæ фыд дæр афтæ у. Дæрдты хуыфын нæ фæцахуыр сты. Райсом цы уыдзæнис, уый сæ не ‘ндавы. Абон сын хорз уæд, æмæ та, зæгъы, райсом Хуыцау ратдзæнис. Цымæ, кæцы хорз лæджы федтой ахæм фæндтæ нывæндгæ?

Фæлæ-ма йæ басæтт. Сæгъæй сæныкк цауы, фысæй – уæрыкк. Æмæ уымæн, цъиуты бæлæлæйæн, дурæйконд сæндон баззайдзæнис йæ фыдæй. Уымæйдæр – амад дурæй конд сæндон. Бытгыры фыртæн та – гæлхæрд сæндон. Æмбыд фæйнаджы гæппæлтæй гобытгытæ арæзт сæндон. Фæлæ уыйхыгъд – йæхи тугвæллоуæ арæзт. Стæй кæйдæрты сæндæттау афтид, гæдыты симæн нæ, фæлæ сæнафснайæн. Сæндон!

Йæ бонæй йæ уæд. Бытгыр дæр æгас районы сæрбосылхæцæг куы уыдаид бирæ рæстæг, уæд амад дурæй арæзт сæндон нæ, галуантæ ныззылдтаид, галуантæ... Стæй æрмæст Урсдурты нæ, фæлæ суанг районы тæккæ астæу!

Уас Бытгыры райгуырæн рæстæгæн – æвзæртæ фæлдыст! Советон дуг æй цауылнаэ æрæййæфта рæстæгыл?!.. Æндæра уый дæр сахуыр кодтаид чиныджы! Афтæ сахуыр кодтаид, афтæ, кæйдæрты фыддæрадæн!.. Æмæ уый дæр...

Сæндоны ныхæй сæндоны ныхы кæрæттæм зулаив цы чысыл къанаугæндтæ цауынц, уыдон сæрд-сæрддæргы алы быронæй байдзаг сты. Къæвдадон сæ рæстмæ нæ цауы. Хуыдуг кæны уæлæнгай къанæутты æмæ алæгæрста сæ сæрты. Уыцы ракæнонхуызæй гæппытæ, тæррæстытæгæнгæ афсæрста сæндоны ‘рдæм. Фæрæтæй амад фæйнаг ын цы у? Мидæмæ ныссæх-сæх кæндзæнис сæ зыхъхъырты. Змæст донæй цас айдзаг кæнинаг у армыдзаг... кæд бынтон армыдзаг нæу, уæддæр, сæндон? Стæй йæ къусгай кал.

Бытгыр фестъэлфыд. Ёрдæгталынг къуымты цæстæнгасæй ацагуырда цыдæр. Фæкомкоммæ, пецы фарсмæ цы тæрх ныддæргъ, уымæ. Ёппæрст ыл уыд афтид голлаг. Ёмæ йæ рæвдзæй фелвæста лæг. Йæ ком ын фæзылдта бынмæ. Йæ быны иу къуым ын фæцафта иннæйы. Пæлæзы конд æй акодта йæ цæгæргонд сæрыл. Ёмæ цыма къæвда нæ, арвæй йæм хурты хуртæ ныккастысты: йæ къогъодзитæ нал бырыдысты – уыцы лæбураеджы цыдæй фæраст сæндонмæ. Фегом ын кодта йæ мæнгæхгæд дуар.

Лæджы зæрдæйы хур йæ был сдардта – ныррухс Хуыцауы ратгæ стыр цин æмæ диссаджы сæрыстыры ‘нкъарæнтæй. Сæндоны сыджытбын астæрд сæрды судзгæ бонты донмæ бæлгæ куыд ныскуыдтæ, афтæмæй лæууыд хусдзыхæй. Цæй къæвдайы дон æмæ цæй донивылд цыдæр. Цыма арвæй æртах не ‘рхаудта!

«Нæ, нæ, мæ хæнцъул!.. Афтæ!» – йæхицæй байрад хъалзæрдæ Бытгыр.

Сæндоны къултæ зæххимæ кæм иу кæнынц, уым сæ æнгом бамбæрзта толæй. Уыдисны бæрц æй зæххы дæр ауагъта. Фæйнæг къулимæ сæ фосы фаджыс æмæ ставд зыгуымимæ хæццæйæ кæй байсæрста, уый фæстæ та – æлыг æмæ зыгуымæй, уый тыххæй иу галы бузныг фæцис – йæ развæлгъау æрхъуыдыйæ бузныг дæр цæуылнæ фæуыдаид – йæхицæй.

Ёмбаргæ лæг йæ сомбоны ми кæнинæгтæ афæдзраздæр аразы, афæдзраздæр. Бытгырæн, йæ сæндонмæ дон кæлгæ нæ, хъаргæ дæр кæй нæ бакодта, уый тыххæй йæ зæрдæ куы барухс, уæд сæрыстырæй райста къæпи æмæ рахызт æддæмæ. Ничи йæм кæсы? Цыма къæвдайы цыхцырджытæ нæ, уалдзыгон хуры тынты бын лæууы, уыйау сабыргай, æвдæлоны сыгъдæг кæнын райдыдта донцæуæн къанаугæндтæ. Ёгайтма уаргæ кæны. Цæхх куына у, мыййаг.

«Афтæ гъе, – куы фæци куыст, уæд къæпи цæгатæрдæм æрхоста дойнаг дурыл æмæ йæ бакъул кодта сæндонмæ бахизæн къуымы. Ныр, искæй тынг куы фæнда, уæддæр къæвдайы доны фæндæгтæ йæ сæнты ‘вæрæнмæ æхгæд сты. Уæддæр ма йæ цæстæнгас ныссагъта, рæбинаг къулы цур рахизæрдыгæй сæрыстырæй стæхынвæндтæ цы ногист быркуы кодта, уым.

Бæрзонд æвæрд у, йæ бонæй йæ уа. Йæ алыварс – æлыгæй дардыл бæзджын сæрст. Йæ сæрыл – клеенкæйы гæбаз дывæлдахæй. Уæле

йыл дойнаг тәнәг дур ахәм ныфсджын дәлгом ныццис, афтә йыл нындагъд, әмә, мә бон акән, кәд ын искәй уынын нә, нә, – йе ‘мгәрәтты Бытгыры әвәстәй әрләууын дәр бауадза. Тъәпән дойнаг дур.

«Нә, дон куы әрбакалдаид, уәддәр дзы әдас уыдис, – сәрыстырәй байрад Бытгыр. – Ләгау ләг цы кусы, уый – бәстон. Иу бонмә кәй аразай, уый әнусты фаг куынаә скома, уәд уый арәзт нә хуыйны. Зайгә дәр афтә бакодта: бонән арәзт – әнустәм. Цард кәцырдәм ныззилы, уый ничи фәзоны не Скәнәгәй дарддәр – табу Йә тәхән базыртән.

О, фәлә... Иу уынд ма йә куы фәкәнин... Мацы...» – ләджи рахауинаг цәст та йәхи скъуырда, уырыссаг афицерау сәрыстырәй чи сләууыд, бәрзәндты чи кәсы, уыцы быркуыйыл.

Сахат, сахат әмә әрдәдҗы размә систа быркуыйы сәр. Бәстәтты йә ссыгъдәг кодта. Арәхстгай йын скалдта йә сәртә. Бынмә дзы мацы аздәха. Стәй дәм кәхцәй кәцәй скәсдзәнис, хәйрәг йә зонәг, әмә зәрдәзәггә фынгыл ләдҗы чем фехалынц. Ногист сәны уыцы лыстәг урс сәртә. Хорз ләгән йә нозтыл фәзыны йә ләгдзинад.

Ләгдаумә гәсгә йын йә былмә, быркуыйы былмә, йә фыдәлтән загъта рухс. Быркуы куы систа, уәд. Нә фыдәлтә дәр-иу фыццаг афтә бакодтой. Ләмә сәнәй ахуыпп кодта.

Ай, дә бындар фәуай! Уый дын сән! Уыцы туагдзәф, уыцы әхцон, уыцы диссадҗы әцәг әлутоны ад ын уыд!.. О йо, йо!..

Ләз дәр, әлутон... Сәнән, әцәг диссадҗы сәнән йәхи ад ис. Ницәимә йә схәццә кәндзынә. Ницәуыл әй баивдзынә, бынтон сау диссаг-исты куы феста, уәд дәр.

Ләмә уләфт сәны әхцон адәй ләдҗы уәнгтә ныррызтысты сәрәй кьәхтыбынмә. Ләнәуынгә цины тәгтәй ныддыз-дыз кодта, мәгуыр. Сәнәй бынмә, ахсәны ‘рдәм ницы ацыд. Йә фыр диссагәй мыды кьәрттау атад ләдҗы комыкбултыл.

Сырх сән, дам, әххәст иу афәдз нә ләууы. Йә ад, йә хуыз, йә тых, дам, фесафы. Ивәзын, дам, райдайы. Йә бирә каст, дам әм ницы пайда у. Афәдзмә, дам, әнәпайда фәвәййы. Ничиуал, дам ыл фервәссы. Хуыцауы дзәгъәлы, дам, ракалбакалгәнинаг фәвәййы. Йә хицауән, зәггә, цины бәсты ‘рхәссы маст.

Лә, кәннәд уыдәттә чи фәдзуры, Хуыцауы ратгә диссадҗы

скувинагай ахам сау диссæгтæ æмæ сау æмбисæндтæ чи фæхæссы, сау тугтæ йыл чи фæмысы, уыдоны мад æмæ фыдæн... уымы бæстæм ахам... диссаг æмæ æмбисондæн дзуринаг, алæмæттаг нозтæй сæ дзæнæты бадинаг нæмттæ макуы ссардæуа агъаны дæргы!

Мысын та сын сæ цы кæнын кæны, мысын?! Нæй дын, æмæ дæ куыдзы бынаты сбад. Æвæджиауы нозтæй тугтæ цæмæн лæхурыс?! Фæтæрс ын йæ азарæй. Гæды, дам, фиумæ не ‘ххæссыд, æмæ, дам, мархо у.

Быттыры къухы æлыгын къусы сæн, уыцы сырх-сырхид сæн, бугъайы туджы хуызæн сæн йæхимидæг змæлыд. Тæлфыд æнæхост æфсургъау. Йæ фыр диссагай йæхимæ здæхта адæймаджы знæт цæстæнгас. Цыма æвиппайды къусы былтæй фæйнæрдæм ныццафтæ кæныныл сагъæс кодта. Цыма хæрдмæ стæхын уыдис йæ зæрды.

Æмæ йын фæтарст Быттыр. Къус ныццаймуртæ кодта йæ армы, афтæ йæ балхъывта. Ма фæселф кæна хуыцауысконд. Уыцы тæрсгæ хæст ыл скодта. Уыцы зыдæй, уыцы æхцонæн æй нуæзта.

Æмæ нал улæфыд. Æмæ нал куымдта йæ цъæх цæстæнгас къусмæ тыбартыбургæнаг сæнæй атонын. Сæн куыд фæуд кодта, афтæ тад йæ цæсты рухс. Комыкълтæ ноджы цыма хус кодтой... хус, хус, хус... Цыдæр æнæуынгæ тых сæ æлхъывта сæ кæрæдзимæ. Йæ сулæфæнтæ нæрстысты, нæрстысты, нæрстысты...

«Хах-ха-ха!.. Æй, дæлдæр фæуай, дæлдæр, сау æмæ урс ма хат. Ноджы адæмы ‘хсæн дæхи лæг кæн!»

Афтæ йæ иннæ æфсымæр Мыстæй загъта. О, Мыстæй. Йæхинымæры. Æмæ йын æмбæлгæ дæр кæны. Афтæ æгуыдзæг у, æмæ, хорз æмæ æвзæр ма зон, афтæмæй дæхи хохы цъуппыл æвæр. Мæлæты лæг.

Иу найгæнæнты комбæсты лæгтæ сæ магуыр кусгæбонтæй сыгъдæг нæлхæйы æнгæс род балхæдтой. Дæ тых, дæ бонæй йын, зæгъгæ, тымбыл къухæй йæ рагъ ныххафт кодтай, – фæйнæрдæм фиугай фæхаудаид. Уый фæстæ ма сахатаразæгæн дæр, – æцæг, сахатæн йæ саразæггагай йæ аргъ къаддæр у – йæ бон бауыдзæнис йе ‘ртымбыл кæнын? Гъа-да-гъа!

Комы кълтæм чи ‘взидæнтæ кæна чызджы æхсгæ фæкастау, комыкълтæ кæмæн батæ кæной, ахам джибритъайы къус ныллæмар! Стæй уыцы дæйгæ роды хашламайæ комдзаг, дасгæ чи кæны, уыцы кардæй æрчæпп лас. Нуры æмæ йæ цъæхыгтимæ – мæнæ нæ сæрты куы кæлынц! – ногарæзт цъæх туаджы хорз стул... æмæ йæ ахæр.

Æууил æй сабыргай... Йæ царддæттæг сой цæудзæнис де уæнгты... Тайдзæнис дæ буар æмæ дæ удыл... Тайдзæнис... Ды йæ æууил...

Ныры къулбаджытæй бирæтæ... Род, дам, æгæр нард уыдис. Æмæ родæн йæ мæллæг хæдмæл у. Хæдмæлхортæн та се ‘мбисонд – сæхи.

Ахæм кусæрттагæн – нард роды фыдæн – йæхи ‘мсæр нозт куынае уа... Æнæ хорз нозт æй куы бахæрай, уæд... Узал доны къусы сæфт фæкæндзæнис, гормон. Æмæ стæй ацу æмæ гæппытæ кæн. Дæ уды фыдæнæн.

Сæйраг уый у, уый! Нозт у сæйраг! Цыфæнды фынгыл дæр! Уый, нозт куынае бæзза, йæ мад макуы амæла, уæд дзыхы акæнинаг уадиссаг ницы ахады. Дыгæрдыджы мæкъуыстæг куы феста, фиуытыхт куы уа, уæддæр! Нæ фыдæлтæм хæрдыл хæлоф кæнын худиная æмæ мæлæт уый тыххæй уыдис. Адæймаг хæргæ дуртæ дæр бакæндзæнис. Гуыбын талынг скъæтæй дарддæр исты у? Ницы! Бынтондæр ницы! Сæр уæлдæр у.

Фæлæ нозт куынае бæзза...

Æмæ мæгуыр адæм, фæллад, фæлмæцыд найгæнджытæ, фæззæджы сæм хоры дихыл колхозæй цы мæгуыр муртæ ‘рхаудзæнис, уымæй рагацау фæйнае къæртайы ратыдтой сæ гомгуыбын сабиты дзыхтæй. Мыст йæхи фæразæй кодта. Нозт æвзарынмæ, дам, мæн хуызæн чи у?! Ничи. Æмæ раст загъта. Мæнæуæй йедзаг уæрдон, æвæццæгæн, развæлгъау йе ‘намонд зыдта – сабыр дзынæзтæй, тъызгæ анкъуыст быдыры ‘рдæм.

Куыдз сын сæ мæрдтæ макуы бахæра, уæдæ уыдон, быдирæгтæ, цалдæргай азтæ куыд фæлæууынц сæ нозтмæ?! Кæнæ сын къаты бон никуы вæййы, кæнæ бæрæгбон? Кæнæ сыл цин никуы цæуы, кæнæ маст? Уыдон сæ цæуылнае ацъыр-цъыр кæнынц сæхæдæг? Цæуылнае ныффæрсудзынц сæ афæдзы куыствæллой?! Мах æм цæуылнае фæлæууæм? Æфсæнттæ цæмæн фæагурæм: «Фесæфдзæнис»!

Мыстæн кæмæйдæр йе ‘мбудæнтыл æрцыд, – мацы базона – хорз сæн, дам, комыкъултæ магнитау сæ кæрæдзимæ фелвасы. Хъуамæ, дам, туаггомау хæца æмæ комыкъултæ сæ кæрæдзимæ ‘лхъива. Уый алчи нæ зоны. Мыст та йæ... Хъусгæ уæддæр фæкодта. Æмæ йæ ныр комбæсты цæсты бафæндыд йæхи равдисын. Мæлæты лæг...

Сæны хицау-иу мæнæуы уыцы физонæджы карсты хуызæн сырх-сырхид гагатае куы ауыдта!.. Богъы туг царвимæ куы схæццæ кæ-

най... Дзэбæх æй æрысс. Хыссæ хорз куы сæнхъиза, уæд дзы тæвд торнейы дзултæ сфыц. Кæд ма дæ хæндыджы цыхты къæртт разына, уæд Хуыцау йæхицæн ницыуал ныууагъта. Радта дын сæ дæ сæны цыртмæ! Хæр æмæ цæр!

Табу сæхицæн, фосы Фæлвæра галты сæрбосыл хæцæг кæм уыд, Зæххы бардуаг – гутондар, Хоры Уацилла – тауæг, уыцы хуымты æрзайгæ тыллæг тугыл аскъуыйдзæнис, уæдæ цы?!

Быдирагтæ-иу уайтагъд сæ бæрæгбонмæ æвæрд быркуытæ къахынмæ дæр фесты – мæ дзуары хаймæ исты хуызы сраст уыдзынæн, зæгъгæ, фæлæ уый хуызæн хойраг фердæхыны фыдæй къухæй ауадзын тугтæригъæдыл нымадтой. Æмæ æнæ гæды ракæ-бакæ афтæ дæр уыдис. Хуыцау дын æй йæхи армæй куы дæтта, уæд «нæ» куыд хъуамæ зæгъай?!

Мæлæты сәнæвзарæг-иу дзы – уæлæ Мыст – æфсонæн ахуыпп кодта. Равзаргæ сæнтæй. Йæ сау сыгъдыйы мидцæстытæй-иу – уæд ын рахауæнт, кæд дыссымыл мидцæстытæ куы уайд, уæд афтæ нæ сарæзтаид – гæды куырысмæдзогау ныдздзагъыр кæдæмдæр, ома сәнæн аргъ кæнын æмæ-иу æвиппайды «нæгъа!», зæгъгæ, йæ сæр æнæразыйы æнкъуыст бакодта.

Сæнгæнæгæн йæ нозт ма бафау æмæ йын йæ сæр дзæккорæй ныхафт лас. Мæгуыр лæгтæн-иу, замманай сæны хицæуттæн, фыр адæргæй сæ цæссыгтæ акалдысты – сæ зæдты хайæ зæрдæхудт кодтой, уый хуызæн хойрагæй – æнæ хай. Афтамæй сын рæстмæ аргъгæнæг ничи уыд. Сæ сæртæн ницыуал зыдтой – æндæр ма цы стыррыны цæф агуры Мыст, зæгъгæ.

Фæлæ алы кæрцæн йæхи æмпъузæн ис. Иу куыдзы фырт сæ фæхатыд, Мыст йæхи кæмдæр кæй æвæры, æндæр, сæн цы у, уымæн бынтондæр кæй ныцы ‘мбары. Быны-бынтондæр! Гагайæ дыгъд сыгъдæг сæн ын куы раттай, уæд æй æнæмбаргæ родау къуымæлы нуæзт бакæндзæнис, æмæ йæ сæфтыл нымай.

Æвзæры амонд сах кæм нæ бады! Мысты чи фембæрста, уыцы цæстфæлиивæгæй зæгъын. Баскъæфта йæ сæхи сæндонмæ хъызгæ-худгæйæ. Уыцы куыдзы фырт. Афæдзмæ æввахс чъачъа рауадзинаг кæмæй уыдис, фæлæ йын йæ зивæг æмæ суджы тыххæй чи баззад, – быдыры суг стæм у – уыцы туаг сæны боцкъа йын цингæнгæ фегом кодта, æй, мæ ахсджиаг, ныр кæдæй-уæдæй æрзылдис дæ сæфт хур, зæгъгæ,

– сарыстырай бакодта туаг сәнәй тьәппытәхауаг боцкыйы сәр, йәхинымәр мидбылхудгайә.

Туаг сән комыкьултә куыннә алхивдзәнис?! Сә дон сын куыннә акалдзән?! Куыннә ахәсдзән хурхысәртә, әмә Мысты ницыфенәг ныщин кодта йә зәрдәйы фаг: «Ай, сә-ә-ән!..»

Фәрджын уыцы сырх-сырхид мәнәуы уәрдон кьәскьәсгәнгә куы базылдта йә кьәсы дуармә, уәд, әлутоны хуызән бадт сәны хицәуттә, мәгуыр, фыр мәстәй, фыр хәләгәй, фыр адәргәй зәрдәскьуыдтә фесты, зәрдәскьуыдтә. Мыст әмә сыл йәхи хуызән сәнгәнәг та сәхинымәр сарыстырай худтысты. Ома федтат, әнә-сәрәнтә, ныры дуджы цы цалх тулы? Фәлә сә чи кәй фәсайдта, дзинәдтә кәдәм кәнынц, уый сә алчи әххәстәй нәма ‘мбәрста.

Әмә сәнгәнәг цәуылнә худтаид, ахәм мәнәуы хицау чи баци йә калинаг... Сән куыд схонәм ахәм? Сәны ном куыд фәхудинаг кәнәм, гормәттә? Әмә хинәйдзаг уәйгәнәг куыннә худтаид ницымбарәг сәнәлхәнәгыл?! Фәлә Мысты әнәсәрәны цин цәуыл уыдис, уый йәхәдәг дәр әмбәрста, уымән хәйрәг – йә зонәг.

Ныр нәм уадиссаг адәм дәр нал ис. Фәлә уәд уыйбәрц найгәнджытә куыддәр дзаг фынгыл әрбадтысты, фынджы хистәр куыддәр фыццаг гаджидау расидт, куыддәр кувәггаг алаәвәрдта...

– Уый цы у?! – кувәггагәй цы ләппу ацахоста, уымән йә цәсгом ныггәлиртә. Йә комәй, нә йә фәндыд, фәлә «сәны» цьыртт зәхмә акалдта. Әмә куыннә фәтар уыдаиккой хистәры ‘рфгуытә?!

Уалынмә хистәрәй, кәстәрәй иууылдәр систы сәнуйнәг. Әмә та-иу әй, сә тыбыртә бацәгьдгә, зәхмә, табу уә фарнән, фәлә ату кодтой, ай цы у, цы нуазәм, зәгьгә.

– Мыст кәм ис?! – кәйдәр сә нал бафарста йә маст. Йә зәрды уыд, әвишпайды йә ныккалдтаид цьиутысайд сәнәлхәнәгыл.

Мыст дәр уәдыккон у. Уыдон, йә хьәубәстә, кәдәм цыдысты, уырдыгәй, йәхи нымадмә гәсгә, уый, Мыст, раджы, тынг раджы, раздәхт. Фәлә-иу йәхи равдисыны тыххәй цынә фыдбылызы батахт, ахәм ницы уыд. Ныр дәр ма йын цы базониаг уыдис, цыдәр та раст нә бакодта – хәдзармә, фәстәмә фәкәсфәкәсгәнгә, фәцәйуад фәсвәндәгты.

Хуымонтә стьәрәй, чысыләй базыдтой, фәирвәзы сә масты сәр. Хәдзармә куы бахауа, уәд калинаг «сән» дәхәдәг хатыртимә лас йә

хицауэн. Чи сагой фелвэста, чи – фыййаг, чи – цылын... Фæсте йæ фæсураг сты. Айтт уæдæ, цæст ма съл хæцыдис, цы?! Дугъ кæнынц куыдхуыздæрæй. Мыст – разæй, хуымгæрдджытæ, найгæнджытæ – йæ фæдыл.

Мыстæн цы базониаг уыд йæ Хуыцауы цæф. Фыццаг хатт ын уыдис, мыййаг?! Йæ тых, йæ бонæй фæтъæбæртт кодта: «Марынч мæ!..», «Марынч мæ!..» Хæдзармæ баирвæзын ссис йæ иууыл стырдæр бæллиц.

Бамбæрстой йæ сурджытæ – сæ кæстæрты гуыбынтæй ратонгæ сырх-сырхид мæнæу узал доны къусы сæфт кæны. Мысты цалынмæ æййафой, уæдмæ сын дуарæн фæмидæмæ уыздæн. Уым та... Уым та ис... Уым та ис йæ Хуыцауы къахæргæвдæг, дзыргъан æмкъай. Йæ бацамонæг уый хуызæн суæд. Найгæнджытæ нæ, æгас комбæстимæ куы фæныхæй-ныхмæ уа, уæддæр сын сæ рыг скалдзæнис, сæхæдæг дæр æй нæ фæхатдзысты, афтæ тагъд. Ноджы сæ къуырийы бонмæ куыдзы... æрбадæнтæй ласдзæн æмæ ласдзæн адæмы ‘хсæн.

Митъуйы хин æмæ кæлæнимæ куыд ссардтой иу æвзаг – хæйрæг йæ зонаг. Фæлæ кадмондаг сългоймаджы къуыммæ иу къæбæр бахæсс æмæ йын йæ муртæ бахæр. Ноджы куыд кадджын у, куыд къæбæрдæттаг, куыд бærкадарм! Митъу дзы æппæлын куы райдайы, уæд Бытгыр нæ, Мыст йæхæдæг дæр ныссырх вæййы: ау, æцæг ахæм комы аргъ сългоймагимæ цæрын, зæгъгæ. Æмæ йын æй уæд æндæр исчитæ дæр цæуылнæ зæгъынц? Фæлæ æргом ссыпп кæнын нæ уанды йæ ‘мкъайы цур.

Пуй, налат. Сæны къус уал-иу фынгыл уæддæр æрæвæр, гормон. Афтæмæй дзы æппæл. Йæ ардæй йын нæ тæрсыс?! Сæны цыртты тыххæй нарты гæды-гацца Сырдонæй фыддæр куы фæдæ сайынмæ, налат, уæд дæм худинаг ницы кæсы?!

Бытгыр йæхинымæр афтæ йæ къулбадæг æфсымæр Митъуйæ фæдзуры. Стæй йæхинымæр цæмæн? Хицæнæй йын æй йæхицæн дæр бапъæртт кодта. Уæдæ, уанцон нæу, гормон, æппæлынмæ куы фæвæййы, æппæлынмæ, уæд æй уырысы ‘фсад дæр нал бауромдзысты. Нартхоры хъæллæгъæй дын ахæм адæймаг ацараздзæн, æмæ йæм батæхуды кæндзынæ: «Тæхуды, ды кæй дæ».

Фæлæ хинæйдзаг тæрсгæ йæ сæны къусæн фæкæны – мачи йын æй

аскъæфа! Æндæра дзы йæ гуыбын цухæй аззайдзæнис. Цыма дунейы къæрныхтæ уымæ ныккæсынц. Йæ сæны цъыртт ын ануазой!

Чындзæй дæр, мæгуыр, кæдæй-уæдæй чидæр раппæлы, æмæ маргъау зæххы цъарыл нал фæхæцы. Ноджы уыцы æппæлæг дæ тиу куы уа, æгас районы хицау!.. Уадз, раздæры хицау дæр фестæд... Цы уæлдай у, цы?! Уæд уый мæнæ нæу, мæ къонатæ. Æмæ бынбауинаг сылыстæг йæ къуымы бæркады номыл сæхицæн ницыуал сатджын кæны.

Ахæм æвзаджы хицау æфсымæр ис, гъе, Бытгырæн. Æмæ, дам æй районы хицау куыд скодтой?! Уыцы ‘взагимæ кæйдæртау йæ рæстæджы дзæбæх куы ацархайдтаид, уæд районы хицау нæ, нæ, Америкæйы паддзах дæр суыдаид, Америкæйы. Фæлæ йæм уыцы хорздзинад ис, æмæ бынат æмæ кадыл мард нæу. Мæ уд акæн, уæд та дзы йæхиуæттæм дæр исты ‘рхаудта.

Бытгыр ма фæстаг хатт сæны кæхцыл афтæ зæрдиагæй кæд схæцыд, уый йæхи мысинæгты дæр рæстмæ нал зынд. Æрвылбон – кусгæ æмæ кусгæ. Адæймаджы йæ хъуыддæгтыл рæстмæ ахъуыды кæнынмæ дæр алы хатт не ‘вдæлы. Нозт та... Бæргæ сæнджын комбæстæ сты, фæлæ сæм сæйраджы джибритæ зонынц. Адæймагæн сæм æцæг æвдадзы хосыл æрмæст уыцы æвæджиауы нозт цæуы нымæд. Æгас комбæстæн æмбисондæн баззæд: иууыл фылдæр, дам, цы уарзут, æмæ – джибритæ, джонджоли æмæ джучыи.

Хорз сæ чи нæ зоны, уый дисы бахауы. Джибритæ – о. Уыцы тæнæггонд, æнцонтайæн, æвæджиауы сæны ном афтæ хуыйны. Дзондзоли дæр джонджоли фестæд – «ш»-гæнаг ныхасыздæхтыл дзурут. «Джучыи» та цы давы, цæмæн афтæ хонут гогыз? Йæ ирон номмæ йын цы фау æрхастат, цæмæн ын æй гæлиртæ кæнут?

Æмæ, дам, царды иууыл фылдæр цы хæрд æмæ нозт уарзæм, уыдон, дам нын цæмæй иууылдæр адджын æмæ бæркадджын зæл «дж»-йæ райдайой, уый тыххæй, дам, афтæтæ кæнæм.

Сæ раст дæр, сæ зылын дæр сæхицæй хуыздæр ничи зоны. Фæлæ сæ бындурон «дж» цæуы сæ зæрдæмæ, æмæ цы дæ зæрдæ ис?.. Кæд сын исчитæ æхсызгонæй бахудынц сæ фынджы фидыцыл, уæд, æвæццæгæн, сæ уды сконд сын рæстмæ кæй не ‘мбарынц, сæ зæрдæйы ‘нкъарæнтæ сын кæй нæ фæхатынц, уый вæййы йæ сæйраг аххосаг.

Ахæм бындары патриоттæ стæм, нæ ирон адæм. Фæлæ ныртæккæ

Бытгырæн патриотизм йе ‘нкъарæнты кæрæтты дæр нæ тæлфыд. Сыхбæсты нæ, æгас комбæсты сæнтæ дæр раджы кæй фесты нуæзт, афтæмæй джибритæ сæйраджы-сæйраг уыдонмæ кæй зайы, уый алкæмæн дæр зындгонд уыд. Æмæ лæг хурмæ æппæрст боцкъайау схуыस्कъаг. Æгас комбæсты лæгтæй зæгъын.

Ацы ницæйаг судзаджы цъырттытæ... Йæ раттæджы цæмæн бахъуыд, уый стыр диссаг у. Иуæй дзы туг сур кæны, иннæмæй дзы фаг нæй. Кæм ис уыйбæрц хойраг, æмæ алы бон Чермены цæссыг скъæрай? Æмæ сæм чи ис, уыдон дæр сылгоймæгтæн æнæбары æвгты алы къуымты уазæгæн рабæхс-бамбæхстæй сæфгæ дæр фæкæнынц, сæфгæ. Æрдæг авг цы йæхæдæг у, цы йе ‘мбæхст уыздæнис?

Цæй мигæнæн ис авгæй? Кæс æм æмæ тæрс, алы сыкъайæ дæр цас фæцух уыздæнис. Йæ бынмæ куыд фæцæйцауы, афтæ лæджы зæрдæйы тæгтæ йемæ фæцæйæлвасы. Лæгау лæгæн дзы иу авг сулæфты фаг нæ кæны, зæрдæбынæй сулæфыны фаг. Сæны дурын куынæ æрæвæрай дæ разы, уый тымбыл фæрстыл куынæ ‘рсæрфтытæ кæнай де ‘рмтгæ, уæд авджы уæз лæг хатгæ дæр нæ фæкæны.

Уæз! Уæз кæм... æмæ кæй нæй, уым ницы ис. Цасфæнды йæ ракал-бакал, рафæлдах-бафæлдах, ратил-батил кæн. Уæзæй у хойраг дæр, нозт дæр, адæймаг дæр. Æгæрыстæмæй, паддзахад дæр уæзæй, йæ уæзæй у. Йæ кой кæуыл сæмбæла, уый хъуамæ фæхата, исты ахады æви нæ? Адæмы ‘хсæн ын уæз ис, уæд æм дæ зæрдæ ма ‘хсайæд – бакæндæнис йæхион.

Стæй, нæхицæн куы зæгъæм, уæд цæй нозт ис судзагæй? Туг цы сур кæны, зонд цы сафы, æндæр мын кæм ранозт? Мæ фыдгул-фыдзæрдæ йæ фæнуазæд. Сылгоймæгтæ йæм феппарынц сæхи. Æмæ уыдоны бамбарæн ис – цæмæй искæй цæстмæ къаддæр бануазой æмæ сыл тынгдæр бандава, уый тыххæй. Стæй, цæмæй æддæмæ рауай-бауайтæй хызт уой. Макай рахауинаг цæсты бахауой.

Лæг фынгæй сыстад, уæд ын фæстæмæ уырдаæм здæхгæйæ кæй нал у, уый алчи нæма ныффыста йæ ныхыл. Æмæ сæ бирæтæй зæгъдзынæ – дæ Хуыцаумæ скæс, ай дурæнкъуыст фæцис?

Фæлæ нæм, сылгоймæгтæ фынгыл фылдæр судзагæй цæмæн фæнуазынц, уый кой уыдис. Стыр агуывзæимæ цæсты ма хауой. Цыма дзæгъæлы ныхас æмæ уæлдай митæй нæй цæсты бахауæн. Фæлæ сылгоймагыл куыдз дæр нæ рæйы. Æмæ сæ ныууадзæм сæхи адыл.

Цалынмæ нæ иу хатт нæ фæхатыдысты, æмæ нын Сыбыр ардыгæй нæ аzzад, уæдмæ.

Гъе æмæ сæ хуымы гæппæлтæй сæ къухты бафтæнт. Судзагæй зæгъын. Æндæр сын мах бон цы у? Ныры дуджы адæймаджы дзырдæй йæ саби куынауал «хе» кæны, уæд сылгоймæгты кой цы кæнæм? Нæхи фæхудинаяг кæнынæй дарддæр дзы цы рахæссинаг стæм? Науæд нæ мæдæлтæ, нæ хотæ, не ‘мкъæйттæ, нæ чызджытæ не сты? Нæ уарзæттæ дæр фестæнт. Сæ хорз дæр махæй у æмæ... Нæ, сылгоймагæй æвзæр нæй. Уый, цас бануазай, цы цæстæй йæм акæсай, уымæ гæсгæ у.

Фæлæ Бытгырæн, стæй лæгау лæгæн джибритæ... йæ мад макуы амæла!.. Куыд ын ис истæуыл, уæлдайдæр цыдæр судзæгтæ, дудæгтæ... стыррыны цæфтыл баивыныл афæлварæн дæр?

- Къуырма! Уæ къуырма!
- Стыррыны цæф!
- Ардæм-ма рауай!

Арв æгæр саутæ-тартæ кодта. Мæргътæ тыргътæй исты хæринаг раскъæфыныл лæвæрдтой сæ мæгуыр, æдых удтæ. Æгæрыстæмæй, кæрчытæ сихорафон æвæндонæй æрцагуырджытæ сæ бадæнтæ, æмæ цы æнæ базонгæ уыд хæдзардзин сылгоймагæн – æнæ уаргæ йын нал ис. Рæстмæ уард. Æвæццæгæн, сæрд-сæрддæргы кæмæ фæбæллыдысты æмæ сæ арвы кæрæттæм чи лыгъд, ахæм къæвда. Мæр æртахгай нæ, цыхцыргай кæй нуаза æмæ кæмæй улæфа, ахæм. Зæхх æмæ зæрдæ цинай йедзаггæнæг уард.

Æмæ уый фæивдзæнис сæрды тæвд. Майрæмы Куадзæн бæмбæджытыл кæд афардæг, æмæ йын ныр афон дæр уыд. Къæвдайæн. Удмарæн тæвд фæивынæн. Зæххæй, адæмæй сулæфой. Сылгоймаг уый тыххæй атагъд кодта дыргъдонмæ. Бæлæстæй цы дыргътæ æрызгъæлдысты, уыдон, цалынмæ къæвда цыфимæ нæ сызмæста, уæдмæ сæ рауидза. Астигъдзæн сæ, хурмæ сæ ахус кæндзæнис – адæймаг зымæджы дудгæ бонты дуртæ мыды адæн куы баууилдзæн. Зымæгон дæндагæн æхсон дæр – бæмбæг.

Йæ раздарæны дзаг сырхбын кæрдотæ æмæ фæткъуытæ кæфойы ауагъта æмæ, йæ фæччитæ цæгъдгæ, араст сæндонмæ. Йе ‘мкъайы сидтмæ. Фена, цы йын æрцæттæ кодта йæ сæры хицау. Хуымæтæджы йæ нæ хондзæнис уырдаæм. Æмæ йæм бакаса.

Уæдмæ йын Бытгыр быркуыйæ арæхстгай, иу æртах дæр дзы куыд

нæ акæла, æлыг кæхцы æрдæг систа абузгæ, сырсыргæнаг улæфт сæн. Йæ бындар макуы фæуа, цыма сæм худгæ кодта. Сæнæй зæгъын.

Нæлгоймаг æм æй радта уыцы æнæдзургæйæ. Сылгоймаджы фæрсæджы кастмæ йæхи ницыуынаг скодта. Фæлæ æмбаргæ сылгоймагæн йæ ‘мкъайы цæстыты сусæг æрттывдæй цас базониаг уыдис – лæг йæ нозтæй йæ сæр ахафта мигътыл. Сæны æлыг къусмæ æнæдзургæйæ, мидбылхудгæйæ уымæн ныккаст. Йæхинымæр кувыны номыл бæлвырд цыдæртæ асыбар-сыбур кодта. Æргомаей та загъта: «Мæ куывдтытæ дæр дæ куывдтытимæ уæд». Азылд иуæрдæм. Æрмæст лæгæй нæ, фæлæ цыма къусæй дæр æфсæрмы кодта. Хъавгæ йæ схаста йæ былтæм. Сабыргай, фæлæ йæ уыцы адджынаг цъыр-цъыр кодта. Уæзбынаей. Уæддæр дзы фæуагъта кæхцы бын.

– О, куыд хорз бавæрдта йæхи!.. – къус балæвæрдта лæгмæ. – Фынг-мæ нозт куы хæссай, уæд – ахæм...

– Куыд хорз бавæрдта йæхи нæ, фæлæ йæ куыд хорз бавæрдтон. Æз! Уый йæ æз бавæрдтон, æз!

Быттыр æркаст, къусы ма цы сæны цъыртт аздад, уымæ. Йæ цæст æй нæ бауарзта акалын... Стæй йæ куыд калыс, Хуыцауы хай дын нæй, гормон?! Уалдзæджы райхæлд. Æнæхъæн сæрд-сæрддæргы чындздзон чызгау арвы айдæнмæ йæ гуырыконд фæбибитæ кодта. Йæхи цæсты йæхицæй куы ныррайгонд, уæд æхцонаг æрфæлдæхт, æппынæдзух ыл чи фæаудыдта, уыцы Быттыры къухтæм. Уый йæ гагагай фæтыдта. Цыма гуымбыл ахсы, йæ цæст æй цъæл кæнын нæ уарзта... Куыд æй калыс? Æмæ йæ ахуыпп ласта.

Афтæ кæнай, уфтæ аразай, уæддæр адæймагæн æрцауы цардмæ уарзон цæстæнгасæй кæсыны рæстæг. Фæфæнды йæ халыл хал, капек-кыл капекк æвæрын. Йæ сусæг æвæрæнтæ æмæ бæллицтæ бон бæр фæкæнынц, æхсæв къуыртт фæуадзынц. Æмæ Быттыры цæстæнгас чындздзон чызджыты фæдыл сусæг-æргом райвæз-байвæз кæнын куы райдыдта, уæд сæ сыхæгты лæджы зæрдыл æрлæууыд, йæ каисты дыккаг хæдзæрттæм, кæм фæдтай, ахæм æрхион кæнинаг сылыкбах кæй ис.

Æй, дæ хæдзары мыггагылæй!.. Быттырæн ма зæххы цъарыл уымæй адджындæр лæг исчи уыд! Йæ сыхаджы кой йын кæнын. Ауылты-ууылты-иу акодта, æмæ та-иу мидбылхудгæ йæ цуры фæвзæрд. Сыхагæн. Хур-иу ыл уый цур скаст æмæ-иу ыл уый цур аныгуылд. Род дæр йæ мады фæдыл нæ фæрауай-бауай кæны афтæ иузæрдыгæй. Æппынæдзух æм каст, цы та йын зæгъдзæнис йæ каисты сыхагæй.

Эз дэр – иузәрдыг. Йе ‘нәхин уд ын, мәгуыр, цыфдзаст зәххыл дәр йә кьәхты бын әвәрдта гауызы бәсты. Йә кьах ма бафәллайа, йә уд ма фәрисса. Афтә йын куы загътаид, донәй мын дойнаг дуртә хәсс, уәд дәр «нә»-йы номыл йә цәст уәлдай ныкьуылд не ‘ркодтаид. Мәрдтәм дәр ацыдаид йемә. Цәмәй йә акәна йә каистәм.

Әрцәуинаг цы у, ууыл фәстәмә хәцын бынтон зондджын ми нәу. Кьуырийы бонмә араст сты чызгфәрсәг. Фәлә зәхкусәг ләджы цардән цы загъдәуа: куы – иу фезмәлинаг, куы – иннә. Бытгыр сахатәй фылдәр сә сыхәгты дуармә сияхсарәзтәй зынгтыл ләууәгау кодта. Сыхаг-иу куы йәхи найын әрымысыд, куы – йәхи дасын. Стәй та йә райст-бавәрд хәлаф әвзәр әвәрд уыд. Ногәй йә ныйиту кәнын әрымысыд... Йә дзабыртә дәр кәд разындысты әнәсәрфт. Әмә ләппуйы зәрдә кәрчытә хордтой.

Рәстәг!.. Уый дә куына араза, уәд арвәй стьалы раскьәфән нәй. Әмә алцы дәр рәстәгыл әмбәлы бакәнын, уәдә цы.

Уәд электрон иту кәм уыдис. Нә мәгуыр Ирыстоны йыл уадиссаг тыхсгә дәр ничима кодта. Зынгты итуйән та-иу нырма арт скодтой. Стәй – цалынмә иту стәвд!.. Рафу-бафу йыл кән, ратил-батил!..

Цыма усгур Бытгыр нә, фәлә уый цыдис. Сыхаг.

Уәддәр әм ләппу нә мәсты кодта. Мәсты цы, уайтагъд-иу йәхи ацардыдта сыхаджы митә кәныныл. Әмә уый дәр, кәдәй-уәдәй йын ахәм иузәрдыг әххуысгәнәг кәй ис, йә каисты цәсты йә кад кәй схиздзән, уый тыххәй йәхицәй ныббуц. Цәуылна кодтаид буц әмә сәрыстыр митә? Кьулбадәг митә та алы хатт хорзмә не ‘ркәнынц.

Әгәр сын байрәджы. Кәфтәй-Кәсәгмә кьахәй цыдысты. Сә удты тәриггәд сын чи исы – нә сыл бацауәрстой. Сә удтыл. Фәлә хур дәр йә куыст кодта, йә бонәй йә уа. Усгур кәмә цыдысты, уыдон сә сынтәджытәй рабадын кәнын аив нал уыдис. Исгә дәр ма сә акодтаиккой, чи йын цы зоны. Ләг та йә каистәм барджындәр уыд. Әмә ‘хсәвы әрфысымуат кодтой уыдонмә.

Уыдон, тынг хорз зыдта, нә фәзивәг кодтаиккой фестынмә. Әвәстиатәй әрбаргәвстой карк. Февнәлдтой куыдхуыздәронәй фынг әвәрынмә. Әрдәгәхсәв кәй уыдис, уый кой сә кәнгә дәр ничи скодта. Уәлдайдәр сә гыццыл, фәлә рәз чи схаста, уыцы гыццыл

мæлинаг чызг. Æрбадавта нозт. Йæ раздарæнæй уыцы бæстон сæрффытытæ кодта дурын.

Сиахсæн, Быттыры усгур чи акодта, уыцы лæгæн йе ‘мкыайы хо уыдис. Æвзонг, фæлæ уыцы зынгæвæрдау худгæбыл чызг разынд. Йæхицæй-иу, йæ былы галиу кæрон цы сау стъæлф уыдис, уый зæрдæбындарæй бахудт. Иу ран æрхæст нал зыдта. Цыма йын йæ гыццыл уд курæггаг уыдис, уыйау дыууæрдæм симæнтæ кодта, йæхимæ здæхта уазджыты цæстæнгас.

Чырыстон ссады кæрдзын кæцæйдæр æрбадавта. Афæлмæн æй кодта пецы пурнейы. Цæхджын цыхтимæ мыды ад кодта. Дзондзоли æмæ нурыйы цæхджынтæ афтæ аив авæрдта æлыг тæбæгъы, æмæ иу диссаг. Цыма цæрæнбонты ‘рмæст уыдон æвæрын ахуыр кодта. Дзондзолиты цæхджынтыл судзæгтæй афтæ æнгæс тымбыл цæгтæй акарста, æмæ...

Усгур лæппуйы цинмондаг зæрдæ ныффæлмæнтæ, нырруад, ныххорз... Кастис æмæ йæм кастис. Йæ хæдзары къуымты кæд разилдзæнис ахæм æмкыай?

Æ, дæ бындар фæуай, цы чызг дæ! Кæд сыл уыцы хъæдындзтæ джиппы нæ ауагътай! Дзондзолитыл. Быттыры къухты æнгуылдзтæ сæхи уыдонмæ тынгдæр ивæзтой æви фысымты чызгыл ацинтæ кæнынмæ, уый лæппу йæхæдæг дæр рæстмæ нал æмæ нал хатыд. Чызг сын се ‘рбацыды сæр – сыхæгтæм усгур цæуынц, уый – куы базыдта, раст уыцы рæстæг æвæрдта фынгыл къуыдырфых карк цъæхыгтимæ. Цыма йыл уæдæй æхсызгондæр цау никуы сæмбæлд!.. Уыцы уæздан сæм бахудт:

– Уæхи-иу хорз дарут. Карк дзæгъæлы ма фæкæнут.

Усгур лæппуйы дзыхæй урс уæрыччытæ фæгæппытæ кæнынц. Уæддæр Быттыры къуырма байгомыг. Уыйхыгъд чызджы худгæбыл дзырдтæ йæ багæнаен рæсугъд былтæй тахтысты раст урсриу зæрватыччытау. Лæппуйы хъус сын ахста се ‘хзон, зæрдæскæфт пæрпæр. Йæ хауæггаг цæстæнгас сонт раивæз-баивæз кодта сæ фæдыл. Чызджы дзырдты фæдыл. Кæм æмæ кæмæ ис, уый тынг хорз зыдта, фæлæ йын йæхи куыд даргæ у, уый бæлвырд нал ахста йæ зонд. Æмæ тыхст йæхи мидаг, магуыр.

Сæ цæрæнуатты алыварс хуымзæххытæ æмæ сæндæтты бынæттæ аразгæйæ, къодæхтæ къахын æмæ ‘лвасынæй йе уæнгтæ дæр мæцъис-

тæ æмæ кьодæхты хуызæн ныммæстæг сты. Уæддæр Хуыцауы хорз – ногсаст зæхх игæрæй хафгæйæ, йæ зæрдæйы кьуымтæ фæлмæнæй баззадысты. Ныр ын, магуыр, æвзонг чызджы кæстытæм, йæ мид-былхудтмæ, йæ русы сау стьæлфы æртгывдмæ, йæ алы дзырдмæ чырыстон ссады цырвау райдыдта раивæз-баивæз кæнын. Усгуры зæрдæ. Ноджы ма уыцы уайдзæф куы ацахста: «Карк дзæгъæлы ма фæкæнут», уæд йæ зонд, бецау, нал æмæ нал каст йæ коммæ. Йæ зæрдæ кæм уыдис, уый-иу бынбауинаг лæппу нал æмæ нал хатыд. Цы кæнын, цы дзурын ын æмбæлд, – æниу æй цы дзуринаг уыдис (?), – уыдон бынтондæр нал ахста. Æмæ-иу байгомыг бынбауинаг усгур фысымты чызджы фæдыл ракас-бакæсæй. Йе уæнгты змæлдмæ дзыназынæй.

Фæлæ йын фынджы цур уæддæр ницы уыд. Куы сын бауат кодта уыцы гыццыл мæлинаг, уæд сыл бахудт: «Райсом-иу бирæ фæфынæй кæнут æмæ сияхсæй, усгурæй урс уæрыччыты хуызæн уат».

Æмæ чызг куы фæддæдуар, Бытгыр фыдæхсæв раст уæд фæцис, гъе. Йæ цæсты хаутæ-иу сæ кæрæдзийыл авардта æмæ-иу фыны куы худгæ кодта, куы – кæугæ. Куы-иу дидинæфтыд нæууыл ратул-батул кодта, куы та-иу цыдæр æнахуыр цьиутæ ахста. Фæлæ цыма се ‘рцахсынмæ дæр нæ арæхст, йæ кьухтæ-иу сæм цы ныттыгъта, æндæр.

Уæдмæ ахæм фынтæ йæ фæсонæрхæгмæ дæр никуы æрцыдысты. Стæй сæ фыны уынаен ис, уый дæр нæ зыдта æмæ тыхст. Уайтагъд-иу фæирд кодта йæ цæстытæ. Цы кæны, уый рæстмæ не ‘мбæрста. Æмæ йæ уый тынгдæр уынгæджы кодта.

Сæ сыстадмæ сын сæ балцы сæр сыхæгтæ нæ, комбæсты кæрчытæ дæр базыдтой. Æвæццæгæн, се ‘дзæрд хойы æнамонд хабарæй. Кæрчытæй зæгъын. Хъуыдатгæнгæ дыууæрдæм кодтой. Старстысты – кæй зынг та сæ хуысдзæнис? Фæлæ æхсæвæй райсоммæ Бытгыры домбай уæнгтыл цы дойнаг дуртæ ныббастæуыд, уый койгæнæг ничи уыд.

Магуыр лæппу сæ нал фæрæзта базмæлын кæнын. Йæ хуыссæнæй нал стад. Йе ‘мбæлццон æй тыхæй æппæрста тæрхæгæй. Сусæг-æргом æй хылæй мардта, цы кодтай, дæ род дæ гуыбыны амард, зæгъгæ, æви дæ ферох, ардæм цæмæн æрцыдыстæм? Тарст, йæ каисты цæсты йæ мацæмæй бафтауа. Схæцыдис ын буцтыл, цы мард, дам дыл сæмбæлд, мæ каистæм мæ ныххудинаяг кæнын дæумæ кæсы, зæгъгæ. Не ‘цæг фысымты цæстытæ, дам, махмæ кæсынæй урс кæнынц, æмæ дæхи рæстæгыл арæвдз кæн. Кæд, дам, дæ бын ныххуылыдз кодтай, уæд,

дам мын ай зэгъ, амæ, зæгъгæ, гыццыл чызджы хъусы бадзурон – басусæг ай кæна, цалынмæ ус æркæнай, уæдмæ уæддæр...

Лæппу уыд æгомыг. Азылд къулы ‘рдæм амæ хуыссыд амæ хуыссыд. Топп ыл ныххуырс, уæд дæр нæ фезмæлыдаид. Æрмæст-иу рæстæгæй-рæстæгмæ райхъуыст йæ уæззау улæфт. Цыдæр фæсмоны улæфт. Цы кодта, куыд кодта, цавæр кодта, уый дзурæг нæ уыдис. Стæй йæ æрæджиау, буцтæгæнгæ, «бын ныххуылыдз кæныны» æфхæрдмæ сфæрæзта сæппарын:

– Æз никуыдæм шæуын.

Æмæ йын йæ цыты уазæджы сæумæцъыккæй æгъатырæй æркъуырдта уæлæ цъæх-цъæхид æнæмигъ, сæгъы цæстау ирд арв. Æркъуырдта йæ, фæлæ, арвы цæф куыд ваййы, афтæ лæг, цыты уазæг, хаугæ нæ акодта. Фæхатыд, йæхимидæг тулдз бæласау кæй барызт. Фæлæ хаугæ нæ акодта. Баурæдта йæ цыдæр стыр тых. Баззад сагъдæй. Фæлæ чысыл фæстæдæр фыр мæстæй, фыр адæргæй, бецау, йæ фыр диссагæй фæхаудта хæрдмæ:

– Уый та куыд никуыдæм шæуыс?!

Сæры цæфæн фыддæр цы агурыс? Стæй уымæй дудгæбойнагдæр цы хъуамæ ссарай? Цыты уазæджы сæры магъзы цыдæр арвы æртывдау ацыд судзгæ. Фыр дисæй, бынтон фыр дисæй фæцаймард. Быны худинаг кодта йæ каисты цæсты. Æмæ йыл ныххоста йæ къæхтæ, æдзæсгом, æнæсмудæн цыдæр, мæ худинаг кæнын дæумæ кæсы, зæгъгæ.

Уæддæр йæ къæхтæ ныццафта фыдæрдæмыздыхт лæппу. Дзургæ дæр æм мачи кæнæд. Домгæ дæр дзы мацы кæнæнт. Никамæ байхъусдæнис. Никуыдæм цæуы, нæ йын куры йæ каисты дыккаг хæдзæртты чызджы амæ фæцис!

Куына амæ йæ куынауал уагъта йæ цыты уазæг, цы кодтай, зæгъгæ, æнæмæнг мын ай зægъ, йæ низы хаттæн ын æнæ раргомгæнгæ куынауал уыдис, уæд ын йæ аххосаг æппынаæрæджиау сæппæрста усгур:

– Сыхæгтæм ма кæдæм мæрдтæм хауæм?.. Де ‘мкъайы хо... чызг нæу, чызг, дæ бинонты сæрыл хаст макуы фæуай?! Цæмæн, цæй тыххæй ма мæ тыхæй ласыс се ‘нæбайрайгæ сыхæгтæм?

Бынтон арвы цæф уæд фæцис цыты уазæг. Хъæубæсты кады сияхс. Йæ сæр, мæгуыр, ныххоста дыууæ къухæй: кæдæм мæрдтæм цыд,

кәйдәр әнәсысмудәны тыххәй бон-сихорафон цәмән фәхудинаг кодта йәхи йә кады каисты цәсты?

Бытгыр, хьуыддаг дә нәй, зәгьгә, кьәрттәй цьула нал аппәр-ста. Афтамәй дыууә уазәджы сусәг загьды сәр фысымтән цас бамбаринаг уыд? Әмә, бинонтә сә гыццыл кьулбадәгимә хылы кьахыл куы нылләууыдысты, ды йын уәддәр исты зәгь, ома цафон чындзы цәугәйә дын у нырма, уәд уый дәр, гыццыл кьулбадәг, йә цәсгомы цьар куы бахәрид әмә цәхгәр куы скәрдид:

– Ма зондәй нә аразы йә цард. Мән дзы ма хәццә кәнут. Әз әй нә рарвыстон усгур. Нәлгоймаг у. Йәхиуыл ис сәр. Цы аразгә йын у, уый йәхәдәг мәнәй бирә-бирә хуыздәр зоны.

Уый дын гыццыл чыздгы дзуапп!

Әмә Бытгыр йә хуыссәнәй ракодта хауәгау. Никайуал бауагь-та йә дзырды сәрты ахызын. Хом чыздгы ‘нафоны каркәргәвст дзәгьәлы нә фәци. Фыццаг фәкастәй фәстәмә сә кәрәдзи афтә бамбәрстой усгуримә, әмә сын фаг у, сә иу иннәйы цәстәнгасыл фәхәст уәд, әндәр, чи сә цәмәй уләфы, уый уайтагьд кәронмә базонынән.

Ныр, ләг кьусы бынтә куы ахуыпп кодта, куы бахудт, уәд әй йә сәрмәхьус сылыстәг уайтагьд бафәзмыдта – цәуылнә йын уа әхсызгон йе ‘мкьайы цин?! Цинәвдылд зәрдә гәрәнтә нә зоны.

– Уәд та сә фәхониккам?

– Фәхон сә, фәхон! Базоной, джибритәйау джибритә цы у, уый!

Әмә йын йә разыйы дзуаппәй, уымәйдәр ахәм фидар дзуаппәй, байрад иударон сәрыстыр ләг. Стәй дзы цәуылнә байрайа, цәуылнә? Иу цармы нә тонынц сә царды бонтә? Сылыстәг Колыты Болатонау әппынәдзух йәхи дзырд куына скьәра, йе ‘мкьайы дзырдыл дыууә куына дзура, уәд сәм цард йә мидбылты худы. Уәдә.

Әнәмәнг сын әмбәлы фәхонын сә сыхәгты. Чи зоны, зын-гәдәрти? Ләгаудәр ләгты? Әмә ахәм бирә куынауал сты, мыййаг. Фәлә уадз әмә иууылдәр фидарәй зоной алцы дәр... Сә хьәуы нә, комбәсты әцәг нозты хицау чи вәййы! Йә фыдәлты фарн мәрдтәм чи нә уадзы! Сә комбәсты әцәг ләгау ләдгы кад кәмә әмбәлы!..

Ахәм кады фынгыл чырыстон ссадәй куына уа әртә луасийы... Әртә кьәрисджыны дәр фәстәнт... Ссывды ном уәддәр хәссынц.

Уымæн цыфæндыйæ дæр йæ кад бынтон æндæр у, йæ кад макуы амæла! Кæрдзын, уæлдайдæр бур нартхоры кæрдзын, Хрущевы сыгъд рæстæджы дæр алы магуыр хæдзары ис.

– Сыхæгтæй, цымæ, дзултæ фæстаг рæстæг чи скодта? – сылгоймаг йæ миддзуринагтæ нымадта æргомай. – Æнхызæн дзы ма ныууагътаид, уæддæр... æндæр хатмæ...

– О, о, – лæг ын бамбæрста йæ фæнд æмæ дзы байрад. – Чырыстон ссады кæрдзынæн йæ кад æндæр у, æндæр, йæ мад макуы амæла! Уæдæ дзул æмæ нартхоры кæрдзын иу кæныс?! Ноджы, кæрдзын уыцы бурбуридай йæ цæстыгæ куы ныйирд кæны адæймагмæ! Цыма сæйгæ рынчын у. Игæрхуыз райста, æмæ дзы исты хæсджын дæ!

Æмæ ныр сылгоймаг сыхæгтæм уыд. Уадз, развæлгъау зоной, сæ фарны сыхæгтæ цыдæр фарны хъуыддаг кæй ныффæнд кодтой. Ацы дзæбæх бадгæ бонтæ дзæгъæлы нæ фесафдзæн æрхъуыдыджын, хæдзардзин адæймаг. Чырыстон ссадæй хуымæтæджы нæ кæндзысты дзултæ. Æмæ сæм сыхæгтæ цыбæлæй ныккæсдзысты алырдыгæй.

Йæхæдæг уыцы тæккæ куы астыдтаид чырыстон ссады ‘нхызæн, уæд дыккаг бонмæ уый дæр куыннæ бабæздзæнис? Фæлæ, цæмай сыхæгтæ зоной, дæлвæндаг лæуд сæ чи нæу, уый тыххæй ахæмтæ дæр æбæлы, уæдæ куыд?

Æхсæвæрмæ дзы иуцъус мемæ куы айсин, зæгъгæ, сæнæй, февзæрд лæджы сæры, æмæ йын йæ фæнд уыцы æхсызгон уыдис. Йе ‘фсинимæ дзы æхсæвæрыл фæйнæ агуывзæйы адджынаен бануаздзысты. Сæ фыдæлты рухс нæмттæ ссардзысты. Иунæгæй ма ныххæц агуывзæйыл, æндæр, дæ бинонтимæ дæ мард, дæ дуаджы ном куы ссарай, уæд уым æвзæрæй цы ис?

Кæддæр кæмдæр цыма чидæр дзырдта, Америкæйы, дам, зонджын адæймагæн мызд фидынц. Доллæртæй! Уæдæ. Сæ бонæй сæ уа, æмæ сыл куыдз амæла сæ доллæртимæ! Махмæ хуымæтæджы гæххæттын æхца дæр фаг никуы уыдис.

Кæм не ‘мбæлы, уым батъыссæнт сæ смаггæнаг доллæрты. Фæлæ мызд хорз у. Мыздæн æмбал нæй, æмбал! Уæлдайдæр, дæ уæзæгимæ фидар баст куы уай, зæххы сойæ дæм исты куы ‘фта, уæд.

Митъу, мæнæ уæдæ сæхи Митъу, куыд слæг æмæ куыд сцæрæг?! Нырма бонкалд райæххæсткомæй куыста. Æмæ хæдзармæ лухта стыр

мызд. Цас, уый алкæмæн дзургæ дæр нæ кодта. Цæуылнæ арæзтаид амад дурæй сæндæттæ?! Фæлæ мæнæ ууыл, мæнæ, рагæй фæстæмæ зæрдæйæ у, зæрдæйæ, – бахоста, сæнæй цы чысыл дурын йедзаг кодта, уый фарс.

Æххæсткомы паддзæхты хæдтулгæйыл цыдис йæ зæрдæйы фæндиаг. Фæуromын-иу æй кодта Мыстты раз. Уыцы цъæхснаг уаст-иу сæм бакодта. Цыма сæ сыхбæстæ хæдтулгæты бын уыдис æмæ йæ æнæуи нæ базыдтаиккой, чи у, æддæмæ йæм нæ ракастаиккой. Цыма сæ хæдтулгæджын уазджытæй сæ удтыл уыдысты.

Бытбыр мæсты кодта, йæ дзыргъан чынды-иу сæм, шофыры къухты-иу исты хæссинагтæ куы ауыдта, уæд мидбылхудты йæхи найгæ кæй рауад, уый тыххæй:

– Ой, мидæмæ, мæ тиуты хуыздæр!

Цæй хуыздæр... Уæдæ ма афтидармæй, цы ахæрондзыхæй балæууыдаид йæ къæсæрыл. Æниу, кæд сæм нæ цыд цы ахæрон, цы ануазондзыхæй?! Тиуты хуыздæр! Йæхæдæг та – чындыты хуыздæр! Уагæры йын цас тиутæ ис?! Сæггы фæдджытау дæлæмæ дæр æмæ уæлæмæ дæр бæрцæй дыууæ сты – Бытбыр, зæнæджы хистæр, æмæ Митъу, зæнæджы кæстæр. Фæлæ, цæмæй сæ хистæры хæрам райсой, смæсты йæ кæной. Мæстхæлд фæуа цæгатæрдыгæй, уастæн, кæд сæ нæ бафтаудзæнис сæ кæрæдзийы кæрдтыл, уæд.

Куыд дардтаиккой ахæм хистæры уыцы стыр бынаты? Стæй йæ цас дардтаиккой? Æмæ йæ – кæй дзы баурæдтой, уый цыма махонæй хуыздæр у – æгайтма расырдытой. Уæддæр æй сæ цæст аппарын нæ бауарзта. Тæвдæй йæ басырдытой дæлдæр, фæлæ йæ дæндаг истæуыл кæм хæцыдаид, æввонг фынгтæ кæм уыдаид, ахæм бынатмæ. Уæлæмæ бахауын – дæ зын, стæй дын сæфынæй тас нал у.

Уым та «полоторатонкæ» хæдтулгæйы хицау баци. Цыма æлдары фырт уыдис, – æнæ хæдтулгæ нæ фæрæзта. Æниу, цæй хæдтулгæ. Уыцы фæллад, фæсус уыд йæ уаст. Адæймæджы зæрдæ-иу æм бамæгуыр, бецау. Фæлæ хæдтулгæ уæддæр хæдтулгæ у. Æмæ дзы куыста, йæ фæндаг дзы цыбыр кодта. Мысттæм ласта, хæрдæй, нозтæй цæуыл хæст кодта, уыдон. Æртæйæ цы хордтаиккой æмæ нуæзтаиккой, уый фаг сын, æвæццагæн, уыдысты. Сæ цардыл кæйдæртау нæ тутæ кодтой.

Фæлæ куыддæлдæр зындæр кусæн у. Уæле дæ цы мæт ис? Бад

эмæ зондджын фæндæттæ æрвит дæләмæ. Дæле та æппынæдзух змæл... Бирæ дзы нæ афæстиат. Йе 'рбадæнтæ йын скъуырджой, эмæ куыддæләмæ ацыд хæрхæргæнгæ. Йæ фæлмæнтæ асины къæпхæнтыл хойгæ. Ныр колхозы фермагæсæй хырхы. Йæ хид дзы асæрфæд. Бынат ахсы, æндæр...

Йæ сæрыстыр хæдтулгæйыл балцытæ бæхмæ æрхаудтой. Фæлә, бæх у æви хæргæфс, æххæстæй дзы уый бæрæг нæй. Дæ къах бæрзæндты сис эмæ комкоммæ саргъыл бабад. Йæ сæрыл цыма сикъо галы сыкъатæ ныззæбул сты. Йæ бæх-хæргæфсан.

Уæддæр ууыл дæр нæ фесты Мыстæм йæ балцытæ. Йæ хайуаныл сæм уыцы лæгхуызæй балæууы. Уæлбæхæй сын ехсы фындзæй бахойы сæ дуар: «Ам стут?» Акæс эмæ ды уыдонмæ!

Кæцæй ма уой ам – дæуæй лидзинаг фесты, дæ хæдзары бындарылæй! Æмæ сæ ныуадз сæ магуырыл. Æнæ фæрсгæйæ архизы... афтæ зæгъæм, бæхæй. Йæ хордзенæй сисы йæ «хуын». Æмæ, гъæйдæ-гъа – нуазгæ.

Иухатт сæм Быттыр нал баурæдта йæхи. Балæууыд сæ дуарыл. Фыддæрадæн сæм бадзырдта Митгуйы фæзмгæ: «Ам стут?» Уæдæ, цыма цы фæуыдаиккой? Сæ фынг ма дзы кæдæм эмæ кæуылты аскъæфтаиккой, тынг сæ куы фæндыдаид, уæд дæр? Стæй дзуапмæ дæр нал фæләууыд. Искæй хæдзармæ, мыййаг, цыд? Бараст агъуысты астæумæ. Æппæты хистæр æфсымæрæн, хæдзары хицауæн куыд æмбæлы, афтæ. Хæдзары тæккæ астæу æрләууыд цыракæнонхуызæй. Хæлиукъахæй.

Фестадысты йын. Оф-ф, ам, дам, дæ? Мах, дам дын, хæдзары дæ, уый зонæг нæ уыдыстæм. Æппæты фыццаг, дам, дæумæ фæдзырдтаиккам. Цыма ма кæмæ фæдзырдтой æндæр? Фыр æфсæрмæй ныкъкъæдзтæ, ныззылынтæ сты, магуыр сæ бон. Мæлæты къæмдзæстыггæнджытæ... Æфсæрмæймæрдтæ... Тæригъæддæгтæ. Æмбæлæггаг æм дæттынц.

Сæ цæхдоны къустæ – æрдæгхæрд. Фынгыл – цъæх пьамидоры цæхджынтæ эмæ цыхты къæрттытæ. Хæдзары хус къуымтæ джибритагъы ахцон тæфæй дидинаг æфтауынц.

- Нæ нуазын, – цæхгæр «нæ» ныццафта Быттыр.
- Уый та куыд нæ нуазыс?
- Афтæ. Нæ нуазын.

– Нæ хистæр, хонгæйæ дæр нæм дæ къæх зынаы куы ‘рбавæрыс... Мыййаг, исты?... – йæ чындз йæ афæрсынæй нæ бафсæрм. – Дунескæ-наг Хуыцау нæ бахизæд фыдбылызæй...

Быттыр развæлгъау не ‘рцæттæ кодта æфсон, фæлæ нæ фæтыхст:
– Тамако уæм кæд ис?

Чындз фыр диссагæй ныххоста йæ уæрджытæ:

– Æссаубонтæ, уа масты кæм ныххаудтæ, тамако дымын райдайай?

– Узæг мæм ис, – стæй йæм уыцы æфсон фаг нал фæкаст, æмæ сæ ноджы фелхыскъ кодта. – Стæй, æрвылбон адонмæ кæсын, дæумæ гæсгæ, цъус маст у? Алы бон нозтдзуан кæн, гормæттæ!..

Быттыры уыцы тæккæ кардæй куы ныццафтаис, уæд дæр дзы фыр диссагæй туджы ‘ртах не ‘ртагъдаид. Уый тыххæй йæм «иу сыкъа уæддæр айс» ничиуал суæндыд. Йæхæдæг та, Митъуйы ахуыр лæг, йе ‘фсымæры йæхи хæдзармæ цæуылнæ бакæны, йæ нозт кæйдæр – уадз, дæ туг-стæг дæр фестæд – бынаты бынмæ цæмæн фæхæссы, ууыл сагъæс кодта. Ау, йæ цъиутысайд фырт нуазын райдыдта, æмæ дзы уый хизы? Æви сæ нозт уалы фаг не скомдзæнис? Æмæ ‘фсинимæ ‘ртæйæ рабадынц фынджы алыварс.

Митъу йæ дзыппытæ фæкъахта, фæкъахта... Æппынфæстаг йæ риуы мидаггаг дзыппæй сласта иу æнцъылдтытæ бапъирос. Æвæццагæн æй йæ цæст искæмæн раттын нæ уарзта, æндæра уанцон агуырн нæу. Быттыр æй ноджы йæ ардуан армы аууæрста æмæ йæ зæххыл фæкодта. Фæцæуæг.

Уый фæстæ сæ æгас мæйы дæргъы хызта йæхи. Уыдон-иу иуæрдæм куы ацыдысты, уæд йæхæдæг та æндæрæрдæм дардта йæ фæндаг. Цæмæй сæ макауыл сæмбæлдаид, ноджы сæ масты хай макæй фæкодтаид.

– Оф-ф, уæ кой макуы фесæфæд! – Быттыр сæндонны размæ фæбырыд æмæ йæ дурын йæ роны фæцæйтъыста. Ма йын ахауа. Сæтгæ дæр цæмæн, фæлæ замманай джибритæ цъæх арвы бын узал доны къусы сæфт фæкæна? Æмæ уæд цæй охыл?

Уæддæр ацух-мух кодта. Дурын куыддæр фæкъул. Уыцы царддæттæг тæнгъæдæй... Чысыл дæр фестæд – фæкъул... æмæ къæвдайы доны ауагъта йæ уидæгтæ. Фæбалц кæны уыцы кæмæн цы ракæнон хуызæй... Йе ‘хцон ад.

Быттыр дурыны сæнæйдзаг фарс ссæрфта йе ‘нгуылдзæй. Йе

‘мбудэнтæ бахъыдзы кодтой нозты ‘хцон адæй... æмæ йæ асдæрдта зæрдæбынæй. Иф-ф, иф-ф, иф-ф!.. Уыцы хæрзад уыдис!

Ацафон нæ ануазиккой ахæм сæн? Мыст æмæ Митъу. Куынноæ стæй. Уый тыххæй сын, куыд æмбæлы, афтæ сæ кæстæры бынаты бадын æмбæлы. Се ской – сæ зын, æмæ сын æй Мысттæм йæхи къыхæй схæсдзæнис. Уæдæ ма æфсымæр æндæр цæмæн у? Ныллæгъстæ сын кæндзæнис, цæмæй дзы саккаг кæной. Барвæссой йын йæ удыхос сæныл.

Лæг, цыма йыл къæвдайы æртах нæ хауы, уыцы æнцойбонь раст баци хæдзармæ. Дуар рахгæдта æмæ йæ дурыны фарс ноджыдæр иу хатт æрсæрфта йæ дæрзæг армæй. Йæ дзыхы йын æртъыста цыдæр бызгъуыры скъуыд. Дурынæн. Йæ сæрæй систа хуылыдз голлаг. Айтъгъта йæ тæрхы тигъыл, цæмæй басур уа. Йæхæдæг та йе ‘фсæрмæ рудзынджы фæрссаг тæрхæгæй сбыцау кодта йе ‘рмтæ, афтæмæй зæрдæрайæ каст æддæмæ. Йæ цæст улæфыд къæвдайæ.

Исты фæндтæ кодтаид, йæ зонд бафæлладаид, уый йæ нæ фæндыд. Фæлæ та-иу фæкæс, æмæ йæ зæрдыл æрбалæууыд, сыхæгты лæгтæн æнæ фæхонгæ нал ис, уыцы хабар. Æмæ цы ‘фсонæн баддзысты? Куыд сын зæгъа, цæй тыххæй сæ фæхуыдта?

Афтæ сын рахабар кæна, кусынæн нæ бæззы, бадæн бонтæ сты, æмæ уæ уый тыххæй фæхуыдтон? Æмæ уый цæй æфсон у – кусынæн цал бонь нæ фæбæззы, уал хатты сæ цæлы фынгтæм фæхонь?.. Уæдæ æмæ...

Уæдæ æмæ, касы – саг фæрæттæ æрцыдис. Цытæ уыны, диссæгтæ! Йæ цæстытæ йæ сайой? Æмæ уанцон сайд нæу, гормæттæ. Уыцы арвхауды йæм Митъу, сæхи Митъу, æрбацауы йæ бæхыл. Йæ нымæтхуды фæрстæ йæ рустыл бандæгъдысты. Бæхы «сикъо сыкъатæ» ныззæбул сты. Лæгæй, бæхæй, магуыр сæ бон, сæ дон мизы цыхцырджытæй. Сæ дыууæ дæр æзхуыздæронæй сæ даргъ фындзтæ хафынц зæххыл, афтæмæй лæджы цæстытæ кæнынц цины ‘рттывд.

Къæвда йæ цы бахуыдта бæхы рагъмæ, уый йын цыма фаг нæу, лæг, Митъу, йæхæдæг дæр нынныгъуылд йæхимидæг. Уæддæр йæ цины цæстæнгас йæ бон нæу дуарæй атонын. Йæ тæнæг фындзы базыртæ ныддымстысты, ныттынг сæ кодта. Уæлдæфимæ дзы уыцы знæтæй баулафы æмæ раулафы сау æнагъæддаджы къæвдайы дон.

– Ам стут? – дзуапп ын куы ничи радта, уæд ехсы фындзæй бахоста

дуар. – Ам стут, уæдæ ацы æрвхауды æндæр кæм хъуамæ уат? Фæлæ уæ сæн ма бамбæхсут, йæ адæй байдзаг æгас уынг!

Лæг фæтыхст. Йæ алыварс акаст. Уыцы сатæг, æхцон уæлдæф сулæфыд зыдæй. Акаст сæндоны ‘рдæм. Йæ дуар æхгæд у. Уæдæ ма кæм сты? Æмæ та ногæй, ныр разæнггарддæрæй бахоста дуар.

Быттыр æм каст рудзынджы хуызивд авгæй. Рад йæ зæрдæйы фæндиаг: «Афтæ, афтæ, мæ хæнцул! Мæ цæсты дзаг дын фæдтон æви нæ?! Быттыримæ афтæ хæцгæтæй нæу, нæ, уый базонын дын æмбæлы, мæ бон». Йе ‘фсымæрыл хутд йæхинымæр.

Æмæ та кæстæр æфсымæр ногæй куы бахоста дуар, уæд æм уый дæр, йæ мидбылты йыл кодта фæуæлахизуæвæджы цин, афтæмæй ракъæрцц-къæрцц кодта рудзынджы авг.

Митъуйы алцы дæр бауырныдтаид, фæлæ йæм йе ‘фсымæр, сæ хистæр æфсымæр Быттыр, сусæгæй рудзынгæй кæса?! Йæ къах ыл æркъуыра?! Хынджылæджы бынатмæ йæ æрæппара?! Йæ мидбылты йыл худа?! Уый гæнæн куыд ис?!

Уыцы дисгæнгæ йæм ныккаст Митъу. Ноджы йын Быттыр йæ къухы хистæр æнгуылдзæй уæлæмæ, Мыстты ‘рдæм куы ацамыдта, уæд бамбæрста алцы дæр – фæцис æй йе ‘нæуромгæ маст райсыны бон. Зæгъгæ та дæ фæндаг уырдаæ дар. Æппæл дæ чындзæй æмæ... Нуазут. Фæлæ уын кæм ис джибритæ? Йе ‘нæфисткалд зæрдæ ныр кæд фыр цинæй алопъо уайд. Макуы йын аскъуыйа, уастæн, кæд ацы æрвхауды, ацы джибритæйы алаæмæттаг æхцон адмæ смудгæйæ, мастисынты рæстæг нæу.

Митъуйы фæндыд зæххыл стыр ту ныккæнын, фæлæ хистæр уæддæр хистæр у, – æмæ ахæм æнæгъдау ми бакæнынмæ йæ ныфс нæ бахаста. Афтæ иу бынтон æнæгъдауæй дарддæр чи бакæндзæнис? Фæфсæрмы.

Цардæфхæрд хайуан бирæ фыдтæ бавзæрста. Ахуыр сыл уыди. Митъумæ нал фæлæууыд. Азылд æмæ æнæ ракаæ-бакæ, йæ хауд сæр зæххыл ласгæ, йæ къæвдайы дон мизгæ, хауд зæрдæйæ араст Мыстты ‘рдæм.

«Кæсыс – фæшæуы та сæм. Уазæг – Хуышауы уазæг! Падджахы дуæрттæ йын байтынджут! – анæрст хистæры зæрдæ. – Хæрæг! Мæнгæй нæ акæнынц: гæбæр бæх гæбæр бæхы ныхы».

Ныр уым йæ фыдгойæ дзондзолийау цупал дидинæг æфтаудзысты.

Æмæ æфтауæнт. Дидинаг æфтауын цы у? Сæйраг вайы йæ дыргъ. Уый та ис Быттыры кбухы. Уым ын йæ равзаргæ чындз кæмдæр чырыны бынæй иу æрдæг авг судзагæй слаздæнис... Æмæ сын, цымæ, æртæйæ цасы фаг скомдзæн... æрдæг авг, мæгуыр уа сæ цыбыркбух бон?!

Уыцы æвзæр æцæг нуаздæнис?

Быттыры зæрдыл æрбалæууыд йе ‘фсымæры лæппу. Тунтул. Нæ, уый карæнæй уанцон нæу. Тунтул афтæ нæ бакæндзæнис. Куы нуаза, уæддæр йæ мады аххос у. Уæдæ æндæр сæ аххос кæмæ аппарой? Сæхæдæг ын сты æвдисæн. Чысылæй-иу ын нæ фынаей кодта сывæллон, æмæ-иу ын мад нартхоры кæрдзыны фæлмæнтæ саны баудæста, афтæмæй-иу ын сæ авдæнмæ бадардта.

Расыг сывæллон бафынаей уыздæнис, уæдæ цы. Æмæ йæ уыдæттæй кæд фесæфта... уæд та? Кæд æй уыдæттæй бафтыдта нозтыл?.. æмæ сæ мыггаджы чи нукуыма уыдис...

Нæ, кæд æцæг афтæ нуазы, уæд ын Быттыр сæхи Шакрийы ми бакæндзæнис! Æрра Шакрийы ми!

Хорз æрра у, хорз. Сдзырд, дам мæм нæй. Æрра, дам, дæн. Хуыцауы куывды дæр йе ‘рра ных аскъæры – хистæрты цур рабады уыцы кадджын лæгау. Фынг бынтон сæрфты куы уа, уæд дæр æм æртæ кæрдзынæй йæ фаг æрхауы. Стæй иуцалдæр бануаз, æмæ дæ мацы мæт уæд – куывд уа, кæнд уа, – дæхицæн зарджытæ скъæр.

Æмæ, дам, æрра.

Кæннод æрра низæй фæсæйæд йе ‘взæр цыиутысайд сæр, кæд æрра æппынадзух йæхи сæры мæт нæ кæны, уæд.

О, фæлæ алы æррайы дæр йæхи фæзмджытæ вайы. Æвзæр æнцон фæзмæн кæй у, уый бирæтæн, тынг бирæтæн фæдæтты кбух. Æмæ иу хисты кæстæртæй чидæр, Шакрийы фæзмгæйæ, куы базарид.

О, о! Кæстæртæй чидæр иу хисты сабыргай дæр нæ, фæлæ йæ дзыхы дзаг бæрæгбоны зард куы ныккæнид. Цыма уыцы кæнд уый бæрзæйыл æнцайы. Æмæ уæддæр уанцон диссаг нæу... Дæхицæн цы бартæ дæттыс? Уымæйдæр йæ лыстæг кбубал хæрдмæ сивæзта æмæ æнафоны уасæгау фæйнæрдæм уæлахизхуызæй куы фæлгæсид...

Шакри хистæрты цур йæ ахуыр бынаты бадт. Нырма йæ хæрд, йæ нозты койыл уыдис. Ахæм рæстæг йæ цыфæнды диссагæй дæр дзæ-

гъæлы зарынмæ нæма февдæлы. Ныр æй цыма, æцæг, хур бон арв йæ тых, йæ бонæй æргæрах ласта, афтæ фæцис: чи бауæндыд, ахиза йæ рæзты – бон-сихорафон ын байса йæ зарæджы хай?

Уæззаугай сыстадис. Шакри. Сабыр къæхдзæфтæй бацыд зарæг-гæнæджы цурмæ. Йе стыр, цæхæрадоныйас къухы дæрзæг уæлармæй йын æгомыгæй йæ тых, йæ бонæй йæ былтæ ахæм хафт ныккодта, æмæ магуыр лæппуйы къæхтæ фæуæлæмæ сты. Дæ мад æмæ, дам, дæ фыдæн афтæ æмæ уфтæ уа, нæ мыггагæн иу æрра фаг нæу?!

– Нырма Шакри удæгас у, æмæ, куы амæлон, уæд зар æмæ зар! Дæ фæрстæ дæр атон зарынай!..

Шакри уæлахизæй раздæхт æмæ сбадт йæ бынаты.

Æмæ уæд Митъуйы къулбадæг фыртæн дæр, кæд йæхи Шакрийы бынатмæ цæттæ кæны, уæд раст афтæ бакæнын æмбæлы, гъе! Йæ къæхтæ куыд фæуæлæмæ уой. Æмæ уый бакæндзæнис...

Быттыры зæрдæ фæкъæпп кодта – цымæ сæ исчи федта? Митъу сæм куыд æрбацыд æмæ куыд аздæхт, ууыл, цымæ, исчи скъуырда йæ рахауинаг цæст? Уæд сæ худинаджы ном фидиссагæн баззайдзæнис, æмæ уый зæгъ, æндæр ницы. Адæмæн се ‘рбадæнтыл дæр цæстытæ ис, æнæрай макуы скæной сæ цылопи сæртæй, фæлæ ацы æрвхауды уыдонмæ кæй равдæлдаид?

Лæг дуарæй йæ сæр радардта æддæмæ. Акаст фæйнæрдæм. Исчи зыны?

*Уæласыхæй дæласыхмæ,
Уæдæ дзыхæй цæй рæхысмæ...*

– кæцæйдæр хъуыст Шакрийы зарæг.

«Æ, дæ хæдзар дын мастад макуы скæна, кæд ма дын хæдзар дæр ис... Æппынæдзух уынгты цы хæтыс?» – Быттыр æм хуымæтæджы нæ рамæсты: куыд ис уый гæнæн, царæй зæхмæ нæлгоймаг æппынæдзух уынгты йæ гуыбыны фæдыл лекка кæна?

Кæд Митъуйыл сæмбæлд, уæд æнæмæнг исты фæхатыдаид. Æрра-æрра дзы мацы басусæг кæнай. Йе ‘рбадæнтыл дæр – йе ‘взæр мæрдтæн хæринаг фæуой – цæстытæ ис. Хæдзари-хæдзар æй адæмæн ныц-цитт-цитт кæндзæнис, æмæ, ныххудинаг сты, уый зæгъ. Куыдзы фырт сыл æрра-æрра къуыппæй-къуыппæ фæзардзæнис. Йе ‘фсымæры, дам йæ хæдзармæ нæ бауагъта... Расырдта, дам æй Мысттæм.

Нæ, фæлæ ма сæм кæд цыдис Митъу? Цы йе ‘намонды къæхтæ йæ æрбахастой абон? Сæн æцаг базыдта йæ тæфæй?! Уый æмæ Мыст!.. Митъу та... Æмæ йæ ныххудиная кодта адамы ‘хсæн...

Йæ адджын чындзæн æй уæддæр радзурдзæнис... Нæ, уымæн æй не ской кæндзæн. Мыстæн æй «раппæлдзæн». Цæмæй йæм сæ зæрдæ фæхæрам уа. Чындзæн ницы зæгъдзæн. Уый уæнгæддæдæр у. Афтæ æрра нæу, сæ хæдзарвæндаджы ныххудиная кæна. Чындз цыфæнды адджынай дæр уыдоны мыггаг нæ хæссы. Хæдзарвæндаджы хабæртгæй алцы зона, уый йæхицæн дæр, абабау, ницы пайда æрхæссы.

Бытгырæн, катайттæгæнгæ, уалдзыгон хур бонау ныррухс йæ зæрдæ. Ныррухс ын, йæ зæрдæйыл фыдтæвды сæлдæгау чи абадт, уыцы æхсызгон, зæрдæмæдзæугæ фæндæй.

Нæ, фæлæ йæм – лæг асагъæс кодта йæхинымæр, – Хуыцау уыцы фыддон-фыддуры кæсы уæларвæй йе сфæлдистгæ зæхмæ æмæ йын амоны, цы сараза, уыдæттæ. Адæммæ фæраздæр уыдзæнис йæхæдæг. Катайгæнгæ сын рахабар кæндзæн йе стыр масты сæр – йе ‘фсымæр нозтыл æгæр фæцалх, æгæр, куыдзы сæр макуы бахæра.

Сыхбæстæ иууылдæр хорз зонынц, иубон ын йе ‘мкъай куыд æхсын кодта йæ сæр. Дон, дам дын сæвæрдтон пецыл. Дæхи, дам, асатæг кæн. Де уæнгтæ, дам, сулæфой.

Митъу Мыстимæ фæйнаæ банкæйæ бануæзтой сæн, æмæ хи асатæг кæныны коймæ хæрдмæ фæхаудта:

– Æрра дæ?! Цы сатæг кæнинаг мæ ис, æхсæр дæн? Науæд кæм бафæлмæцыдысты ме уæнгтæ? Нæ, нæ, нæ! Нырма ныртæккæ бануæзтон иу джибритаейы банкæ!

Алидздзæн, дам, Хуыцауы ницæй тыххæй мæ нозт! Сæн, дам, фесæфдзæнис!

Уый дын хæдзардарæг, районы сæрбос лæг, мæгуыр нæ бон! Æмæ, дам нын цард аразын не ‘нтысы.

Уæлдæр куыйтæй йын чидæр зонгæ уыдис. Фынгыл кæмдæр сæ кæрæдзийы былтæ фесдæрдтаиккой, æндæр библиотекæйы куынаæ базонгæ сты, мыййаг. Районы хицауæн, дам, бæззы, – алы кæрцæн йæхи æмпызæн агурынц – æмæ йæ арвыста дæлæ нæ фыдбоны сыхæгтæм. Уæхæдæг, дам æй фенут, цы кадр ссардтон!

Бакодтой, дам мæ Бериамæ, мæрдты бæсты куыдзы сæр æхсына,

уастан дэр – Ирыстоны хуыздарты нæхи куыйтæн фæцæгъдын кодта. Уый, дам, цыдæртæ фыста. Стæй йæм фæкомкоммæ:

– Ты нашу партию любишь?! – æвиппайды йæ афарста дзыхыдзагæй.

Нæхион дэр дзы ныфсджындæры тыххæй райсом раджы цалдæр джибритæйы агуывзæйæ цæуылнæ æркъуырдаид йæ фæндаджы размæ? Амыдта йæ йæ къух, æмæ фæзындысты йæ дзуаппыл:

– Да! Люблю!

– Иди и работай!

Æмæ дын уый йæ куыстытæ.

Сыхæгтæн рахабар кæндзæн, зæгъгæ, уыдæтты тыххæй йæ нæ бауагътон хæдзармæ, æмæ фæцис! Фæлæ, зæгъгæ, ныр уæхæдæг уынут – йемæ фидауын мæхæдæг, сæрмагонд быркуы систон, йæхи аргъ сæрмагонд фынг ын сæвæрдтон. Фæхуыдтон мæ буц æфсымæрты. Иууыл куыйтæ куы уæм, уæд нын холлаг та чи ныккæндзæнис? Æрмæст сæ нозтыл чысыл фæхæцæнт. Уанцон диссаджы нозт нæу!

Стæй ацæуæнт, æмæ сыл Шакрийы æдылы адæмы хæдзæртты, къахдзæфæн къуыппытыл нæ, нæ, адæмы скъæтты дэр зарджытæй фæрстæхæлд кæнæд. Æдылы цыдæр! Митъуйы æргæвдгæ куы акæнай, уæд дэр æцæгæлон фынгмæ нæ бавæрдзæн йæ къах. Уæдæ æнæ хонгæйæ дэр йе ‘фсымæртæй дарддæр макæй къæсæрыл балæуа... Афтамæй йæхи хæдзары къæсæр адæмы къæхты бын ихсыд у. Районæй райдай æмæ сыхаджы онг чи не ‘рбалаудзæн йæ къæсæрыл?! Уымæн та, Шакрийы дзæгъæлдзуйæн, йæ къæсæрæй уазæджы номыл гæды дэр никуы рахызт.

Йæ къулбадæг фырты дэр ын фæхондзæнис. Митъуйы фырт Тунтулы. Сæхи лæппуимæ, уадз, фынджы алыварс куыдлæгдæрæй зилой. Рæгъ рæгъы фæстæ скъæрдзысты. Хаудзысты сæм хæлæггæнджыты гагуйтæ. Æфсонмæ-æфсæнтты Тунтулæн сыхæгтæ дэр дардзысты. Æмæ дзы иуцалдæр куы ануаза, уæд ын Бытбыр æгомьгæй раст уæд фæкæндзæнис Шакрийы цæф. Уадз, адæм феней, куыд ауды йæ кæстæртыл!

Нæ, йæхи хæдзары йæм ницы сдзурдзæнис. Афтæ худинаг у. Мæлæт у. Де ‘фсымæр-уазæджы дæ хæдзары фæнæм! Дæ сыхбæсты ‘хсæн... Уадз, дæ туг-стæг дæ уæд... Уæддæр уазæг у. Дæ хæдзары дæ куыдзы

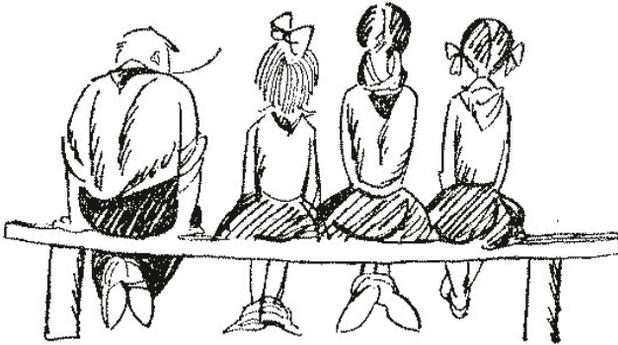
дэр куы фесхойай, уэд æй уазæг йæхимæ бамбардзæнис. Фæнды ма йын йæ сæрыл сой рауадз, уæддæр ын доны ад дæр нал скæндзæн.

Ванцон нæу! Уый, æцæг, бынтон худинаг æмæ мæлæт у. Уый гæбæр, æвзæр гæбæр хæрæг дæр не схæсдзæнис йæ сæрмæ. Уый, Шакрийы, æгомыг цæф æндæр ран фæкæндзæн Бытбыр. Кæд нозтыл, æцæг, йæ фыдау зæрдæйæ у, уæд. Æфсымæр дæм куы ‘рбацæуа, уæд уый дæр уазæг у, уæдæ цы. Нæй йын бафхæрæн. Æмæ йе ‘фсымæрты дæр цæмæн фæхудинаг кæна æмæ йæхи дæр. Бонтæ нырма мыстытæ куынаæ бахордтой, мыййаг.

Æмæ æрра хæрæг фыдбылызæй аирвæзт. Тунтулæй зæгъын.

Лæг, йæ хуындæн æфсон, йæхимæ гæсгæ, тынг хорз æфсон кæй ссардта, уымæй ныббуц. Ноджы йе ‘мкъайы куы ауыдта, йæ кæлмæрзæны бын, цæмæй йын къæвдама ма ныххуылыдз уа, цыдæр æмбæхстæй æрбахæссы, уæд фæскъæвда хур бонау бынтон ныррухс йæ зæрдæ. Кæд æрбахæццæ уызæнис, уымæ нал фæлæууыд. Ахызт йæ размæ – аппæла йын рæстæгыл йе стыр, æнæаргъæвгæ, æнæбауромгæ цинты цин: Митъуйæ куыд райста йæ маст æмæ йæ хуындæн куыд ссардта, æгас комбæстæ дæр æнæ уый кæй никуы æрымысдзысты æмæ сæ чи никуы фæрох уызæнис, ахæм диссагæн дзуринаджы æфсон!

Сæрмæхъус æфсин æм каст мидбылхудгæ æмæ разыйæ. Сæ развæлгъау фæндтæй уыцы дзæбæх æфтыдтой дидин.

ÆРТÆ ЧЫЗДЖЫ ФЫД

Радзырд

Хохрæбын улæфын æхцон у, уæлдайдæр та, сæрдыгон сатæг изæрты рог дымгæ куы расимы хæхтæй, уæд... Мане сæ хъæумæ, йæ хæдзармæ, æрбахуыдта йæ хæлæртты, мæ райгуырæн бон иумæ абадæм, зæгъгæ. Горæтæй цы рог хæдтулгæ æрхæцца, уый æрлæууыд сæ хæдзары тæккæ дуармæ. Уым бадтысты æртæ сылгоймаджы. Рулыл дæр – сылгоймаг: тъæпæнтæарæст, тæнæг къабайы, цыргъзæвæтджын урс туфлитæ йыл, æрфыгæй, цæстæй, былæй – хærзахуырт. Сæрыхъуынтæ – хæрдмæ фæст, фæсте æфтаугæ сæрвасæны хуызæнæй æмбырд. Йæ риуыл – зынаргъ хуызджын дуртимæ брошкæ, пæрпæргæнгæ къабаимæ чи фидæуы, ахæм даргъ фæрдгуыты хал... Иннæ дыууæ сылгоймагимæ бахызтысты Манейы райдзаст кæртмæ.

Сарайы бадынц амæй-ай хæрзконддæр, хъæубæсты кадджындæр лæгтæ дыуадæсæй, иу-фондз лæппулæджы та лæггад кæнынц. Сæ фарсмæ сбадын кодтой горæтаг уазæг сылгоймæгты дæр. Хæдзары хицау – ирддæст, иу-дæсæмæдыуиссæдзæдзыд нæлгоймаг – сдыу-уæрдæм: куы цы радавы фынгмæ, куы сын цы авары сæ разы, куы цы сдзуры хъæрæй, цæмæй йæм уазджытæ се ‘ргом раздахой. Иу ныхасæй, базыртæ йыл базад... Æниу, фысым нæу æви цы?!

Куыд рабæрæг, афтæмæй Мане йæ бинонтæй хицæн у... Цæры зыбыты иунæгæй. Ныр абон бынтондæр усгурæй агæпп ласта. Уазджытæ дæргъæй-дæргъмæ сарайы бын дзæбæх фæбадтысты, фæныхæстæ кодтой. Иу-æртæ сидты фæстæ сæ бадт фæхъæлдзæгдæр ис. Бадты ‘гъдау базмæлыд æппæтæй дæр. Акæс, лæгтæй чидæртæ заргæ-зарын хæрдмæ сæ цæнгтыл схæцыдысты, хистæр дæр ныззарыд хъæрæй:

*Æрттив, цæхæртæ кал,
Æрттив, нæ цины зæл!
Мах бирæ уарзæм дæу,
Нæ райгуырæн Джызæл!*

Уазæг сылгоймæгты чи фæхуыдта, уый, Хъызмыдæ, – бæрзонд, хæрзконд – фæндыры тæнтæ уыцы парахатæй аивæзта æмæ ныззарыд:

Тар хъæды бæлас калын нæ комы...

Лæгтæй чидæртæ бахъырныдтой. Бирæ рæстæг нæ рацыд, афтæ-мæй, чи куыд расыгдæр æмæ рогадæр уыд, афтæ кафын райдыдта, чи та тамако дымынмæ рахызт уынгмæ. Фынгыл бадгæйæ ма иунæгæй аздадис Хъызмыдæ йæ фæндыримæ, йæ удай бацыд, фæндыр сбыттыр кодта, дардыл æй аивазы уыцы диссагæй, цæгъды, цæгъды æмæ фæндыримæ куы ныззары... Иннæ дыууæ сылгоймаджы нæлгоймагтæ кафынмæ рахуыдтой, уыдон дæр семæ уæзданæй кафынц. Фæндыры тæнтыл цыма арт сирвæзт, сцырен сæ кодта «Зилгæ кафт»-ы цагъдмæ:

*Хъи-хъо! Хъи-хъо!
 Хъи-хъо! Хъи-хъо!
 Лаби-дыгу дыккалы,
 Лаби-дыгу дыккалы...
 Род хъуджы бададта!
 Род хъуджы бададта!
 Сæ лæг хъуылæг цагъта,
 Сæ ус йæхи надта,
 Сæ чындз сæ нæ уагъта.
 Род хъуджы бададта!
 Род хъуджы бададта!*

Мане цъил фестад, куы ‘рзины уыцы стыр сарайы – нæй дзы æви цы, кæм æркафа, уый! «Æрс-тох!», зæгъгæ, бакафы сылгоймаджы размæ. Саридæ дæр, йæ мидбыл худгæ, дæрдтыл æрзины, йæ цæнгтæ уæзданæй хæрдмæ сисгæйæ, фæстæмæ йæм фæкæс-фæкæс кæнгæйæ. Бынтон бæрзонд сивазы йæхи Мане йæ фæстæ кафгæйæ æмæ уæртæ – цæргæс!

– Æз «Алан»-ы ансамблы кафыдтæн, «Алан»-ы! – йæхицæй æппæлæгау, тыхулафтгæнгæйæ, сарыстырæй загъта Мане.

Рæстæг цыд æмбисæхсæвмæ. Саудалынгтæ... Уазджытæ иугай-дыгай сæ хæдзæртæм цæуын райдыдтой, баздадис ма дзы дыууæ сылгоймаджы – Саридæ æмæ фæндырдзæгъдæг Хъызмыдæ.

– Фæлæуу, Хъызмыдæ, гыццыл нæ фæстæ фынгтæ афснайæм...

Сылгоймаг æфснайынтæ систа, гæлæбуйæ рогадæр ссис.

Хæдзары хицау Мане дæр змæлы цыдæртæ æмæ сылгоймæгтæм дзуры:

– Цæй, ахсæв ам лæуут, кæдæм ма цæут æнафоны, ис дзы æхсæз уаты, кæм схуыссат, уый!

– Æз ницæй тыххæй баззайдзынæн! – цæхгæр ныллæууыд Хъызмыдæ.

Уæдмæ фæаууон ис Мане. Уæртæ талынг къуымы ныхæстæ кæны урсзæвæтджын сылгоймагимæ уынгмæ ахизæн къæсæры цур:

– Хуыцауыстæн, Саридæ, цæй рæсугъд дæ... Куы ‘рбахызтæ нæ дуарæй, уæд дыл мæ цæстытæ андæгъдысты æмæ... Мæ зæрдæйы ныххаудтæ, мæ цæстытæ дæ нал куымдтой сæхи ратонын... Цы хъæлдзæг æмæ аив сылгоймаг дæ, æз ахæм сылгоймаджы мæ къухтыл хæссин...

Кæй зæгъын æй хъæуы, лæг ануæзтытæ кодта æмæ скарк, йæ бындзытæ стахтысты, æмæ уымæ гæсгæ йæ уарзты монцтæ скалдта раст æрыгон усгурау. Дзырдта æмæ дзырдта; фыр уарзтæй йæ риу сыгъд æви йын нуæзтæй тынгдæр пиллон хаста йæ удрæбын, афтæмæй фæсте иу хъарм ныхас дæр нал ныууагъта, иууылдæр сæ скалдта. Сылгоймагæн уый æхсызгон уыд, йæ цуры лæууыд, мидбылхудгæ йæм каст, куы та-иу йæ сæр æркъул кодта æмæ йæм æнæдзургæйæ хъуыста... Лæгæн, иу ныхасæй, рагæй дæр йæ цардæй йæ сæр зылдис, ныр та...

Уарзгæ чи нæ кæны, уый æххæст адæймаг дæр нæу, фæлæ цы хуызы, цы кары, цы уавæры, цы зæгъдзысты адæм, уыдоныл мин цæсты куы ис, мин цæсты, уæд... Хъуамæ дæ ран, дæ уаг адæмы зæрдæмæ цæуа. Стæй бинонтæ та, бинонтæ...

Фæлæ ацы сахат Мане дæр æмæ Саридæ йæхæдæг дæр ууыл нæ хъуыды кодтой... Уыцы изæрæй фæстæмæ куы Манетæм, куы кæм æмбæлын райдыдтой. Саридæмæ – зынаргъ машинæ, цас хъæуы горæтæй хъæумæ бауайынæн, æмæ та йæм смидæг ваййы.

Алы бон дæр ваййынц иумæ, æнæ кæрæдзи хæргæ дæр нал кæнынц. Ницыуал сæ уромы, æнæ кæрæдзи нæ фæразынц: сæ кæстæртæ, сæ сывæллæттæ, сæ бинонтæ дæр сæ фæрох сты. Сæ чырæг телефонтæ пиллон арт уадзынц дыууæрдæм радзур-бадзурау, кæрæдзийыл æрхъæцмæ дæр нæ хъæцынц.

Иубон Манейы мадмæ (раздæры ахуыргæнæг, ныр пенсиисæг) чи дæр газет бахаста – фæстаг фарсыл дзы уыд арфæ Гæрæнты Хатуйы

фырт Манейән йә 50 азы юбилейы фæдыл. Арфæйы бын – фыст: «Дæ хæлæрттæ». Сывæллæттæм фæдзырдта æмæ сын æй бакаст. Стæй сын загъта:

– Хъусут, нанайы хуртæ, мæнæ уын æфсон: ацæут, мæ хъæбултæ, газет дæр уемæ ахæссут æмæ уæ фыдæн сымах дæр раарфæ кæнут!

Сывæллæттæ æртæйæ дæр ацыдысты сæ фыдмæ.

Уыцы бон та Манетæм хæдтулгæйыл фæзынд Саридæ, йемæ æрбакодта йе ‘фсымæры чызджы дæр. Чидæртæ ма сæм уыдис ноджыдæр. Фæлæ мæнæ – диссаг. Кæдæй-уæдæй ма Манейы хæдзары фæзындысты сæ иуæй иннæ рæсугъддæр æртæ гыццыл чызджы – фæндзæм, æвдæм æмæ фарæстæм кълæсты ахуырдаутæ. Уыдон сæххæст кодтой сæ нанайы фæдзæхст – æрбацыдысты сæ фыдмæ.

– Адон папæйы чызджытæ сты, папæйы чызджытæ! – йæхицæн ахæм амонд æнхъæл нæ уыд Мане æмæ сæ ныббуц, йæ зæрдæ суынгæг æмæ йæ рустыл хъарм цæссыгтæ æркалдысты. Рагæй сæ нал федта, рагæй... Йемæ нæ цæрынц, сæ мады цæгаты ваййынц æртæйæ дæр сæ мадимæ. Мад – хуысгæ рынчын, операцийы фæстæ бынтон æруатон...

«Ныр цы ‘рбахаста ацы хъæбулты Манейы хæдзармæ, – дис кæны фыд, – æнæуи куынаæ фæцæуынц, уæд?!»

Хотæ æртæйæ дæр – сабыр, ныфсæрмытæ сты, æрбадтысты диваныл кæрæдзийы фарсмæ, цыма сæ фыды хæдзары дæр не сты, уййау, кæрæдзийы къухтыл хæцгæйæ, мæгуыр æнгæс æмæ сидзæрхуызæй. Гыццыл чызг йæ къух ратыдта йæ хистæр хойы армæй æмæ диванæй сабыргай æрхызт, хъавгæйæ стъолы цурмæ бацыд, баввахс йæ фыдмæ æмæ йын сусæгæй йæ хъусы дзуры:

– Папæ! Папæ, ацы тетятæ чи сты, нæ хæстæджытæ сты?! Æдзынагæй нæм кæсынц æмæ кæсынц...

– Уыдон хорз тетятæ сты, папæйы хæлæрттæ, дæ папæйы!..

– Уартæ мын уыцы стыр тетя та афтæ загъта: «Бедная девочка, ты какая-то скучная...»

...Саридæ æнæфæхицæн цард кодта Манеимæ. Иумæ æрвыстой сæ рæстæг, куы сæ иумæйаг хæлæрттæм, куы – хæхты, куы – кафе-ресторанты, куы – парчы. Фæлæ сæ уарзты арт бирæ нæ фæсыгъд... Æртæ мæйы фæстæ се ‘хсæн сау гæды ауад...

МАХ ДУГ

Хъызмыдæйы-иу арæх фарстой йæ хотæ, йæ горæтаг зонгæтæ:

– Цы фæцис дæ машинæ, де ‘мбал, дæ «такси»? Иумæ уæ куы никуыуал федтам а фæстаг рæстæг? Налдæр хъазты вæййут, налдæр куывды. Куы нал зынут, цы фестут?! Цæмæн фæхицæн стут, хыл фестут, мыййаг?

Фæлæ-иу Хъызмыдæ ницы сдзырдта, йæхимидæг-иу хъуыдыты ацыд: «Мæнæ мæхицæн цытæ бакуыстон!.. Цæмæн акодтон Саридæйы мемæ Манетæм?! Æниу сæ, мыййаг, æз куынæ базонгæ кодтон, афтæ рауад, æндæр... Омæ, дам, лæгыл алцы дæр фидауы, фæлæ уыцы кары бынтон афтæ сæрра у, дæ сывæллæтты ныууадз, дæхи удæн цæр, уымæн бирæ зонд нæ хъæуы, æвæдза. Стæй сывæллæттæ та, мæгуыр, цы аххосджын сты? Тæригъæд сты, тæригъæд, фыдмондагæй...»

МАДÆЛОН ÆВЗАДЖЫ ТЫХХÆЙ

Æвзаг у дзыллæйы зæрдæргомгæнæн ныхас, йæ уд, йæ цард.

*Петр ВЯЗЕМСКИЙ,
уырыссаг поэт, критик, историк, тæлмацгæнæг, публицист*

Цардыуаджы æмæ æвзаджы хуымæтæгдзинад дзыллæйæн тых дæттынц, хъал цард æмæ схъæл ныхас та йæ сæфтмæ тæрынц.

*Джон РЕСКИН,
англисаг фыссæг, нывгæнæг, литературон критик*

Æвзаг у иууыл цардхъомдæр, бæркадджындæр æмæ фидардæр бæттæг цæг иу адæмыхатты раздæры, ныры æмæ фидæны фæлтæрты 'хсæн.

*Константин УШИНСКИЙ,
фыссæг, Уæрæсейы наукон педагогикаейы бындурæвæрæг*

Де 'взаджы сæфт дын дæ Райгуырæн бæстæ нукуы ныххатыр кæндзæн.

Абхазаг æмбисонд

Йæ мадæлон æвзаг чи нæ зоны æмæ йæ сахуыр кæныныл дæр чи нæ архайы, уымæн нæдæр фидæн ис, нæдæр сомбон.

*Фазиль ИСКАНДЕР,
уæрæсейаг фыссæг, журналист, æхсæнадон архайæг*

Æвзæгтæ хъахъхъæнын нæ хъæуы, æвзæгтыл дзурын хъæуы.

*Янош ПУСТАИ,
венгрияг ахуыргонд, æхсæнадон архайæг*

Æвзаг æнæхъæн фæлтæры æнусвæллой у.

*Владимир ДАЛЬ,
фыссæг, этнограф, лексикограф, фольклориртасæг*

Æвзаг – уый рæстæджы цæугæдоны сарты бахизæн фæрæз у, ивгъуыды баззайджыты цæрæнбынатмæ нæ хоны; фæлæ йæм, доны арфыты балæгæрдын чи нæ уанды, уый нæ бахæццæ уызæн.

*Владислав ИЛЛИЧ-СВИТЫЧ,
советон лингвист*

МЭ ТУГЭНХЪЭВЗЭН

Афтæ чи хуыды кæны, дзырдуетты фæрцы ирон æвзагæн базонæн ис, зæгъгæ, уый рæдийы, уый йæхиуыл комдзог цауы. Фыццаджыдæр, нæ дзырдуетты авналæнтæ къуындæг, кадавар сты. Бирæ хæзна дзырдтæ ма лæзæры рохуаты мигъвалмы бын. Зæрдæйы тавс, удуæлдай æрвылбонны тухæн хъæуы уыдон æрæмбырд кæнынаг. Æнну, фæснай найуаты хоры нæмгуытæ æрæмбырдгæнагау не сты, мыййаг. Фехъусæм сæ æнæнхъæлæджы, хур бон арв ныннæрагау, арвæй дур æрхауагау фегуырынц нæ разы.

НЫХАСЫ ФАРН ТЫХДЖЫН У

Кæмæндæрты ныхæстæ куынаг фæфаг кæны, уæд, дзырдуеттæ къахгæйæ, цауылфæнды дæр ныддæвдæг, ныйичты ваййынц, афтæмæй йын йæ комкоммæ нысаниуæг йеддæмæ ницы фæзонынц. Фæлæ йын цавæр фæлгъуызтæ ис, дзургæ-дзурын иннæ дзырдтимæ куыд æмуд у, куыд æмдзæхдон кæны, уыдæттæ сæ фæрох ваййынц. Æмæ сæ фыстыты, мæнæ куыройы нучы зылын къæцæл куыд ныццахгæрмæ уа æмæ хыгдарыны хос йеддæмæ куыд ницы уа, æндæр ницыуал ахъаз ваййы, стæй – ницы нысаниуæг.

Дзырдуеттæ æвзаг зонынаг æрмæст йе стæгдар у. Дзырд туджы змæлдæй куынаг 'нкъарай, дæ зæрдæйы, дæ зонды рæбын зынгау тæлфгæ куынаг кæна, уæд дур дурыл æвæр, æмæ дзы цæнд рауайдзæн, æндæр уæдæ цы. Ахæм дзырдтæй нывæст уацмыс искай зæрдæйы дæр цæндæй баззайы, цæндыл, дам, дур куынаг ссардынаг, зæгъгæ дзы адæймаг дур дæр нал фæары. Æнну дæ дзырдамонд куынаг уа, уæд, дæлæ кæнай, уæлæ кæнай, уæддæр уый доны бын хуыр-хуыраг уæлдай нæу. Тыхмитæй та митæ нæй.

Хорз хъарæггæнæг устыты ма нæ цæстытыл ауайын кæнæм. Уыдон æцаг поэттæй уæлдай не сты. Æшпын йæ дурзæрдæйæ йæ цæсты бын кæмæн нукуы бахуылыдз, уый цæссыг дæр тотты дон фæстын кæндзысты. Адæмы зæхмæ ныккæсын кæнынц. О, уый дзырдамондæй куыннæ у, уæдæ цæмæй?!

Ногираг дзырддæуæгæ, дзыхыдзуагджын лæг Абайты Андухъапары канд Ногиры нæ, фæлæ Ирыстони алы къуымты дæр зыдтой. Хъæуы

ахæм зиан стæм уыди (цинамонд – алкæй хæдзары дæр), уый нæртон, зæрдæуынгæггæнæн, фæлæ-иу ныфсы хъæлæс кæм нæ райхъуыст. Дзыллатæ-иу ныддургом, ныгуыппæг сты. Чи нæ-иу æй зыдта, уыдон дæр-иу æм иннæты уæхсчыты сæрты сæхи ивæзтой, уый цавæр æвзаггæл лæг у, зæгъгæ.

О, зæрдæйы рæстдзинадæй афæлиивæн нæй, мыдыбындзы сæкæры ‘фсон цæххæй куыд нæй асайæн, афтæ. Мæ фыдыфыд ахуыргонд нæ уыди, таурæгътæ хæссинмæ та – æмбисонд. Зымæгон даргъ узал æхсæвты-иу æй бакъуыммæ кодтам, исты таурæгъ ма та нын ракæн, зæгъгæ. Цырагъ-иу ахуыссын кодтам æмæ-иу йæ алыварс æртымбыл стæм карчы цъиутау. Нæ дурын пецы уæлкъæйы сырх зынг-иу тынгдæр разынд æмæ-иу нæ цæсгæмттæм дыдзырухс дардта, раст-иу цыма нæхæдæг дæр таурæгъон дунейы аныгъуылдыстæм, афтæ. Æрмæст-иу хатт, пецы уæлкъæйыл цы картæфтæ бурачъи кодтой, уыдон карды фындзæй иннæрдæм фæфæлдæхтам, цæмæй ма басудзой. Хордтам æмæ хъуыстам таурæгъмæ, уæдæ цы. Куы-иу схуыссыдыстæм, уæд дæр ма-иу бирæ фæкастæн дзагъырдыстæй – мæ цæстытыл хуыссæг нæ тых кодта. Таурæгъы алаæмæттаг нывтæ мын æнцой нæ лæвæрдтой, цæстытыл уадысты. Фæстæдæр бамбæрстон, ныхасы фарн цæй тыхджын у, уый.

Æвзаг адæмы историимæ баст у: сæ цардыуаг, сæ культурæ, се ‘гъдæуттæ, се ‘рвылбоны цардимæ. Фосы куыст æмæ зæххы куыст кодтой. Адонимæ баст сты иннæ хъуыддæгтæ дæр: куывдтæ, чындзæхсæвтæ, алыхуызон бæрæгбæттæ... Æмæ æвзаджы ратæдзæн дæр тынгдæр ардыгæй у.

Фæлæ адæм ныххæррæтт кодтой хъæутæй сахартаем. Дæ фыдæлтæ сæ сауруг цæуыл фæкалдтой, уыцы бынтæ, сæ цæрæнбонты фæллæйттæ ныууадз, ныууæй кæн!

Хъæууæттæ, хъæууæттæ... Нæ фыдæлты цыты, хъомысы мæсгуытæ – хъози хæлд дæндæгтау. Уæлæрвтæм дзыназынц. Афтид сисбадæнтæ. Сæ ран сынтбадæн, кæлмуат, пысырасирвæзæн сси. Хуымзæххытæ – зæрæстон, уыгæрдæнтæ – зæритау. Гæдыбындар, куыдзбындар фæу, зæгъгæ, фыддæр æлгъыст ма цы вæййы, фæлæ дзы куыдз æмæ гæды дæр нал ссардына. Уыдонæн дæр Хуыцау афтæ сныв кодта, æмæ хъуамæ адæмы ‘хсæн цæрой.

ÆВЗАГ ФÆРДГУЫТЫ ХАЛÆЙ УÆЛДАЙ НÆУ

Сахармæ ралидзджытæн се ‘взаг бахъахъхъæнынæн, хъæуккæгтæн цы гæнæнтæ ис, ахæмтæ нæй, æмæ сæ дзыхыныхас ныггæлиртæ вæй-йы. Иронау ма цъæррæмыхстытæй, æрдæгæууылдтытæй цыдæртæ срæцугъынц сæ зæнæг. Сæхæдæг та нæ уырыссаг свæййынц, нал ирон вæййынц. Дыууæ доны астæу сакъадахыл куыд баззайай, афтæ скатайаг вæййынц.

Хъæуы та? Райсæм-ма, зæгъæм, бæгæны куыд фæкæнынц, уый. Мæнæу баудай аджы. Куы æрфæлмæн уа, уæд æй сасирмæ æвгæн æвгæнæн куысийæ. Йæ заддон куы алæдæрса, уæд æй задæфтауæн арындыг ныккæн. Ныннуæрд æй хъарм ран исты бызгъуыртай. Исты фæйнаджытæй йæ ныхгæн æмæ ма сыл дуртæ дæр æрæвæр. Хорз-иу куы рабилцъ кодта æмæ кæрæдзиуыл куы нындагъд, уæд дзырдтой, мæ зад гуыдыны хуызæн разад, зæгъгæ. Æвзæр чи разайы, уыцы задæй та фæзæгъынц, радзых мын кодта, зæгъгæ, дызæрдыг фæкæнынц: фæбæздзæн æви нæ фæбæздзæн. Кæттагыл æй хурмæ ныттæнæг кæн хус кæнынмæ – хуртуан. Æрысс æй. Бæгæны дзы бахсид, афæлдах. Хуымæллæг ыл ныккæн, цас æмбæлы, уыйас. Кæд æгæр мастад хæсса, уæд дын æгæр хуымæллæгджын фæци. Куы ма йыл фæхъæуы, уæд, дам, чысыл æлхыскъад йеддæмæ нæ хæссы, æмæ ма йыл акæнон, зæгъгæ, бакæнынц. Бæгæныфæрсудзæн джезæ** -арынгыл тæскъ æрæвæр. Голлæгтæхуыйæн ставд уæфт хъуымац ыл æрытау æмæ йæ фæрсудз. Фæрсудзгæ-фæрсудзын-иу бæгæныйы цъæлты дондæфы адæймаг аныгъуылд. Йæ адджын тæфмæ-иу зæрдæ бакъæбæлдзыг, цыма искуы дзæнæты цæхæрадоны уардиты ‘хсæн бадыс, афтæ. Сыгъдон ыл ныккæн. Куы æруазал уа, уæд æй къæбицмæ кæнæ ныккæндмæ ныххæсс. Искаемæй цырв ракур, кæд дæхимæ нæй, уæд æмæ йæ бантау. Зынгтæ дзы ныппар – æргоймаг, ома барст уæд, фæрæстмæ уæд. Уый сæ цырв у, зæгъгæ, æнæсæттон сывæллонæй дæр фæзæгъынц, иннæты дæр фыдуагдзинæдтæм куы фæамидин кæны, уæд.

Банымайут-ма, цас хорз дзырдтæ дзы ис, æз се ‘ппæтыл кæм ахæссыдтæн, фæлæ. Æмæ æппæт уыдæттæ æрмæст дзырдуæттæй куы зонæм, нæ царды сæ куына æххæст кæнæм, уæд уый, зонæм сæ, зæгъгæ, ууыл дзурæг у? Нæу! Уый иу. Фæлæ æвзаг, æвæцæгæн, фæрдгуыты халæй уæлдай нæу. Аскъуыди, зæгъгæ, уæд иу фæрдыджы фæстæ иннæтæ дæр азгъæлынц. Зæгъæм, бæгæны куына кæнай, уæд

дæм куыроймæ хæссинаг дæр ницы ис, уæд дæ къада куырой аразыны сæр дæр ницæмæн хъæуы. Æмæ куыройы арæзтмæ куы ‘ркæсæм, уæд дзы цас диссагтæ ис, уый та!.. Йæ нукул æм дон цауы, æмæ куыройы фыдтæ зылынд. Йæ къутуйы йын нартхор кæнæ мæнау ныккæн. Хор кæхцмæ кæлы. Къæркъæраг куыройы фыдтыл æндзæвы, кæхц змæлын кæны æмæ хор фыдтæм згъæлы. Лæхурд дæ хъæуы æви лыстæгдæр, уый нымайгæйæ, уагуадзæн æргъæцъ фездух. Кæхц кæнæ уæлдæр ссауы, кæнæ – бындæр, хор кæнæ арæхдарæй фæхауы, кæнæ – стæмдæр. Уымæ гæсгæ ссад кæнæ лæхурддæр ваййы, кæнæ – лыстæгдæр.

Ссадæн йе ‘ппæт фæлгæтæгмæ, фæлгуырмæ кæм ныккæлы, фæлæ дзы фыдты алыварс дæр æрæмбырд ваййы – фалгæрæттæ. Ардыгæй рацыд «ныфалгæрон кæнын» дæр, ома ныппырх, ныддæрæн кæнын.

Духъ, куыройы фæрæт... Се ‘ппæт æз дæр кæм зонын. Æмæ куыройы фыдтæй куырой куыд фезмæлы, æмриздæджы куыд фæризы, уый та? Æмæ уæдæ ацы хъуыддæгтæ нæхæдæг куына кæнæм, уæд сæ нæ туджы змæлдæй æнкъардзæм, зондзыстæм ацы дзырдтæ? Æви та сæ дзырдуæтты агурдзыстæм?

Æмæ ныхас æрмæст æвзагыл нæ цауы. Нартхоры кæрдзын куы фæмысæм, нæ куырайттæ та хæлынбытгырбадæнтæ куы систы, кæнæ та сæ кой, сæ хъæр дæр куы нал и. Дæлæ дзы Ногиры бынмæ дæр иу уыди. Мæ мадимæ-иу ссиаг æккойæ уырдам хастам. Æмæ нын кæй аххос у? Нæхи нæхæдæг куына уарзæм, уæд нæ чи бауарздæн? Нæхи сæрæн, нæхи удæн куына стæм, уæд ма кæмæн цы фæуыдзыстæм? Æмæ нæ гуыбыны къултæ цæмæн фæхойæм, арсау нæ «дзæмбы» стæрынмæ цæмæн æрцауæм?

АЛЫ КУЫСТ ДÆР ТУДЖЫ ЗМÆЛДÆЙ ÆНКЪАРЫН ХЪÆУЫ

Нæ фыдæлтæ Хуссар Иры Сыбайы хъæуæй ралидзгæ сты. Æз дзы куы уыдтæн, уæд ма дзы нæ хæдзарвæндагæй иу хæдзар цард – Самсонтæ, стæй Абайты Пьалустæ. Цыфæнды зынвадатæй дæр – диссаджы цæрæн бынат. Зæйуæттæ дзы нæй. Хъæбæрхор. Ахæм картоф дзы зади, æмæ-иу фыр лæхурагæй згъæлд. Мæнаргъы – хуртуаны хуызæн, чысбынты сыхсы – хæрх. Хъæдмæ-иу чъиу кæнынмæ сфардæг стæм. Æвдæдзыхос суартæ. Комы мидæмæ бауай, æмæ – æхсæрдæн. Тæхгæ дон æй хонынд. Галы астæу дæр, дам,

асæтдзæн, ахæм тыхджын у. Æмæ нæ мыггаджы дзуар, Сызгъæрин дзуар та (Дзаттиатæ дæр æм кувынц), сызгъæрин тæбæгътæй йын фæкуывдæуа?! Ахæм æгъуыстаджы ран цыфæнды гобийæн дæр йе ‘взаг райхæлдзæн, æмæ йæ дзыхæй сызгъæрин ныхæстæ скалдзæн, кæд æм адæймаджы хъæдæй исты уа, уæд.

Самсонты хæдзар – ирон тъæпæнсæр хæдзар куыд арæзт у, афтæ. Йæ кьултæ – къæйдуртæй амад. Бынай – скъæт, уæле – цæрæнуæттæ. Цæджындзтæ, аххæрæг. Æндзæлмттæ, сæ уæлæ – уæладзæнхъæдтæ уагъд. Уыдоны сæрыл – æхсæлы, стæй кьулагæй над æлыг, цæмæй дзы дон бынмæ ма хъара, æппынфæстаг – уæлувады къæйтæ, уæлхæдзар. Сæ ус-иу уæлхæдзарæй куы ралвыста, уæд-иу йе ‘лхуый, зилгæ-зилгæ, зæхмæ æрхæццæ.

Уæлдæр ма йæ загътон, æвзаг фæрдгуыты халæй уæлдай нæу; аскъуыди, æмæ дзы иу рахауд, уæд иннæтæ дæр йæ фæстæ азгъæлынц. Уый тыххæй ма иу цæвиттон æрхæсдзынæн. Зæгъæм, фос дардтой. Фос кæм уа, уым та æнæ урссаг нæ ваййынц. Цыхт ахстой, уæдæ цы. Цыхтахсæг сылгоймагмæ лæмбынæг куы кæсай, уæд уый диссаг у. Инджыны дæ къухтæ ауадз æмæ йæ сабыргай, быхсгæ, æлвасын райдай. Талф-тулф дзы ницæмæн хъæуы. Алхъывдтытæ, алæмæрстытæ йæ кæн æмæ фæцис? Нæ. Къухты змæлд зынгæ дæр нæ фæкæны, фæлæ йæ сылыйы цъыс-цъысæй, стæй æнгуылдзты фæдæй бæрæг ваййы, куыд æлхъивы, уый. Æмæ дын ахсгæ-ахсын цыхты былæй куы ратона æмæ дын дзы дæ армытæпæны куы авæра, куы йæ ахæрай æмæ ма дæ былтæ, де ‘нгуылдзтæ дæр куы асдæрай, уæд бынтон дæ туг, дæ зонды баззайдзæн, никуыуал дæ фæрох уызæн.

Стæй ма фæхъуыды кæнын, зæгъын, нæ хъуыддæгтæ дæр цыхт-ахсæгау куы кæниккам царды мидæг, нæ хъуыдытæ дæр цыхт-ахсæгау куы уаиккой, ома æнæ талф-тулфæй, бæстон, сæ «сылы» хæрз лæмæрст куыд цæуа, афтæ, уæд рæдигæ дæр къаддæр кæниккам.

Фыццаг хатт Сыбайы федтон донхæссæн-царвæгъдæн. Мæхæдæг дæр æй дзæвгар фæхъуыллау-хъуыллау кодтон. Донхæссæн-боцкъагонд, къæлæттыл æвæрд къæрæби йæ хонынц. Боцкъагондыл разæй гæрзбосæй царм баст – сера. Узæгау æй кæн къæрæбийыл. Сера радымсæгау кæны. Йæ къæбæл, йæ удуадзæн къæбæл ын слас, æмæ йæ

дымст ссауы. Фэстэмэ йæ нытътгысс æмæ та йæ узын райдай. Куы равзæры, уæд цагъдхъæр кæнын райдайы, ома ваййы йæ фæуынмæ æввахс. Гарачы дæр дын æмæ мисын дæр. Гарачы батайын кæн, æмæ дын царв. Абон æппæт уыдæттæ базæронд сты.

Æмæ уæдæ хуыздæр у сахары, хъæуккаг уæвгæйæ, царв, цыхт æлхæнын? Æмæ хъæуккаг адæймагæн уый худинаг нæу? Дæхæдæг уыдæттæ кæнæг куы уай, дæ туджы змæлдæй сæ куы æнкъарай, уæд де ‘взаг дæр куынае сафдзынае æмæ æфсæст дæр куы уыдзынае.

Фос дарыны хъуыддаг баст у хос кæнынимæ, иу дзы куынае уа, уæд иннæ дæр ницæмæн хъæуы. Æмæ хос кæрднымæ цас титыччы фæрдыджы хуызæн дзырдтæ баст ис, цас!.. Мæнæй цас хосдзау лæг уыди, æнæбары-иу ракъуырдытæ кодтон. Фыццаг хатт цæвæгыл уæхскуæзæй Сыбайы ранцадтæн. Уистæ хæсгæ дæ уыгæрдæн кæрдыс. Къубалдзагъд ма кæн, ома дæ цæвæг бынозты хæсс. Карстдзыхыл бæрæг ваййы, ома, иу рариуыгъдæн цы фæзуат ракæрдай, ууыл, сивыргарст кæныс æви нæ, уый. Сивыргарст уый хонынц, æмæ, дæ цæвæджы гуырць быноз куынае хæссай, уæд кæрдæг бындзарæй карст не ‘рцæуы, къубалдзагъд æй кæныс. Ахæм карсты уисбын баззайы, ома æнæкарст.

Мæхи кæрдын куы ахуыр кодтон, уæд уыцы ныхæстæ мæхимидæг фæлхат кодтон, афтæ ма кæрд, зæгъгæ. Хъусгæ та сæ фæкодтон Самсонæй.

Уымæй ма фехъуыстон, æмæ мын фенын кодта æндæр хъуыддæгтæ дæр. Кæрдæг бæзджын куы уа, стæй фæтæн уис куы хæссай, уæд уистæ сагойæ афæлдахын хъæуы, цæмæй схус уой. Рассив æй, уылæнтæ ракæн. Уылæн, ома хосы уылæн тулын кæйонг æрфæразай, уым хосы æмбырд – гол. Мæхыйы астæу дзы хыл ныссадз æмæ йыл хос самай – цъери, мæкъуыл. Мæхыйы бæсты дзы бынхос дæр ныккалынд. Æфтауцмæ йæ куы ласай, уæд цъерихъылы цъуппыл дыууæ къухæй дæ тых, дæ бонæй рауæз кæн æмæ амад дзаныгъмæ æрфæлдах (дзаныгъ куыд арæзт у, уый тыххæй нæ дзурдынаен). Гæркъайæ йæ нынтъух ахъаззаг, бæндæны кæрон дзы алас, афтæмæй. Уынут, цас дзырдтæ сæфы, фос куынае дарат, уæд? О, сæ сæр нæ, æвæццагæн, нал хъæуы. Фæлæ мигæнæг куы уай, уæд цы мигæнæгæй ми кæныс, уый куыннае хъуамæ зонай? Уæле кæй ранымадтон, уыцы куыстыгæй та иу дæр зæронд нæу, уæлдайдæр хæхбæсты уавæрти.

МАҶ ДУГ

*О ме 'взаг, ма туджы змалд, ма туганхъавзан!
Кæд нæ маделты риуы ахсыр цæссыг нæ фестад,
Кæд нæ маделты риуы ахсыр хъастæ нæ фестад,
Уæд дæ æз ма мады ахсыримæ куы бададтон!
Æмæ кæй бафæнддзæнис, йæ мады ахсыр ын туг festa, уый?!
Нæй уымай цыфыддæр æлгыст.*

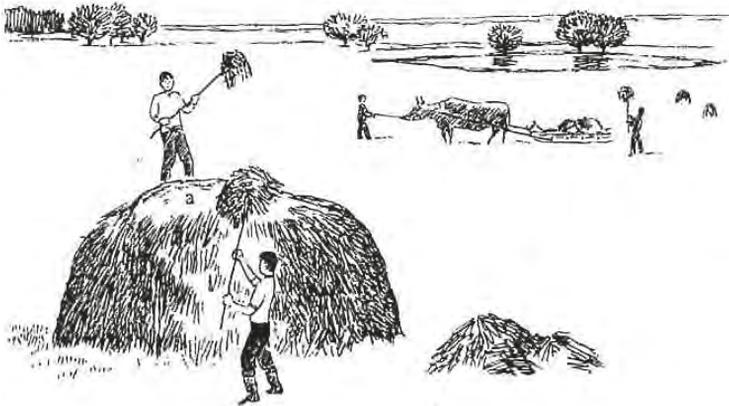
Уый Хуыцауы æлгыст у, Хуыцауы!

*О ме 'взаг, ма туджы змалд, ма туганхъавзан!
Цæр мын тъымы-тъыматæм, цæр!*

Фиппаинагтæ:

* **Тотты донау**, дам, йæ цæссыг фемæхст, ома йæ цæссыг нал уромы, ласæнтæ кæны (йæ равæрд бæрæг нæу).

** **Джезæ** – бæгæны фæрсудзæн арынг. Бæгæны дзы куы æрæмбырд ваййы, уæд ын йæ къæбæл фелвас æмæ йæ рауадз.

ДЗАДТИАТЫ ТОТЫРБЕГ

Мысинагтае

Иуизар мын ма сыхаг, ма кад ама рады сыхаг, ма дуарыл арба-хæцыд. Аз йæ разма ауадтæн. Уый арбахизæны арлаууыд, хатыр ракуырда ама мæм дзуры:

– Курдиатимæ дæм арбацыдтæн.

Аз бадис кодтон: цы курдиатимæ мæм хуамæ арбацыдаид, йæ гæнæнтæ дæр ма гæнæнтæй фылдæр кæмæн сты, йæ бон дæр мæнæй фылдæр кæмæн у, уый мæнмæ?

– Уыцы хорзы мын бацу, ама мын Дзадтиаты Тотырбеджы ма хæдзармæ арбакæн. Никуы дын æй ферох кæндзынæн.

Йæ курдиат мæм анауыр фæкасти, фæстæдæр алæууыдтæн, ама ма фарст ма разæй фæци:

– Исты хæстæг дын ма разына?

Уый ну уæлæнгай худт бакодта.

– Исты хæстæг мын куы разынид, уæд æй мæхæдæг дæр бæргæ арбахонин! – афтæ куы загъта, уæд мæм æввахсдæр арбалæууыд. – Телевизоры ныхас кодта, ма мад йæ разы бадти ама, куы фæци ныхас, уæд арф ныуулафыди: «Гæхуды, уыцы лæджы раз чи абады ама йæмæ чи аныхас кæны».

Тотырбег адæмы зæрдæмæ куыд цæуы, уый зыдтон, куыд нæ йæ зыдтон! Цыдæр ирон, цыдæр хæххон, цыдæр сыгъдæг фарн уыд йæ ныхасы дæр, йæ арлауды дæр, йæ арбадты дæр, фæлæ йæм мæнæ афтæ исчи телевизормæ нытæхуды кæндзæн, уый æнхæл цæмæй уыдтæн! Ма сæрыхил дыз-дыз кæнын куыд райдыта, уый рахатыдтон. Стæй ныфс бавæрдтон ма сыхагæн: йæ курдиат ын сæххæст кæндзынæн. Уырныдта ма, хуыддаг куы бамбарын кæнон Тотырбегæн, уæд ма сыхаджы зæронд мады тæригъæды нæ бацаудзæн, бакæсдзæн ма коммæ, ссæудзæн ма сыхæгтæм, ама развæлгъау цин кодтон – цин кодтон, ма дзæбæх сыхагæн хорзы кæй бацаудзынæн, ууыл; цин кодтон Тотырбеджы хорз кæй зонын ама ма сыхаг мæн кæй арцагуырда, ууыл дæр.

Фæлæ дзæгъæлы фæсты ма цинтæ: уыцы изæрæй нымадæй цалдæр боны рацыд, ама Тотырбег фæрынчын – уæззау рынчын фæци, йæ

сæры тугдазинтæй кæцыдæр аскъуыд, æмæ йæ фыссæн стъолыл æрхауд йæ сæр. Æрхуыссыд уыцы фидар лæг, уыцы тыхджын лæг. Цы дзырдта, уымæн бамбарæн нал уыд. Æниу дзургæ кæнгæ дæр ницы кодта. Мах, æввахсдæр æм чи уыд, уыдон-иу дис кодтам – уыцы ныхас та куыд нал кæны, мах ын афтæ бирæ кæй уарзтам æмæ йыл афтæ хорз чи фидыдта, йæ иннæ дзуринæгты разæй-иу чи фæци, уыцы «дæ хæдзары мыггагыл!»? Арæх дзырдта афтæ Тотырбег, иннæ фысджытæй ничи дзырдта афтæ, стæй цыма иннæтæй фидаугæ дæр никауыл скодтаиккой уыцы ныхæстæ, цыма æрмæст Тотырбегыл фидыдтой.

Нырма хъæуæй æрæджы æрбаивтон горæтмæ, телеуынаны уæд райдыдтон кусын æмæ фысджытимæ нæма æмбæлдтæн. Уæд куыд баиу дæн семæ – нæ йæ хъуыды кæнын. Стыр парчы иу бæрзонд тымбыл фынджы уæлхъус лæууыдыстæм цалдæрæй, сәнæфсиры сән нуæзтам æмæ физонджытæ хордтам. Иуафон мын Тотырбег мæ къухы иу гуцъула æхца фæтгыста, стæй мын ацамыдта, махæй чысыл фалдæр цы сæрдыгон тыгъд дуканигонд уыди, уырдаæм:

– Уæртæ-ма уырдыгæй сән æрбайс, дæ хæдзары мыггагыл!

Уыцы ныхас рагæй нал фехъуыстон, уартæ хохæй куы ралыгъдыстæм, уæдæй. Уым дзырдтой афтæ, æмæ йæ ныр Тотырбег уыцы дзæбæх парахатæй куы загъта, уæд дзы, куыд фæзæгъынц, галы бузныг фæдæн. Цы амоны уыцы ныхас, кæм æй дзурын хъæуы, уый дæр алчи не ‘мбары. Иухатт Тотырбеджы мысæн изæры нæ хистæр фысджытæй иу йæ удæй арты бацыд. «Дæ хæдзары мыггагыл» зæгъынмæ хъавыд, ома бацин кæной Тотырбеджы ныхасыл айæппæт адæм, афтæмæй сын дзургæ та кæд кодта: «Дæ хæдзармæ дæ рардæуы!» Иу æмæ йæ дыууæ хатты нæ загъта – бирæ хæттыты йæ загъта. Æз мæсты кодтон – куыд ничи йæ бараст кæны! Тотырбег афтæ куына дзырдта! Æмæ уый уайдзæф кæныны хуызы куы фæзæгъынц, æмæ Тотырбег уайдзæфта кæнын зонгæ дæр куына кодта! Мæхæдæг-иу афæнд кодтон – фестон æмæ йæм бахъæр кæнон: «Тотырбег афтæ нæ дзырдта!» Фæлæ, иуæй, цæсты куы бафтауон мæ хистæры, иннæмæй, адæмæй дæр аргъуц кодтон, стæй æнæуи дæр сæрæн нæ уыдтæн афтæ бахъæртæ кæнынтæ-йедтæм. Æмæ æнад бадтæй фæбадтæн æнæхъæн изæр. Иннæ ныхасгæнджытæм дæр нал хъуыстон. Бадтæн æмæ-иу Тотырбеджы худгæ цæсгом куы хæстæгмæ ауыдтон, куы дардмæ, куы-иу мæм æрбаввахс и ныхасмæ, куы – нæ.

Уыцы фæссихор куыстæй рацæйцыдтæн (уæд Цæдисты Хæдзары уыд чиныгуадзæн). Æддаг дуарæй куы ‘рбахизай, уæд уыцы парахат æрбацауаны ма ныхмæ куы фæуид Тотырбег. Æз фæкхæмдзæстыг дæн: цæвиттон, чызг æрвыста, æмæ дзы нæ фæдæн: æвæццæгæн ма хъæумæ цауын бахъуыд. Уый мæм комкоммæ æрбалæгæрста, ма къух мын райста æмæ мæм дзуры:

– Уыцы чындзæхсæвы, дам, кæмдæр фæрасыг дæ, мæнæ лæппу!

Æз фæтыхстæн, дзурын ницы сфæрæзтон.

Уый мын ма уавæр бамбæрста, бахудти мæм, йæ къух мæм æртхъирæнгæнæджы тылд бакодта æмæ ацыди. Ацыдтæн æз дæр. Куыддæр дуарæй ахызтæн, афтæ мыл уыцы хъуыды андæгъди æмæ ма уæгъд нал суагъта: иуæй, æз афтæ зынгæ лæг нæ уыдтæн, иннæмæй, уым куы уыдаин, уæд дæр дала кæмдæр кæстæртимæ куы уыдаин, уæд æй цæмæй базыдта, уым нæ уыдтæн, уый? Ау, уым цас адæм уыдаид, æмæ уыдоны ‘хсæн иу къаннаг чидæр нæй, уый æнцон базонæн уыд?!

Цыдтæн ма фæндагыл, æмæ ма зæрдæ рухсæй-рухсдæр кодта: Тотырбегыл кæй амбæлдтæн, уымæй рухс кодта ма зæрдæ, стæй, чындзæхсæвы кæй нæ уыдтæн, уый мын ма цæстмæ кæй бадардта, уымæй дæр.

Зыдтон Тотырбеджы царды хабæртæ, куыд нæ сæ зыдтон! Финнаг хæст куы райдыдта, уæд Мæскуыйы ахуыр кодта Литературон институты. Уæд йæ ном дунейы мидæг нæргæ кодта уыцы институтæн. Æмæ йæм кæцы бæстæй нæ цыдысты ахуыр кæнынмæ! Тотырбег уыди институты фæскомцæдисы секретарь. Фæсидт æгас институты лæппутæм: «Тох ныккодта!»

Æмæ амбырд кодта институтыздаг фыссæг лæппуты хæстмæ. Йæ хæдæг – сæ комиссар.

Уыцы хабæртæ, Советон Цæдисы Фысджыты цæдис цы бюллетень уагъта, уым бакастæн. Фæлæ, уым кæй нæ бакастæн, ахæм хабæртæ дæр базыдтон. Цæвиттон, иу ныббырсты уæззау цæф фæци Тотырбег. Санитартæ йæ удагас нал æнхъæлдтой æмæ йæ баныгæдтой. Хæст куы фæсабыр, уæд æрцагуырджой Тотырбеджы. Ныгæд у, уый куы базыдтой, уæд æй скъахтой – комиссарты хицæнæй ныгæдтой. Ракъахтой Тотырбеджы, æмæ йæ зæрдæ гъæйттæй кусы. Мæрдтæй раздæхти Тотырбег. Йе ‘фсарыл цы нос уыд – мæнмæ гæсгæ йыл фидыдта уыцы нос дæр – уый, æз афтæ ‘нхъæлдтон, Германы хæстæй æрхаста,

фæлæ, дам ыл уый дæр уыцы хæстæй баззади, финнты хæстæй. Хæст куы фæци, уæд фæци каст Литинститут. Стæй йæ уым, институты, баурæдтой, уыди директоры хæдивæг – фæсауонмæ ахуыры хайады хицау. Стыр хæст куы райдыдта, уæд та, Плиты Грисы загъдау, йæ цинел скодта фæстæмæ æмæ та фæцыди салдат. Цал хатты фæцæф и, цал хатты слæууыд фæстæмæ йæ къыхыл æмæ цал хатты бацагуырда йæ хæстон æмбæлтты!

Иу хъуыддагыл арæх фæхъуыды кæнын: æххормаг фыддæр æмæ бæгънæг фыддæрæй схъомыл и – йæ мад раджы амард, йæ фыды та йын, дыууынæм азы Хуссарæй Цæгатмæ куы ралыгъдысты æмæ уартæ Къодахджыны куы ‘рбынат кодтой, уæд уым, урс бандиттæ кæй хуыдтой, уыдон амардтой. Афтæмæй астаздзыдæй фыййау куы ныллæууыд, цæмæй йæ дыууæ гыццыл хойы æмæ æфсымæр сыдæй ма амæлой, уый тыххæй, уæд уыцы парахат зæрдæ кæцæй рахаста, уыцы нæртон уды хицау цы æгъдауæй сси?

Мæнæ фæстауæрц кæй хонынц, уый цыма хъусгæ дæр искуы фæкодта! Йæ фæтæн риу куыд амыдта, афтæ цыди, афтæ рæвдыдта адæмы, кæй сæ кæм æййæфта, уым. Ахæм уаг æмæ æгъдау æз æрмæст Тотырбегмæ зыдтон.

Уæд æз Литературон институты ахуыр кодтон (фæсауонмæ), æмæ нын уыцы сæрдыгон рухс бон нæ ахуыргæнæг лекци касти, институты кæрты цы бæрзонд бæлæстæ уыди, уыдоны бын. Дзырдта нын хæдзæрттæ аразыны дæсныйады тыххæй. Лекцийы фæстæ хъуамæ ацыдаиккам, цы хæдзæртты кой нын кодта, уыдонмæ æмæ сын уым бынаты федтаиккам сæ арæзты хицæндзинæдтæ. Бадтыстæм уым бæлæсты бын æмæ хъуыстам нæ профессор ахуыргæнæгмæ. Æмæ уыцы ран мæ цæстытæ куы ацахсиккой: уартæ кæрты дуарыл æрбамидаг и Тотырбег. Уыцы хæрзарæзт, уыцы бæрзонд æмæ уæнгджын лæг, æмæ йæм, куыд фæзæгъынц, лæг кæсынæй не ‘фсæсти. Æз хатыр ракуырдатон ахуыргæнæгæй æмæ йæ размæ рауадтæн. Куы мæ ауыдта, уæд цыма йæ цæсгомыл хуртæ æмæ мæйтæ атылди – йæ цæнгтæ фæйнæрдæм фæхаста, æмæ йæ цины хъæр фæцыд:

– Цы ми кæныс ам, дæ хæдзары мыггагыл?!

Æз ын цыбырæй анымадтон мæ хабæрттæ.

– Ныр нын уæртæ бæласы бын нæ профессор лекци каст куы фæуа, уæд хъуамæ ацæуæм...

Æмæ мæ уым æрурæдта Тотырбег:

– Ды уыдонимæ нæ ацæудзынæ, фæлæ дæхи ракур, стæй азил мидæгæй æмæ дзы нæхирдыгонæй чидæриддæр и, рамбырд сæ кæн.

– Цæмæ? – кæсгæ йæм куыд нæ аздаин.

– Цæмæ, цæ, уæртæ искуы абадæм, æндæр цæмæ!

– Æмæ мæн зачет дæттын куы хъæуы.

Уый хъæрæй ныххудти.

– Зачет уым ратдзынæ.

Æз тынг батыхстæн: уæдæ Тотырбег сæрмагондæй уымæн æрбацыд, цæмæй, ам нæхицæй чи и, уыдоны ахона. Ам мæн йеддæмæ ничи уыд. Мæн та ‘вдæлгæ нæ кодта. Зачет ма ратгон æмæ, къуди кæй хонынц, уый фæласон ардыгæй Ирыстонмæ, уый мæ нæ фæндыд...

Уæдæ иунагæй дæр куыд хъуамæ аздæха Тотырбеджы хуызæн хонæг?!

Уалынмæ дын кæрты дуарæй, фистæджытæ кæуыл цыдысты, ууылты кæрæдзийы фæдыл куы ‘рбахизиккой хуссарираг лæппутæ Абайты Мæирбег æмæ Зæгъойты Руслан – театралон студийы ахуыр кодтой æмæ мæн абæрæг кæнынмæ æрбацыдысты. Æз ныццин кодтон – цы Хуыцау сæ æрбахаста?! Бацамыдтон сæ Тотырбегæн, æмæ уыдоны акодта. Æз нæ ацыдтæн æмæ уый фæстæ бирæ фæсмон фæкодтон: кæд мæ цæуын хъуыд? Уым Тотырбегимæ фæбад, йæ парахат куывдтытæм ын фæхъус, уыдоны аргъ «зачет» кæм и дунейы мидæг! Фæлæ, кæм цы хъæуы, уый æнцон зонæн куы уайд, уæд – бæргæ! Уый фæстæ, гъæйтты артисттæ куы систы Мæирбег æмæ Руслан, уæддæр уыцы хуынды кой ма ракодтаикой, куы-иу амбæлдыстæм, уæд! Хуынтæ дæр сын фæкодта цыма семæ.

Æмæ мæм уый кæсы дис – ногæй йæ зæгъын – афтæ сидзæрвыддæр æмæ мæгуырвыддæрæй схъомыл уай æмæ афтæ парахатарм уай! Уыцы парахатæй йæ зыдтой, Мæскуыйы йæ чи зыдта, уыдон дæр. Æз редакцитæ æмæ чиныгуадзæнтæм цæуаг нæ уыдтæн Мæскуыйы. Фæлæ-иу мæ лекъаг æмæ мæ кæсгон æмбæлттимæ куы бафтыдтæн искуыдæм, æмæ-иу уым, ирон дæн, уый куы базыдтой, уæд-иу мын Тотырбеджы кой кæм нæ ракодтой! Иутæ-иу мæ дзы куыдтæ у, уымæй фарстой, иннæтæ-иу дзы æппæлынмæ фесты, æмæ-иу, куыд фæзæгъынц, сырæзтæн, цинай-иу сырæзтæн.

Уалæ Реданты, фысджытæн цы сфæлдыстадон хæдзар и, уый

Тотырбег сарæзта. Æмбисонды хурварс цæрæнуат, æмбисонды сырхагуыри дыууæуæладзыгон хæдзар, йæ бынмæ – уыцы дардыл цæхæрадон, йæхицæн æй сарæзта, фæлæ йæ уæд Мæскуымæ лидзын бахъуыд – йæ дыууæ фырты уым ахуыр фесты, уым æрбынат кодтой, æмæ уый тыххæй, æвæцæгæн. Æмæ йæ рауæй кодта Фысджыты цæдисæн – цы йыл бахардз кодта, уый æвдисæг гæххæттытæ æрæвæрдта, Советон рæстæджы гыццыл цæдис кæй хуыдтой, уый бухгалтерийы раз. Æндæр капекк дæр не ‘рцагуырда. Мæрзойты Сергей уæд фысджыты сæрдар уыд, æмæ уый кодта уыцы ныхæстæ мæ цуры кæмæндæр. Æмæ сæ уымæй фехъуыстон. Хæдзарæй æцæг сфæлдыстадон хæдзар рауади. Цыдысты йæм Цæгатай, Хуссарæй канд фысджытæ нæ, фæлæ зонадон кусджытæ дæр æмæ уыцы сабыр, хибар ран сæ куыстытæ кодтой. Тотырбег-иу йæхæдæг дæр уым куыста, Мæскуыйæ куы сыздæхт фæстæмæ, уæд, бинаг уæтгæй йæ рудзгуытæ уартæ æрбацæуæны ‘рдæм кæмæн сты, уым. Рудзгуыты раз иу стыр стъол уыд цæхгæрмæ æвæрд, ууыл-иу фыста Тотырбег. Йæ разы, стандартон кæй хонынц, ахæм гæххæтты сыфтæ нæ, фæлæ стыртæ, – иннæтæ йын гыццылтæ уыдаиккой. Нæ сыл арæхстайд фыссын. Фидаугæ дæр сыл не скодтаид.

Æз-иу куы сæфтыдтæн Редантмæ, уæд-иу æнæ бакæсгæ нæ фæдæн Тотырбеджы уатмæ. Йæхæдæг-иу уым куына уыд, уæд дæр дæгъæлæй æхгæд никуы уыд йæ дуар. Æмæ-иу кастæн Тотырбеджы фыстытæм – ставд фыстытæ, даргъ рæнхъытæ, рæнхъытæ кæрæдзийæ нывыл иртæст, редакцигæнгæйæ истытæ фыссæн кæм уа... Æмæ-иу кастæн Тотырбеджы фыстытæм, кæд æгъдау афтæ нæ амонь, уæддæр – æз редакторæй куыстон чиныгуадзæны æмæ тынг цыбæл кодтон: цы дзырд ахахх кодта, уый цæмæн ахахх кодта, йæ бæсты йын цы ныффыста, уый цæмæн ныффыста? Стæй æндæр искæй фыстытæм нæ кастаин – æниу, хизгæ дæр цæмæн хъуамæ бакодтаин искæй уатмæ?! Фæлæ уый Тотырбеджы уат уыди! Уыдон Тотырбеджы фыстытæ уыдысты!

Уæд Тотырбег, документалон кæй хонынц, ахæм уацмыстæ фыста. Фæлæ мæнæй нæ рох кодта йæ фыццаг чиныг – радзырдты чиныг, – уартæ мæм кæд æмæ кæд æрбафтыд кæцæйдæр. Уым цы фыййау лæппу уыд, уый мæм Тотырбегæн йæхи халдих кæсы, æмæ йæ цал хатты æрхъуыды кæнын, уал хатты йыл цин фæкæнын. Иннæ ахæм, – уыцы дурын, сæн æнхъæл кæм уыдысты, æмæ прокломацитæ кæм

разынд. Аѳмбисонды дзѳбѳх ирон радзырдтѳ. Нырмѳдѳр сѳ мысын. Мѳнмѳ гѳсгѳ, уыцы чиныг иунѳг хатт рацыди, ѳндѳр ѳй нукуууал рауагѳта Тотырбег.

Аѳмѳ-иу бирѳ цѳрджытѳ уыди уыцы хѳдзары, официалон хуызы сѳѳлдыстады хѳдзар уыд. Аѳнѳуи йѳ бирѳтѳ Тотырбеджы хѳдзар хуыдтой. Уѳлдай фылдѳр дзы кѳстѳртѳ цардысты, горѳты кусын чи райдыдта – радио, телеуынѳн, газетты, фѳлѳ хѳдзар кѳмѳн нѳма уыд горѳты, ахѳмтѳ. Тотырбег сын фысымы хуызѳн дѳр уыд ѳмѳ ѳфсины хуызѳн дѳр. Стыр кастрункѳйы дзаг-иу скодгаид хѳринаг, ѳмѳ-иу лѳппутѳй чи куыд цыди горѳтѳй, ѳфтѳ-иу ѳй бабадын кодта, тыргыы цы даргѳ стѳол уыди, уымѳ ѳмѳ-иу ын тѳбѳгѳыдзаг тѳвд хѳринаг йѳ разы ѳрѳвѳрдта. Кѳддѳр дзы кѳйдѳрты баййѳфтон хѳргѳ – уѳд хѳѳдур сфыхта Тотырбег; хѳѳдуры мидѳг – тахынѳджы тымбыл кѳрстытѳ хѳзѳн уѳрдоны хѳѳдын цѳлхыты хуызѳтѳ. Йѳ хѳрздѳф ѳмбудаѳнтѳ агайдта.

Уыцы уѳззау низѳн дѳр нѳ бакуымдта тасын Тотырбег. Уайтагѳд слѳѳуыд йѳ кѳахыл. Дзургѳ ѳвзѳр кодта, фѳлѳ уый дѳр ницѳмѳ дардта. Уѳд Ходы Камал дѳр чиныгуадзѳны куыста, тынг хѳлар уыдысты Тотырбегимѳ. Цѳвиттон, Тотырбег йѳ бинойнагѳн кѳухылхѳцѳг уыди Камалѳн. Чындр уартѳ Хуссар Ирыстонѳй хѳстой, уым Стыр Ком кѳй хонынц, уырдыгѳй, ѳмѳ-иу Камал Тотырбеджы койѳ фылдѳр нѳ уыди. Реданты, дам, кѳѳфетты ѳнѳхѳѳн асыкк балхѳдта, уым, дам ѳй кѳрты астаѳ ѳрѳвѳрдта ѳмѳ ѳгас хѳѳуы, ѳвѳцѳгѳн, ахѳм сывѳллон нал баззад, уыцы асыччы йѳ кѳух чи нѳ фѳтѳыста.

Аѳмѳ-иу ѳрбацыдаид сихорафонѳй раздѳр чиныгуадзѳнмѳ ѳмѳ бадтаид, ѳз ѳмѳ Камал цы хѳтѳны куыстам, уым. Йѳхи ирхѳфстаид газеттѳ ѳмѳ журналтѳ-йѳдтыл. Дзургѳ бирѳ ницы кодта, ѳфтѳ йѳ ѳнѳмѳнѳг зѳгѳын цы хѳуыди, ѳндѳр. Стай-иу сихорафон йѳ сахатмѳ ѳркаст ѳмѳ-иу хѳѳрѳй загѳта: «Сихор!»

Аѳмѳ диссаг куыд нѳ уыди! Уѳдѳ иннѳ дзырдтѳ цѳѳррѳмыхстѳй куы дзырдта, уѳд-иу уыцы дзырд ѳфтѳ сыгѳдѳгѳй куыд сѳѳрѳзта зѳгѳын?! Аѳмѳ-иу базмѳлыдыстѳм, цы нѳ базмѳлгѳ ма-иу нын уыди?!

Уѳд нѳ Горѳтгѳрон районмѳ фѳхуыдтой – уым нын районы чиныгдоны уыди фѳмбѳлд фѳллойгѳнджытимѳ. Тотырбег дѳр –

махимæ: æвæццæгæн æй, махæй фæхицæн уа, уый нæ фæндыд, стæй йæ, æвæццæгæн, адæмы фенын дæр фæндыди, адæмы ‘хсæн куы балæууид, уый дæр æм цыди, æвæццæгæн, – рагæй нал балæууид се ‘хсæн, æмæ уый æнцон нæ уыд йæ адæмуарзаг зæрдæйæн. Уым бирæ фæрстытæ лæвæрдтой Тотырбегмæ, æвæццæгæн, не ‘ппæтмæ уыйбæрц фæрстытæ нæ радтой, Тотырбегмæ цас радтой – уыдтой, Тотырбегæн дзурын куыд зын уыди, уый, уæдæ цы дзырдта, уый дæр дзæбæх не ‘мбæрстой, уæддæр æй фарстой. Афтæ зынд, цыма, чи æрцыди фембæлдмæ, уыдонæй алкæй дæр фæндыди Тотырбеджы истæмæй бафæрсын. Æмæ сын лæвæрдта дзуаппытæ Тотырбег. Зын ын уыди дзурын, тыхсти, уæддæр дзырдта; дзырдта æмæ уыди хъæлдзæг, æвæццæгæн, цин кодта, адæмы ‘хсæн кæй ис, ууыл, цин кодта, фæрстытæ йæм кæй дæттынц, ууыл, æмæ сын уый та, дзуаппытæ кæй лæвæрдта сæ фæрстытæн, ууыл. Рæстæгæй-рæстæгмæ-иу худгæ дæр бакодта, афтæ æхсызгон худт-иу бакодта, æмæ нæ ныфс бацыди – мах дæр æмæ, æмбырдмæ чи æрцыд, уыдоны дæр – фæдзæбæх уызæнис Тотырбег, куыд нæ фæдзæбæх уызæни, афтæ дзæбæх чи худы, уый!

Стæй нын, куыд вæййы, афтæ фынг æвæрдтой, Тотырбег æрбадт хистæры фарсмæ, куыд ын æмбæлди, афтæ. Хистæр куы ракуывта æмæ Тотырбег агуывзæйыл куы схæцыд, уæд æм мах кæсгæйæ баззадыстæм: цы ми йын кæндзæн? Нуазæн ын нæй, уый зыдтам, куыннаæ йæ зыдтам?! Акуывта, æмæ, агуывзæ уæлæмæ фæцæуы, уый куы федтам, уæд нæ чидæртæ сæхи нал баурæдтой, йæ номæй йæм бадзырдтой. Фæлæ уый уæдмæ афтид агуывзæ фынгыл æркъуырдатæ æмæ, бахудти, афтæмæй загъта: «Гъеныр уым Торбег, Торбег кæнут!»

Тыхсгæ чи нæ кæны, ахæм лæг, дам, нæй, уый раст у, æвæццæгæн. Фæлæ-иу æз Тотырбегмæ куы кастæн, уæд-иу мæм афтæ зынди, цыма ницæуыл тыхсы æппындæр ацы дунейы. Фæлæ йæ уæд федтон фæтыхсгæ æмæ фæтарстæн – уæдæ Тотырбег дæр зоны тыхсын!

Уый, йæ фенддыджы Дзасохон куы ацыди цардæй æмæ Тотырбеджы фарсмæ йæ бынат афтидæй куы баззад, уæд уыди. Уæлмæрдмæ ацыдыстæм, далæ Ногиры хъæуыбын цы уæлмæрд и, уырдам Камалы гыццыл машинæйыл. Ингæны уæлæ сыджыты обау уыд, æндæр æфснайд нæма уыди ингæн. Тотырбег уыцы обауы рæбын йæ уæрджытæ æруагъта зæххыл, стæй йæ ных æрхаста зæхмæ æмæ афтæмæй

баззад. Мах йæ фæйнæфарс лæууыдыстæм. Куыд зын ын уыд, уый æмбæрстам, фæлæ йын нæ бон цы уыд?! Исты йæм бадзурын нæ, фæлæ йæм бакæсын дæр дзæбæх куына фæрæзтам. Кастæн Тотырбегмæ, æмæ мæ зæрдыл æрбалæууыд, йе ‘варæн бон Дзасохонæн. Плиты Грис, фынджы фарсмæ йæ иу уæраг зæхмæ куыд æруагъта, афтæмæй куыд схаста агуывзæ. Фынгыл нæ нуæзта, фæлæ фынджы фарсмæ. Æвæццагæн, мæнæ, арфæйы нуазæнтæ кæй хонынц, уыдон чи рахаста, уыдонимæ уыди Грис, æмæ сæм фынджы хистæртæ цы нуазæнтæ авæрынц, уый нуæзта, – йæ фыр æнкъардæй рис æфтыдта лæгыл, Грис афтæ кæй нуæзта, уый.

Æрæджиау сыстади Тотырбег, уым сæ хæстæджытæй кæйдæр хæдзармæ бацыдыстæм, фынгыл бадтыстæм, æмæ йæ хуыз сындæггай йæхимæ здæхын байдыдта.

Цардыл æууæнк нæй, мæнгæй нæ загътой нæ фыдæлтæ. Æндæр ма хæрз æрæджы дæр уыцы бонтæ зынгæ дæр куы никуыцæй кодтой Дзадтиаты хæдзармæ.

Мах куысты уыдыстæм Камалимæ. Кусгæ бон фæуынмæ хъавыд, афтæ телефон уыцы сæртæг дзæнгæрæг куы ныццагъдид. Хæтæл систон. Дзырдта Тотырбег.

– Цы ми кæнут уым, дæ хæдзары мыггагыл?

– Мæнæ нæ фæйнæ хæдзармæ цæуынвæндтæ кæнæм.

– Уæ фæйнæ хæдзары уал уадзут, фæлæ ныртæккæ ам куыд уат. Сымахмæ кæсын. Бамбæрстай?

Абадтыстæм Камалы машинæйы, Изæтбег æмæ Тотрадз дæр – немæ. Фынг цæттæйæ ныййæфтам. Фынджы астæу – гогыз тымбыл фыхæй. Æз кастæн гогызмæ æмæ хъуыды кодтон, куыд æй сфыхтаиккой уыцы стыраей, цæм æй сфыхтаиккой ам горæтаг уавæрты? Фæлæ, Тотырбег цы нæ самал кæна, ахæм цы и?! Стæй йæ æнæхъæнæй кæй сфыхтой, уый дæр Тотырбеджы фæндæй уыдаид – Тотырбег гыццыл хайтæ-йедтæ нæ уарзта.

Цас фæбадтыстæм, цас фæныхас кодтам! Уæдæ фæскуыст æххормагæй минас дæр куыд нæ акодтаиккам!

Æмæ та-иу нын райдыдта кувын Тотырбег, йæ худгæ цæсгом-иу нæ куы кæмæ фæцарæзта, куы кæмæ, цыма нын нæ зæрдæтæм рухс бадарынмæ хъавыди, уый хуызæн.

Уыцы бон, æвæццагæн, кусгæ бон нæ уыди, æндæр фæссихор

МАХ ДУГ

хæдзары цæмæн хъуамæ уыдаид? Цырыхаты Михал мæм сдзырдта телефонæй – уæд нæ сæрдар уыди Михал. Æмæ мын загъта цыбырæй, мæхи мын иу дзырд зæгъын дæр нæ бауагъта: æниу мæ куы бахъуыдаид дзурын, уæд дæр цы загътаин хъуамæ уыцы уæззау фæдисы хъæр кæм уыд, уыцы ныхæсты фæстæ?!

– Тотырбег фæзиан. Пинджак рахæсс, мыййаг дæ дæлæмæ цауын куы бахъæуа.

Зыдтон – Тотырбег Сау денджызы былмæ ацыди. Дохтыртæ йын нæ амьдтой, денджыз дын зиан у йын дзырдтой, хиуæтты дæр нæ фæндыд, тæрсгæ йын кодтой. Фæлæ йæхæдæг нæ тарсти, ноджы Германы хæсты денджызонты бригады уыди æмæ, æвæццагæн, хионы цæстæй касти денджызмæ æмæ йæм йæ тыхст дæр хаста æмæ йæ рыст дæр.

Кæргы уыди бирæ адам. Цыдæр хæцца-мæцца лæуд кодтой. Æмæ зæхмæ кастысты. Машинæйы, дам ма иу афтид бынат ис. Æмæ уæд Кокайты Тотрадз ацыди. Мах Хъозаты Æхсаримæ иумæ рацыдыстæм. Изæрмилтæ сæхи нæма равдыстой, фæлæ дард нал уыдысты. Цыдыстæм сæргуыбырæй. Ничи нæ ницы дзырдта. Дзурын нæм нæ цыди.

Октябрь, 2019 аз

ДЗЫРД-ХУЫЦАУ ДУГӘЙ ДУГМӘ*

НЕМЫЦАГ ЛИТЕРАТУРӘ

Фыссәг...

Кәрдаг Аив Дзырды бардуаг...

Иу хатт – ләджы зонд рәсуг, фәлмәнгәнаг, растадмә йә хонаг.

Инна хатт – артәндзарәгау йә адәмы сәрсәфәнмә хонаг, әндәр адәмтәй йә уәлбикьондәр, Хуыцауән адджындәр, әввахсдәр әмә хулон уарзтәй уарзондәр канәг.

Әмә куы фәдис кәнәм, зәгьгә, ахәм размәцыд адәмтәм – итайлаг әмә немьцаг – фашизм цы хуызы хуамә сдартанд афтә бәлләхәрцыдтән сәрбынат, уәд-иу нә зәрдыл әрләууәнт, әхсән-мә-‘хсәнты цы дзырды дәсныты кой рауайдзән, уыдон дәр – уыцы әхсәндзарды әндәр бындурон әфсәнттә әмә фадәттә-уаварты әмрәнхь...

Немыцаг литературә дәр йә ратәдзәнтә-гуырәнтә амонь францагау рагзаманты IX – XII әнустәм. Ома фольклормә, алы таурагьгә-каджытә әмә әмбисәндты әвәрәнтәм. Стәй, францаг уацмыстә-иу сәхи әвзагмә куы тәлмац кодтой, уәды рәстәгмә. Уәвгә та ма-иу суанг Аристотельмә дәр ахәццә сты...

Әвзонгәй нын байгәрста фәндаг литературәмә Страсбургар Готфриды чиныг «Тристан әмә Изольдә» (1210 азмә хәстәг). Дунейы чиныгуарзджытән зындгонд сты «Нибелунгтыл кадджытә» дәр (1200). Дыууәсәдә азы фәстә литературәйы хәләс фәдәрзәгдәр – ныхас расидынц динь догмәты, аргъуаны әнәивгә фыдәлтыккон домәнты ныхмә әмә адәймаджи зәххон барты сәрашонд – зәгьгәм, Зацаг Иоганна диалоджы, «Богемаг гутондар», зәгьгә, уым (1400).

Уәдмә айхуыст Мартин Лютеры дзырд дәр – басгуюхт раст Реформацийы райдайәны, стәй та Зәхкусджыты Стыр хәстән – 1525 аз – йә сәйрагдәр нысан кәд әмә уыдис «Сайәгой дунә фәсафын». Әнәзындгонд нын нәу ацы таурагь дәр – «Чиныг Тиль Эйленшпигелы тыххәй».

* Дарддәр. Райдайән 2025 азы 7, 8, 10-әм әмә 2026 азы 1-әм номырты

О, рагэй дэр дзырд – аргом дзырд – загъынмæ уандын хъуыд, дæ ныфс æм бахæссын: 1689 азы арты басыгъдæуыд поэт Квирион Кульманы, еретик æй схонгæйæ. Æмæ уæд фæзынд «зæрдæйы дин» дæр. зæрдæйы ыбырнынал.

Готхольд Лессинг

Лессинг фæзминаг хуыдта Шекспиры сфæлдыстад, хуыдта йæ йæхицæн дæр æмæ куыста пьесæ «Фауст»-ыл, æрмæст ын кæронмæ нæ фæацис фыст, фæлæ уыйхыгъд бахъуыд Гетейы, цæмæй уый снывæнда йе стырдæр уацмыс «Фауст».

Готхольд домдта драматурги æмæ театрай, цæмæй сæ бæрнон хæсыл нымайой æхсæнады хъомыл кæнын, цард куыд у æмæ цавæр у, уыдæттæ æххæстæй æвдисгæйæ, æрдзон хуызы, рæстæй, хуымæтæг формæты. Стæй, дам, трагедион уавæрты æрмæст къаролтæ нæ бахауынц, фæлæ хуымæтæг адæм дæр.

Уыд тыхджын философ æмæ публицист дæр. Йæ драматургийы æнтыстджындæр сгуыхт у поэмæ «Куырыхон Нартан» – суанг ын æй нырыккон рæстæджыты дæр сценæйы æвæрдæуыд...

XVIII æнусы кæронмæ хæстæг Германы стыхджын феодалон цардарæзты ныхмæ архайд – рахуыдтой йæ «Уад æмæ размæбырст». Национ литературæйы рæзт æнгом бастой адæмон сфæлдыстадимæ, фыссæгæй агуырджы бæрзонд æмæ тыхджын æнкъарæнтæ ныв кæнын, героикон хъуыддæгтæ ‘вдисын.

«Уад æмæ размæбырст»-ы сæйрагдæр минæвары ном сбæдт æрыгон Гетейыл.

Иоганн Гете

Иоганн Вольфганг Гете (1749 – 1832).

Стыр фыссæг, дзырды аивадмæ ногдзинæдтæ бахæссæг: лирикайæ рауайын кодта цæрæццаг æнкъарæнтæ æвдисæг, уæрæх æмæ парахатæй пайда кодта фольклорон фæлгонцтæй, адæмон зарджыты хуызтæн сæ азæлдæй, сæ мотивтæй. Сыстад монон хъадаманты ныхмæ, фæндаггæнæг уыд сæрибармæ, æрдзимæ бастдзинæдтæм – ахæм нысанджын сты йæ одæтæ æмæ гимнтæ, йæ егъау драмон уацмыстæ – егъау сæ хъуыдытæ, сæ авналæнтæ

тæ-ахадынмæ гæсгæ: «Прометей», «Магомет», «Фауст», йæ историон драмæ «Гёц фон Берлихинген», йæ роман «Æрыгон Вертеры удхæрдтæ...»

Уымæй уæлæмæ ма зындгонд ссис куыд ахуыргонд, æрдзиртасæг, медицинайы фарстатæ дæр ма арф зонæг, юриспруденцийы закъонтæм йæ хъус лæмбынагæй дарæг...

Веймар ын уыд цæрынæн æмæ сфæлдыстадон куыстæн адджын бынат, бахæлар Фридрих Шиллеримæ, ам æй бабæрæг кодтой Уильям Теккерей, Генрих Гейне, Адам Мицкевич, Василий Жуковский, Орест Кипренский...

Тынг æнхъызгæ рæстæджы цард поэт: хæдбардзинады сæраппонд америкаг адæмы хæст, францаг буржуазон революци, Наполеоны фарсласæг – йæ райгуыран бæстæ йын куы басаста, суанг уæд дæр... Гъе уымæ гæсгæ та йе сфæлдыстады бирæ цыдæртæ ныхмæвæрд сты – мæнæ куыд фыста уый тыххæй Фридрих Энгельс: «Уæдæ афтæ, Гете куы æгæрон стыр у, куы та тæнæгзонд, лыскъæрдæ; куы æнæбасæттон, фидистæгæнаг, дунейыскондæй йе сæфт уынаг гени, куы къæрцхъус тæшпудау æппæтæй дæр разы, куы, йæ фындзæй дарддæр чи ницы уыны, ахæм филистер».

Фæлæ уæддæр Гетейæ кад афтæ бæрзæндмæ схызт, æмæ уый у, уый, фыццаг стыр национ немыцаг поэт, йæ хъæлæс хъуысы æппæт адæммæ дæр. Æмæ йын йæхи цына æндавы: архитектурæ, театры рæзт, хъомылад, æхсæндзарды æууæлтæ, литературайы уавæры фарстатæ, истори, алы бæстæты мидахастытæ, хурыскæсæйнаг поэзи...

Рæстаджы ныхасæн та уый у бафиппаинаг, æмæ йæ цард-йæ сфæлдыстады ахадгæдæр фæллой, йæ поэзийы арвыл æнцайæг цъупп трагеди «Фауст» кæй у – Германы литературæйы вазыгджын æмæ сæйраджы-сæйрагдæр æнтыст, стæй айдагъ Германы нæ, фæлæ ма æгас дунеон дзырды аивады дæр!

Ацы уацмысы ахсджиагдæр хъуыды Гете бавæрдта ахæм афористон ныхæсты: «Теори, ма хæлар, удхъуаг у, хус, æгъуыз. Уый-хыгъд æнусты кæрдæгцъæх у царды бæлас». Æмæ йæ фидарæй уырны, зæххон дунейы социалон фыдæхыл, фыддзинадыл фæуæлахизгæнæн кæй ис, кæй æрцаудзæн уыцы тæхудиаг фадатджын цардуавæр – сæрибар зæххыл сæрибар фæллой. Æмæ уый сæрвæлтау та адæймаг хъуамæ æвæллайгæйæ æмæ æдæрсгæйæ архайа, кæна тох, йæ къухы цы бафтыд, уыдæттæй буц æмæ хъал, сæрыстыр ма уа фæлæ.

Йæ кæронбæттæн хатдзæгæй та фæлтæрæй-фæлтæрмаæ цауæг девиз райгуырды: «Цард æмæ сæрибары аккаг уый у æрмæстдæр, æмæ сæ номыл æрвылбон дæр цæттæ чи вæййы хæстмæ!»

Гетейы уацмысты сурæттæ æмæ темæтæ бирæ курдиатты сразангард кодтой – Эжен Делакруайы «Фауст»-æн нывтæ кæнынмæ, Людвиг ван Бетховены музыка фыссынмæ драмæ «Эгмонт»-ы мидисыл, Шарль Гуно сфæлдыста æнæхъæн оперæ «Фауст», уый сюжетмæ гæсгæ фыст у Арриго Бойтойы оперæ «Мефистофель» – Федор Шаляпин дзы-иу зарыд...

Уæдæ йæ, Иоганн Вольфгангы, уырыссаг æвзагмæ дæр тæлмац ахæм поэттæ кодтой, куыд Василий Жуковский, Федор Тютчев, Сергей Аксаков, Николай Огарев, Михаил Лермонтов, Афанасий Фет, Николай Холодковский – уæлдай хуыздæр. Борис Пастернак та «Фауст» æнæхъæнæй раивта.

Куы амард Иоганн Вольфганг Гете, уæд дын Гейне афтæ куы бакæнид, зæгъгæ, дам, немыцаг литературæйы мидæг аивадæн дæр йæ кæрон æрцыд. Фегæр æй кодта, науæд ын йæхи æрмдзæф уæд цы схуындæуыдаид?..

Гетейы базырæххæст ныхæстæн се ‘взаргæдæртæй æрхæссæм:

Дзæгъæл, æнæспайда цард – æнафоны мæлæт.

* * *

Тæхудиаг у, йæ фыдæлтæн сыгъдæгзæрдæйæ аргъ чи кæны, уый.

* * *

Фыдохэй тэрсэг амонд нэ бавзардзээн.

* * *

Аивад уэлтэмээн, табуйаг кэй у, уыцы аеууэл аептэтэй ирддэрсэй йаехи равдисы музыкэйи.

* * *

Амэй-ай лыстэгдэр аерду дэр аууон аеппары.

* * *

Хуыздэр энциклопеди – зондджын адэм.

* * *

Арвы рон куы ныффэстиат вэйиы фэсуарын, уэд аем ничиуал фэкасы.

* * *

Фылдэр чи фэсагъэссаг вэйиы, уый аэдзух нывылдэр хатдзэгмэ не 'рцауы, хуыздэр уынаффэ нэ рахэссы.

* * *

Дахи аермэст адэмы астэу ис базонээн.

* * *

Уэлдэр рэстад уэд базондзынэ, амаэ алкэм дэр исты хорз риртасын дэ бон куы уа.

* * *

Арыгон поэттэ сэ чернилэдэтты аегэр бирэ дон ныккэныи.

* * *

Ныфс ма суанг ингэны былыл дэр цэры.

* * *

Цы уарзай, аермэстдэр ууыл сахуыр уыдзынэ.

* * *

Кэддэриддэр герой уай, уымээн уэвээн нэй, фэлаэ, кэдфэндэ дэр цэмэй адэймагэй баззайай, уымээн та ис кьухы бафтээн.

* * *

Усгур цы чындзаджы равзары, уый фæрцы йын ис базонæн, йæхæдæг цы у æмæ цас бæрзонд æвæрд у йæхи цæсты, уыдæттæн.

* * *

Хъуамæ лæджы уырна, цы не 'мбары, уымæн дæр бамбарыны мадзал кæй ис, уый.

* * *

Æрыгонæй дæм цы аиппытæ уыд, уыдон зæры кармæ ма фæстауæрц кæн – уæд дæм уый ногтæ бафтаудæн, йæхионтæ.

* * *

Политикæ у поэтхор.

Цалдæр цымыдисаг цауы Гетейы цардæй – бирæ зонинагтæ та дзы ис йæ биограф Эккерманы чиныджы...

Æппæтзæххон гени йæ схуындæуыд немьцæн хорз номгæнæг поэты: йæ фыццаг романы – «Æрыгон Вертеры удхæрдтæ» – кад æвæстиатæй бæстæтыл анæрыд. Йæ бындуры та ис поэтæн йæхи хъысмæтæй æрбайсгæ хабар: сæудæджергæнæджы чызг Лоттæ Буффы бауарзта, фæлæ йæм уый та æргомыздæхт нæ фæцис. Уыцы бонты цавæрдæр лæппу йæ къух йæхимæ систа – æнамонд уарзты мастæй. Уый фехъусгæйæ, Гете бавдæлд «Вертермæ»...

Уайтагъддæр æй æппæт европæйаг æвзæгтæм ратæлмац кодтой. Семæ – уырыссаг æвзагмæ дæр.

Диссагæй цы кæныс: Наполеон Бонапарт æй 7 хатты бакаст, æфсис дзы нал æмæ нал зыдта... Уæдæ йын йæ «Фауст»-имæ та хорз зонгæ уыд Иосиф Сталин æмæ, Максим Горькийы радзырд «Чызг æмæ мæлæт» куы бакаст, уæд талфтулфгомауæй фæкодта: «Эта вещь посильнее «Фауста» Гете!» Гъемæ уæд тиранты тиранæн дæр йæ худæджы-худинаджы хал схауд: уыцы уацмыстæ – арв æмæ зæхх...

Йæ цард-цæрæнбонты поэт дунейы рухс фенын кодта 1600 æмдзæвгæйæн. Сæ фылдæрæй рауад адæмон зарджытæ (нæхи æнæмæлгæ Хетæджы-фырт уайсахат зæрдыл æрбафты!)

Зæры кары Веймары парчы Гете æнæнхъæлæджы сæмбæлд йæ амонды хурыл: æвзонг чызг Христинае Кульпиус дын æм куы æрха-

тид, ме ‘фсымæры поэтикон фæлварæнтæм, дам-ма дæ цæсты тигъæй уæддæр æркæс, зæгъгæ. Æхсгæ кастæй дæр æй раиртæста: бынтон лæмæгъ уацмыстæ. Фæлæ чызг та – зæрдæ уацайрагæнæг рæсугъд...

Ракуырда йæ, кæд хуымæтæг бинонтæй уыд, уæддæр. Æцæгдæр ыл йæ амонды хур дзаг цæстæй скаст.

«Фауст»-ыл фæкуыста йæ царды кæронмæ – райдыдта йæ 20-аздыдæй, цæргæ та фæкодта 82 азы.

Царды хай фæуæлахиз, цард та у æгæрон – ахæм у поэты рæбинаг хъуыды.

Йæ адзал æм куы ‘рбаввахс, уæд ма Гетейæн бантыст йæ фыссæн сис лæвары хуызы Пушкинæн барвитын...

Иуахæмы йæ бафарстæуыд, Гейне уæлдæр у æви, дам, ды. Æмæ ахæм дзуап радта, зæгъгæ, цин кæнут, немьц, ахæм дыууæ хохи цъуппы уæм кæй ис, ууыл!

Фридрих Шиллер

Фридрих Шиллер – уый цыбырæй, æххæстæй та **Иоганн Кристоф Фридрих Шиллер** (1759 – 1805).

У поэт, драматург, аивадиртасæг, историк, Лессинг æмæ Гетеимæ æмцæдисæй немьцаг классикон литературæйы бындурæвæрæг.

Йæ заманы Герман дихтæ-дихтæгонд кæй уыд къуымтæ-къуымтыл, алчи дæр дзы йæхи паддзагадыл нымæд уæвгæйæ, уый йын йæ хорз сæрызонд дзæгъæлтæ кодта, йæ дунембарынадыл трагедион хуызы фæзынд æмæ йæ цæрæнбонты уæгъд нал суагъта. Гъемæ

æвæллайгæйæ агуырда æхсæндзарды бæллиццаг арæзт, рæстадыл æнцайæг. О, хуыздæр адæмы æнусон табутæ...

Æмæ уыцы мидуавæр æнæ фæзынгæ нæ уыд йе сфæлдыстадыл райдианæй фæстæмæ, æвдисæн та – йæ драмæ «Фыдгæнджытæ». Дуне хæрæмттæй æмыдзаг кæй у, адæмы ‘хсæн ахастдзинадтæ кæрæдзимæ фыдгулы цæстæнгасæй, суанг знаггадæй сæрибар кæй не сты, уый у, уый, йæ сæйраг архайæджы мæстыты маст, фæлæ рæс-

тад уавæртæ царды фыдгæндты фæрцы рауадзынмæ хъавы, æмæ уыйадыл фæсмойнаг фæндагыл цæуæг фæцис, хорзæй цæмæ тырныдта, уыдон ныссæста. Фæлæ, драмæйыл аивадон уацмысау дзургæйæ, уый зæгъын æмбæлы, æмæ немыцаг драматургийы «Фыдгæнджытæ» ног ныхас кæй уыдысты – уыцы иу рæстæг лирикон дæр, политикон цæхгæрдзырд дæр æмæ алы æнкъарæнтæй ифтонг.

Фридрих медицинамæ дæр афтæ зæрдиагæй аздæхта йе ‘ргом, æмæ ма сæрмагонд академи дæр фæцис, саккаг ын кодтой полчы фелсыры бынат. Æрмæст æм уый уыйбæрц нымад нæ уыд, фылдæр рæстæг сфæлдыстадыл хæстæй баззад. Фыста ног драмæтæ, фæлæ дзы иуахæмы полчы йæ хæстæ æххæст кæнын айрох – Мангеймы балæууыд: ам театры цыд йæ драмæ «Фыдгæнджытæ». Æмæ дын æй герцог ахсты куы бакæнид, ме ‘вастæй цæмæн ацыдтæ, зæгъгæ. Шиллер фæлыгъд уырдыгæй æмæ иу чысыл хъæу Бауэрбахы кæронмæ ахæццæ кодта йæ ног замманай драмæ «Æууæнкхор æмæ уарзт».

Бæстонæй æрцард Мангеймы, ныр у театры сæйраг драматург, сценæйы æварынмæ бæззон кодта йæ раздæры фыст пьесæтæ, кæсы театралон аивады фæдыл лекцитæ. Æрмæст йæхи царды уавæртæ ницы ахæм ныбылдæр кодтой, уалынмæ йын хæрзгæнæг фæзынд – цардхъомлæг Г. Кернер. Ахæм разы дзы уыд, æмæ уæдæй фæстæмæ йе ‘ввахсдæр хæлар сси. Фæраст Лейпцигмæ, стæй та Дрездены дæр стæлфыд – уый 1785 азы.

Фæстæдæр Шиллер Веймармæ куы ‘рбафтыд æмæ хæстæгдæр куы базонгæ Гетеимæ, уæд райдыдта йе сфæлдыстады уæлдæр къæпхæн. Æцæг ахуыргондау иртасы адæмты истори рагзамантæй йæ цæрæн дуджы онг, æмæ йын, иуæй, æхсызгон у, адæм кæй ивынц, рæзынц, се ‘хсанадон цардарæзт дæр размæцыддæр кæй кæны, иннардыгæй та зæрдæрыст уымæй æййафы, æмæ ма уæддæр цæрæцпаг кæй сты хъæддаг зондахаст æмæ ма иу лæг иннæмæй йæхицæн цагъайраг кæй аразы.

Йæ лирикæ дæр дзаг у æрхæндæгæй – адджынæн мысы, зæгъæм, æмбисонды Элладæйы дуне. Фæлæ уæддæр табуыг у аивады тых: уый стыр ахъаз кæны, цæмæй адæймаг сæрбæрзонд уа, йæхи дæлдзинæг кæнын ма уадза...

Æнтыстыл нымад æрцыд йæ ног драмон уацмыс дæр «Мария

Стюарт». Марияйы удисконды мон уæлахиз кæны, чи йæ мары уыдоныл. Ус-къарол фыццаджы-фыццагдæр у æнæбасæттон сылгоймаг, йæ фыдракæндтæ дæр хатыргонд кæмæн ваййынц, ахæм.

Æппæты фæстагмæ цы пьесæ сфæлдыста – «Вильгельм Телль» – уый у сæрибарыл фыст гимнау.

Дунейы литературæйы Фридрих Шиллер Шекспиры фæстæ нымæд у хуыздæр æмæ дæсныдæр трагедиты авторыл. Бирæ фысджытыл фæзынд йæ тæваг, Чернышевский æмæ ма суанг Достоевскийыл дæр: сæ иу Урæсейæн бæрзонд исын кодта революцийы фæрæт, иннæ революци хуыдта Уæрæсейы бынгæнæг тых – кæс ын йæ роман «Иблистæ».

Ахæм хатдзæг дæр ма счындæуыд, æмæ, дам, Шиллеры сфæлдыстад у XVIII æнусы аивадон литературæйы кæронбæттæн, йæ алдымбыд балхынцъ.

Иоганн Кристоф Фридрих Шиллеры литературон бынтæм хауынц йæ цыргъ зондæй скарст ныхæстæ дæр:

Æппындæр чи ницæмæй тæрсы, ахæм лæджы хъомыс къаддæр нæу, иууылдæр удаист кæмæй кæныни, уый тыхæй.

* * *

Фæлтау хъизæмайраг кæрон иудадзыгон хъизæмары бæсты; кæнæ та афтæ: фæлтау æбуалгъаг кæрон æппындæр æбуалгъ бæллæхы æрцæуынаы тæрсыны бæсты.

* * *

Бузны уæвынаы рохгæнагдæр ницы ис.

* * *

Бæрзонд уды хицæуттæн сæ мидхæрзын æддæмæ нæ хуысы.

* * *

Хæларад сойын цырагъ, мыййаг, нæу, цæмæй, кæрæдзи нæ уынгæйæ, ахуысса.

* * *

Дунейы уæлахизгæнæг бардуагтæ сты уарзт æмæ стонг.

* * *

Царды зэлдэвэрэны мэй аермэстдэр иунэг хатт вэййы дидинэфтау.

* * *

Чи загъта, аема мыл абон хур уый охыл скаст, цэемэй аэз ивгъуыд боныл сагъэсты бацауон?

* * *

Сæрибар аермэстдэр ахæм лæг вэййы, аема йæ бон йæхиуыл кæмæн цауы.

* * *

Иу дæр нæ ахæм ныфсæвæрдæй нæ райгуыры, зæгъгæ, дæ цæрæнбонты тыхст аема рыст нæ бавзардзынæ.

* * *

Æппæт уæлахизтæн дæр сæрæвæрæн у хатыр кæнын, барын.

(Æрмæст ам уадидагæн мæ зæрдыл ирон æмбисонд æрбалæу-уыд: «Барон-барон – лæджы фырт, æгæр барон – куыдзы фырт». О, хæдæгон, ахæм ныхас дæр ма нæм куы ис, зæгъгæ, дам, ирон лæг йæ маст сæдæ азы фæстæ райста æмæ фæфæсмойнаг, цæмæн, дам, батагъд кодтон...)

Дзырд кæддæриддæр хъуыддагæй æхсарджындæр у.

* * *

Сындзджын æвзагæй æлгъагдæр ницы разындæн.

* * *

Лæгæн йæ царды нысанта куыд бæрзонддæргæнгæ цауыни, йæхæдæг дæр семæ афтæ рæзы.

* * *

Намыс, лæджы цæсгом цардæн йæхицæй дæр ахсджиагдæр сты.

(О, ам дэр та аенэ аерымысгэ нэй ирон лэджы цардарэзты фэтк:
«Авзэр кардэй фэррэт хуыздэр, агады цардэй мэлэт хуыздэр»).

* * *

Растады бэрцбарен фылдэр хъалэстэй аразгэ нэу.

* * *

*Растдзинад мур дэр ницэмаэ дары, камэдэр нымады кэй нэу,
уыцы аеуул.*

* * *

Дун-дуне Хуыцауы аэрхъуыды у.

* * *

Иугэр хъуыддаджы бэрны бацыдтэ – равдздер ай скан!

Генрих Гейне

Генрих Гейне (1797 – 1856) – поэт, публицист, литературон критик.

Фэлэ уал йахи тыххэй цыбырэй адзурыны разэй уэлбэхэй дзурагау – хатыр бакэнут! – ранымайэм, XIX аenusы немьцаг литературэйен номгэнэг цы замманай фысджытэй рауад эмэ Гейне аенустэм сэ сэрты камэн акаст, уыдоны...

Уый уыд романтизмы аenusы, уэд поэтгэ сэ сэйрагдэр нысаныл банымадтой адэймаджды удысконд бындуронэй базонын, сахимэ бар райстой, цард, уыдоны куыд фэнды,

уыцы хуызты авдисын, уымэн эмэ поэт дуне аенауи адамэй хуыздэр уыны, алцы дэр дзы арфдэр эмэ ирддэрэй иртасы. Ноджы ма поэзи сэ фэрцы фэхъэздыгдэр ног ритмтэ эмэ амдзавгэты арэзт-формэтэй.

Гьемэ сахимэ арыхъусын кодтой сэ дуджы зындгонддэр композиторты дэр – сэ ныхэстэ систы сэ зарджытэ Франц Шуберт, Роберт Шуман, Феликс Мендельсон эмэ Иоганнес Брамсэн.

Фæлæ уадидæгæн бамбæрстой уый дæр цардбæллон романтиктæ, æмæ дунейы сконд æгъатыр кæй у, адæймагæн дзы йæ фарсхæцæг кæй ницы ис. Сæ романтикон бæллицтæн символæн равзæрстой æрвцъæх дидинæг – уый агургæйæ бавзары адæймаг алы бæллæхтæ, фыдæхтæ, фæсмоны æвдæрзт...

Бар-æнæбарын нын æнæ бæлвырд ныхасæй чи баззайдзæн, хыгагæн, уыдон та Альберт фон Шамиссо, Амадей Гофман, сабиты уарзон аргъаугæнджытæ – Гриммты æфсымæртæ, Герхарт Гауптман, Новалис (Фридрих фон Гарденбург), Фридрих Гельдерин...

Фæйна ныхасы ма сæ дыууæйы тыххæй... «Æмбисонды, егъау гени», – загъта Виссарион Белинский Эрнст Теодор Амадей Гофманы тыххæй. Зæрдæ дарæн куыд хъуамæ ма уа ууыл, æмæ ‘ппæтæн дæр зындгонд кæй сты йæ уацмыстæ «Щелкунчик», «Æхсæнчъыты бардуаг», «Змисæй адæймаг» æмæ уæлдайдæр та «Къаннаг Цахес» – рæдыдæй кæмæнты æмæ цæмæнты нæ фæтабутæ кæнæм, уый тыххæй хуыздæр фыст уацмыс.

Уæдæ Герхарт Гауптманы, Нобелы премийы лауреаты, драмæтæ дæр куыд хъуамæ уой рохуаты фæсдуар: «Хурыскасты размæ», «Дæлдонфæуæг дзæнгæрæг», «Тынуафсджытæ», «Хурныгуылды размæ»...

Лæгæн йæ дзыхæй сызгъæринтæ куы хауа, йæ дзырд удхос куы уа, саст зæрдæтæ ирвæзынгæнæг, ныфсæй сæ хайгæнгæйæ, фæлæ бæстæйы астæуккаг цæджындз искæцы идеологи куы суа – зæгъæм, цæммаруаг фашизм, уæд ма уыцы лæджы туджы æмæ стæджы хъæд æнæ басгаргæ куыд нæй?! Агъа, Генрих Гейне уираг, дзуттаг, еврейæг адæмæй у?

Уæдæ йæ иу чиныг дæр иу дуканийы дæр, иу чиныгдоны дæр, иу тæрхæгыл дæр куыд нæуал уа, афтæ!

Нæ зонын хъуыддаджы бæлвырд уавæр – ома, феррагонд немец чингуытæй арт кæнын куы райдыдтой сæ уынгты, сæ фæзты, уæд уыцы пиллон арты амæттаг Гейнейы уацмыстæ дæр фесты – нæ фесты, уый. Æрмæст аивадон ныхасæн дæр æфсармы миниуæг ис: дæ дæлфадаей йыл куы ‘рлæууай, уæд дæ уæлдафæй скæсдзæн æмæ дæ стыр фæсмойнаг фæкæндзæн.

Генрих райгуырд стыр горæт Дюссельдорфы æмæ рухс дунейæ та ахицæн егъау горæт Парижы, йæ райгуырæн зæхх мысгæйæ.

Ахуыр скодта радгай Берлины, Бонны, Гёттингены университетты юридикон факультетты, зæрдæздæхт та уыд филологи æмæ философи-мæ. 1820-æм азты йæ ном зынын райдыдта мыхуыры.

Змæст дуг та хаста уыцы рæстæг дæр: Наполеоны хæстытæ, адæмон сыстадтæ Испани, Греци, Италийы, революцитæм æмхиц бонны ахаст... Хуыздæр æм цы фæкаст йæ уæдыккон уацмыстæй, уыдон Генрих бахаста йæ «Зарджыты чиныг» æмæ «Фæндаггон нывтæ»-мæ.

Йæ поэзи схион демократон идейæтæн, социалон æмæ политикон ивддзинæдтæм æхсæнады тырнæнтæн. Йæ ном айхъуыст æппæт Германыл, йæ къорд æмдзæвгæйы та суанг ма Европæйы дæр уарзон систы – «Уыдон кæрæдзийы уарзтой», «Нæзы бæлас æмæ Пальмæ», «Лорелея»... Хъуыстгонддæр композиторæ сæм музыка фыстой...

Йæ «Фæндаггон нывтæ» та, ирддæр зын зæгъæн у, афтæ ныв кодтой Герман æмæ Европæйы нырыккон уавæр, ноджы цыргъзонд ныхасыуагæй. Йæ прозæ хъæздуг у лирикæйæ, дзаг у алы æнæнхæлæджы импровизацитæ æмæ фæзилæнтæй, уымæ – реалистон: уынæм, Герман йæ рæзты фæндагыл куыд бандзыг, æнцæд нæ лæууы афтæмæй, фæлæ фæстæзаддæр кæны, йæ наукæ дæр царды фæрæзты фæхуыздæрæн ахъызгæнæг нæу.

Фæлæ дын, ахæм царды рохтæ дæр кæй къухы сты, уыдон уыдæттæн быхсой?! Нæ йæм кæсут, нæ: стауы Италийы сусæгæй архайæг карбонариты, уыдоны бафæзмынмæ сиды немцымæ, æндæр, дам, уæдæ куыд быхсут уæ националон дæлдзинагæн, политикон хуызы дæр ма уæ кæрæдзимæ кæй сфыдæх стут, уымæн. Англисы ноггуырд капитализм та йын у æфсондзы – адæмы рагъыл æвæрд – ног æфсондзы мадзал. Æмæ йыл цензурайы сардыдæуыд, сфæлдыстадон хуызы хуыдуг кæнын райдыдта, уæдæ æндæр хуызы фæллой кæна, уый дæр ын загъд нæ уыд – Мюнхены йæ бафæндыд профессоры номимæ лекцитæ кæсын, æмæ, дам дæ æндæр ницы хъæуы...

1830 азы июлы революци фæзынд Гейнейы хъысмæтыл дæр – афæдз чысыл хъуаг куы рауад, уæд ацыд Францмæ æмæ дзы йæ царды кæронмæ политикон эмигранты гаккæвæрдæй цæргæйæ-нæтгæйæ баззад. Ам бахæлар францаг номдзыд фысджытимæ, йæ уацмыстæ ныр фыста немцыгæ æмæ францаг æвзæгтыл. Ныр та йæ адæмæн фæзминаг хоны францагты хъазуатон тох сæ бартыл. О, фæлæ францагты та зонгæ кæны немцы царды æууæлтæ æмæ культурæимæ. Уæдæ йæхи дæсны аивадон критикæй дæр равдыста (очертæ «Францаг нывгæнджытæ», «Францаг сценæйы тыххæй»). Ам ноджы бæстондæрæй базонгæ социалистæ-утопистты фæллæйттимæ – Фурьæ æмæ Сен-Симоны.

Æрмæст сæ хъуыдытимæ разы нæу, ома сабыр æмæ фидыдæй, уæлдæр хицауады разæнгардæй, социализм æрбынатон уыдзæн цардарæзты, зæгъгæ, уыцы хъуыдытимæ...

Гейне тынг удхар кодта Герман мысгæйæ, йæ адæмы, йе ‘взадзы зæлланг. Æмæ райгуырд поэмæ «Герман». Ахæм адæм дзы æвдыст цæуынц, революцион ивддинадтæ скæнын сæ тых кæмæн амоны; поэт немыцы хизы пруссакты схæлботт уæвыны низæй, дзуры дзы, зæгъгæ, милитаризм æмæ национализм цыфыддæр знагтæ сты рæстады демократæн, фыдæй разилдзысты сæ адæмыхаттыл...

1846 азæй фæстæмæ Генрих сæйын райдыдта тыхджынай-тыхджындæргæнæг низæй – параликæй. Суанг йæ адзалы бонмæ нал фæсарæн, уынгмæ нал ракаст йæ цæрæнуатæй, йæ сынтæг та схуыдта «гобан ингæн»... Æрмæст тыхст рынчынай дæр йæ сис иуварс не ‘рæвæрдта: мыхуыры фæзындысты æмдзæвгæты æмбырдгæндтæ «Романсеро» æмæ «Æргомсаст».

Рæстæджы размæцыд Генрих Гейнейы фарс рахæцыд, немыцаг æмæ дунеон литературæйы цы бæрзонд бынаты аккаг уыд йе сфæлдыстады гæнæнтæм гæсгæ, уый æрцахста.

Æз æй цас зонын, уымæй Гейнеимæ баст иу литературон хабарыл сæрмагонд ныхас ничима расайдта. Скъолайы азтæй фæстæмæ – ны-выл чи ахуыр кодта, уыдонæй – рох нæу Гейнейы æмдзæвгæ Лермонтовы æмбисонды курдиатджын сæрибар тæлмацæй:

*На севере диком стоит одиноко
На голой вершине сосна.
И дремлет, качаясь, и снегом сыпучим
Одега, как ризой, она.*

Фæлæ Гейнейы иннæ æмдзæвгæйы тæлмац афтæ уæрæхты зындгонд нæу, æмæ йыл бæлвырд ныхас дæр цыма нукуы цыд... стæй цыма йæ бындуры цавæрдæр немыцаг таурæгъ ис... Æнæхъæнæй æрхæссынмæ йæм ма базивæг кæнæм, ноджы æд эпиграф немыцаг æвзагыл:

*Sie liebten sich beide, doch keiner
Wollt 'es dem andern gestehn.
Heine*

Йæ тæлмац: Они оба любили друг друга, но ни один не желал признаться в этом другому.

*Они любили друг друга так долго и нежно,
С тоской глубокой и страстью безумно-мятежной!
Но, как враги, избегали признанья и встречи,
И были пусты и хладны их краткие речи.*

*Они расстались в безмолвном и гордом страданье,
И милый образ во сне лишь порою видали.
И смерть пришла: наступило за гробом свиданье...
Но в мире новом друг друга они не узнали.*

Цæуылнæ, цымæ, уæд «не узнали»? Кæрæдзи ахæм æнахуыр, уазалгомауæй уарзтæй, хиуылхæцгæйæ кæй уарзтой, уый фыдæй? Фæуæд. Æрмæст хъуыстгонд ирон фыссæг Дзесты Куыдзæг та ахæм тæрхон цæмæн рахаста йæ хуыздæр радзырды «Хорхæссæг»-ы йæ уарзон хъайтартæн: «Арф ингæн-комы та сæмбæлдысты фыд æмæ фырт, фæлæ ацы хатт кæрæдзи нал базыдтой». Уæд цæуылнæ?!

Гейне-Лермонтовы бар-æнæбары тæваг уа? Æмæ стæй Шолоховы роман «Æвæлмæст Дон»-ы дæр: куы сæ агæрах ласой райсом сырхытæ, уæд ма дунеты хуыздæры – æцæг дунейы – сæ кæрæдзи базондзысты, зæгъгæ, Подтелков йæ ‘мбалы фæрсы...

Циу, цы ис йæ бындурæ ацы удаистæн, цымæ?.. Ай-гъай нæу хуымæтæг хъуыддаг литературон уацмысы мидис уырнинагæй иртасын дæр. Æмæ куыд нæ уыд раст поэт Тютчев дæр, афтæ зæгъгæйæ: «Нам не дано предугадать, как слово наше отзовется...».

Гейнейы фæстæ дæр цæргæйæ баззад зæрдæбынæй загъд ныхæстæ зæрдыл дарынæн ахсджиаг ныстуантау...

Хатыр кæнын искæй æфхæрæг нæ зоны. Бараг та уый у, æмæ кæй бафхæрың растадæй дæр.

* * *

Сылгоймаг уыцы иу растæг цыбæлгæнæг фæткъуы дæр у æмæ маргджын залиаг калм дæр.

* * *

Æз Ауфферджы нæ кастæн, фæлæ, мæнмæ гæсгæ, Арленкурæй ницы хъауджыдæр кæны. О, æрмæст æз уый дæр нæ кастæн.

* * *

Мæнæ искаемæн йæ чиныджы йæхи къам куы фенын, уæд мæ цæс-тытыл Генуя ауайы: уым дæр æррадонмæ бацæуæны лæууы, чи йæ сарæзта, уый скульптурæ.

* * *

Куыдзæн йæ мукъу куы бабæттынц, уæд уый йæ къæдзилы бынæй райдайы рæйын.

* * *

Парижы немъцæгты хæс цы у? Архайын, цæмæй мæнæйуый афтæ тынг ма мыса райгуырæн бæстæ.

* * *

Æнусты сæрты дзуттæгтæ Библи фæхастой, раст цыма уый сæ фæндаггон Фыдыбæстæ уыд, уыйау.

* * *

Алы адæймаг дæр æгас дуне у – йемæ райгуыры ног дуне æмæ йемæ амæлы. Æмæ уæдæ алы ингæны дæр ныгæд æрцæуы септæдунеон истори.

* * *

Æз тæригъæдджын та куыд нæ дæн, фæлæ мын алцы дæр Хуыцау ныббардзæн – Йæ куыстыхъæд ахæм рахаста.

* * *

Æнæниз адæм иугуыраей дæр цардуарзаг сты.

* * *

Цы сæрхъипп вайы уыцы лæг, йæ ницы æмæ мацыйы уавæр йæ хорз фыдæлты номæй чи фелхæны.

* * *

Цы айдагъ иунæг рæсугъддинад зонын, уый у æнæнизддинад.

* * *

Зæхх æмæ арвы астæу ахæм цыдæртæ ис, æмæ сæ бамбарын æрмæст философты бон нæу, фæлæ ма нæ сæрхъуæгтæн дæр уый не 'нтысы.

* * *

Царды æгæнон егъау аипп куы фæзыны, уæд ын быхсын дæр афтæ зын нал веййы.

* * *

Æфсарм, æгъдау сты зердæйы уаг, йæ зонд.

* * *

Хорз прозæ цæмæй фыстæуа, уый охыл хъуамæ фыссæгмæ уа поэты курдиат дæр.

* * *

Диссæгтæ-æмбисæндтæ! Алы замантæ-дугты дæр æлгъаг адæм сæ цæммар митæ рæстытæ кодтой уымæй, æмæ, дам, æнувыдæй хæст стæм диныл, æфсарм-уаг нын ис, æмæ хъæбулы уарзтæй уарзæм нæ фыды Зæхх...

Иукæддæр дын Гейне хъуамæ дыккаг бон кæимæдæр кæд æмæ рацыдаид дуэльмæ, фæлæ райсомæй йæ фыдгулмæ арвыста фыстæг: «Хатырæй фæуæд, фæлæ мæм демæ дуэлæй ахсджиагдæр æмæ бирæ вазыгджындæр хъуыддæгтæ кæсынц æнхæлмæ!»

Хатгай, ох-хына, зæгъгæ, бахъынцъым кæнын, æмæ йæ уæд Пушкин æмæ Лермонтов цæуылнæ бафæзмидтой – сæ аккаг знæгтыл цæмæн банымадтой цыдæр йедты?..

Ирæтты ирондæр Къоста хорз куы фæцарæхст: уæд, дам æм иуахæмы Созырыхъо лæгæй-лæгмæ хæстмæ фæсидт. Хорз, сразы Поэт, æцæг, дам, æз ма хъырмаджы хъæлæсы хæрæджы фаджысæй конд нæмгуытæ ныннæмдзынæн, зды нæ, фæлæ!

Бæргæ, бæргæ, бон куыд цæуы, афтæ-иу алкæд дæр фарн куы хæссид, æрмæст та цыфæндыйæ дæр æмæ кæдфæндыйæ дæр цæрын бæрнон хæс у иу лæгæн дæр æмæ æнæхъæн адæмæн дæр. Литературæйы фидинаг нысан та – дуджы æууæлтæ ныв кæнын æнæсайд ахорæнтæй.

МАХ ДУГ

Æмæ XX фыдæбойнаг æнусы дæр Хуыцау немъцаг литературæйæн балæвар кодта ног курдиæттæ, амæй-ай номдзыддæр фысджыты. Æрмæст та сыл тæргæ бæхæй афæлгæст бафтдзæн нæ цыбыр къухы – чи зоны, иуæй фæстæмæ, Томас Маннæй...

Литературæйы дæр уæд фæзынд ахæм аивадон мадзал – экспрессионизм. Йæ тырысайыл фыст уыд, зæгъгæ, ацы æгъатыр дунейы ис иунæг хæзна – адæймаг! Æмæ цæмæй аирвæза хæрзбынты-бын бакæнынай, уымæ хъæуы тырнын, уый сæрвæлтау архайын, дæ Дзырд уый номыл нывондæн хæссын, æндæр уæдæ мæлæт йæхи цардæй цытджындæр, удагасдæр кæны.

Ноджы ма мæнæ цы удхайраг цардарæзт æрхæдзарон сæ зæххыл, мæнæ – фашизм!..

Нымад азтæм Германæй, куыд дарддæр ис, афтæ рынæй лидзæгау сæхи айстой культурайы дыууæ мин архайæджы онг. Уыдонимæ – зындгонд фысджытæ дæр: æфсымæртæ Томас æмæ Генрих Маннтæ, Бертольт Брехт, Аннæ Зегерс, Леонгард Франк, Ганс Янн, Иоганнес Бехер...

Уыдзæн ма

*ПЛИТЫ Сергей,**Хуссар Ирыстоны**наукои иртасавнты институты зонадон кусаг*

ПОЭТ АЕАЕ АЕБАЕСТАДЖЫ АЕМИУАД

Уац

Нырыккон царды цивилизацияы размэцыд фадат дэтты ахсэнадон фарстатэ алыварсонэй ахуыр кэнынэи. Фэлэ йын эрды аеиэмбэрст сусэгдзинадтэ нырма цэлхдуртэ эвэрынц дунейы бирэнымэц ахгэд фарстатэ раргом кэнынэи. Уыцы фарстатэй адэймагады уэвынадэй фэстэмэ ахуыргэндтэм стыр цымыдис эвэрын кэны адэймаджи миддунейы сконд. Ахуырады фэлгъауэи куыстытэ цы кыуындаг зонэнтэ раиртэстой, уыдонэи сэ уэлэи гэйттэй иу у уый, аеае адэймаджи хъуыдытэ аигом баст куы вэй-йыиц йэ архайдимэ, уымэи аеае ахсэнад аебэстагаи аргъ кэны йэ фэдыл уадзгэ архайдэй.

Фэнды мэ арэхстгай эрныхас кэныи Джыккайты Шамилы поэтикони курдиат аеае аебэстагони ахастыты аемиуадыл. Фыссэджи сфэлдыстад уэрэх аеае хъэздыг у литературэйы жанрты. Уый поэзийы уадындзэй ныззарыд эрыгон азты, аеае суаи йэ амэлэты бонмэ йэ архайд аеае йэ хъуыдытэ аемдзу кодтой адэмы хэрзэбонэи. Цэстуарзон ахсэнадон архайэи, ахуырад аеае зонады фэдисион бэлвырдэй аебэрста, аеи хьомылад цыфэнды зонындинэдтэ дэр фыдбылызы хос кэй сты. Уымэ гэгсгэ, цы цардыуагони фэндагыл рацыд, уым хьомыладон куыстмэ аеи бавналгэ никуы фэци. Ахуырадон уагдэтты, зонады кьахвэндэгтыл аеае ахсэнадон царды бэрэгэй зыны йэ удварны эрттиваг армэвэрд.

Сабидуджы аеиэмэт зэрдэйы уаг фидэны поэты цырын кодта цард алыварсонэй ахуыр кэнынмэ. Хэххон зынвадат царды уавэртэ йын йэ уды эвэрын кодтой хидвэллой куыстмэ уарзондинад. Царды ахсидэнты йэхи фэлтэрдта йэ уэны кэсэгэу развэлгъау аеае эрзылд ашпэт куыстытыл дэр. Уэдэ уэлыгэс, хьомгэс, хосгэрдэг, хъэддзау аеае зэххы куыстэй цард аидидзынгэи архайдэ уахцондинад аикуэрдта. Йэ зэрдэйы рэбыи арф нывэрдта лэггад

кæныны миниуæг æмæ-иу тыхст кæнæ цыбыркъух адæймаджы ныфсы таг бауагъта йæ иу рæвдауæн ныхасæй дæр. Æмбæрста, адæймагон миниуджыты суадоны ратæдзæн сывæллоны азтæ кæй сты. Фæндыд æй æцæг зæрдæхæлар, рæстаг æмæ æгъдауджын адæймаг суæвын, æмæ йæ къухты бафтыд.

Шамил рауад стыр ахуыргонд æмæ нацийы аккаг минæвар, сæйраг æмбæстагон хæсыл нымадта адæмæн лæггад кæнын æмæ йæ царды уыцы принципæй никуы рахызт. Æрдзæй рахаста поэтикон курдиат æмæ йæ æдзухдæр баста æхсæнады æмæ цардыуагон фарстатимæ. Уымæ гæсгæ æнгом баст уыдысты йæ поэзийы арф уидаг æмæ æмбæстагон зондахаст. Ахæм курдиаты хицау йæ фезмæлд, йæ архайд, йæ уæздандзинад æмæ йæ фæлмæн зæрдæйы уагæй Иры дзыллæйы йæхимæ æркæсын кодта. Шамил ссис ирон литературæйы активон фæдисон, зонадон фарстатæ иртасæг æмæ ирон литературæйы истори бæлвырдгæнæг, таурагътæ æмæ Нарты кадджытæ анализгæнæг, фольклор фæлгъауæг æмæ аив тæлмацгæнæг.

Æнæ фыдæбон царды нысанмæ нæ фæхæццæ уыдзынæ, æмæ фыдæбон та хъуамæ уа сомбоны сæраппонд. Шамилаен йе ‘ппæт фыдæбæттæ æнцой кæнынц Ирыстоны хуыздæр фидæныл, фæсивæд æмæ царды размæцыдыл. Хуры фырты æнгæс фарны лæг царды фæндагмæ ныфсджын къахдзæфтæй бахызт æмæ-иу кæд йæ размæ къуылымпыгæнæн цæлхдуртæ фæзынд, уæддæр-иу сæ сарты ахызт удлæмарæн фыдæбæттимæ.

Кавказы адæмты арвистон заманы фыдæвзаджы ардыдæй Ирыстоны зæххыл Цæгатæй Хуссармæ, Хуссарæй Цæгатмæ æхсæнадон дæлдзиныггæнæн цалх атылд. Æфхæрд æййæфтой ирон адæм, æмткæй цард схъомпал, æмæ Шамилы бахъуыд фыдæхдзинады ныхмæ æргом тох расидын. Йæ хъуыдытыл хæлуарæджы тынау стыхст æвæстиатæй амæлттæ райсыны къуыбылой. Ахуырад æмæ зонады бæрзæндæй тох расидт рæстдзинады сæраппонд, æмæ райдыдта йæ царды иууыл уæззаудæр заман. Йæ адæймагдзинады миниуджытæй бындур цы цардæн скодта, уый бæстонæй æрбынат кодта йæ миддунейы æрфæны. Йæ сæйраг домæнтæ уыдысты адæмæн аргъ кæнын æмæ лæгуарзондзинад парахат кæнын. Хъæрæй æмæ æргомай дзурын райдыдта адæмы сæрыл, фыдæлтыккон уæздан æгъдæуттæ хъахъхъаныныл, мадæлон æвзаг æмæ национ традицитæ парахат кæныныл, гоймагон æмæ

аѣмбѣстагон хѣстѣй дзыллаѣй хотыхджын кѣныныл. Аѣмбѣрста, аѣнѣ хѣомылад ацы фарстатѣ аѣвѣстнуаѣг кѣй уыдзысты аѣмѣ йѣ тых, йѣ хѣару лѣвѣрдта ахуырады кѣѣпхѣнтыл лѣуд фѣлтѣры хом миддуне хѣомылад аѣмѣ фѣлтѣрддзинадѣй рахсидынѣн. Уыдта, хицѣуттѣй аѣмѣ интеллигенцийы минѣвѣерттѣй дѣр бирѣтѣ сѣ худтѣ иннѣрдѣм кѣй фѣфѣлдѣхтой. Худдарджыты иууылдѣр лѣгау лѣгтыл нымайѣн ис, зѣгъгѣ, уѣд Шамилаѣн дѣр аѣнцондѣр уыдаид аѣгъатыр фыдѣхы ныхмѣ тох кѣнын.

Лѣгау лѣг худ намыс аѣмѣ ном хѣссынѣн дары, гѣлхѣрд лѣг та – йѣ ницѣйѣг сѣр хѣарм кѣнынаѣн. Рѣстылдзураѣг лѣг цыфѣнды политикон-аѣхсѣнадон системѣйы дѣр раппѣлинаг цардѣй никуы рацѣры, аѣмѣ Шамил дѣр кѣд цалдѣр дуджы системѣтѣ аѣрѣйѣѣфта, уѣддѣр дзы аѣнѣфхѣрд никуы баззад. Аѣфхѣрд та аѣйѣѣфта нумѣйѣг адамѣн аѣмѣ аѣхсѣнадон фарстатѣ рѣгъмѣ хѣссыны фѣстиуѣгѣн. Уыдоныл куынаѣ дзырдтаид, уѣд йѣхицѣн удѣнцойѣ цардаид аѣндѣртау, фѣлаѣ разѣгъды лѣг йѣхицѣн бар нѣ радта аѣхсѣнады рыстмѣ куырмѣджи бадаѣгау кѣсынаѣн. Уымѣ гѣсгѣ аѣппѣт фыдѣвзѣрѣнтѣ аѣмѣ аѣвирхѣау мѣлѣт дѣр байѣѣфта адѣмы рыстытыл дзургѣйѣ. Уыцы уѣззау рѣстѣг, фѣельвд аѣмѣ гадзрахат дугты, Ирыстоны зѣхх тугхѣулон адардта. Шамил ѣрлѣууыд тохы быдыры фыдѣхдзинады фарсхѣцджытимѣ.

*Иу хѣстхѣом аѣфсады ныхмѣ басѣтты йѣ хѣару,
Кѣрды хѣѣдыл фидар хѣѣцын саглагѣн йѣ бар у.
Тохѣелладай Иры хѣстон хѣаххѣѣаны йѣ зѣнѣг,
Иу хѣстѣнаѣн тохы быдыр – ингѣнмѣ йѣ кѣнѣг.*

*Фарсмѣлѣууѣг ничи вѣйѣйы растдзураѣны тохы,
Хицѣутты дѣлбын бырджытѣй баззайѣй кѣд рохы,*

*Уад ыскуе Бэрзонд Хуыцаумæ, рарвитæд дам задты,
Фенæд – ам Шамилы тох фыдæхæн бар нæ дæтты.*

Тох кæнын райдыдта мыхуыры фæрæзты фæрстыл, сæйраг хæцæнгарз æмæ хотыхæн та равзæрста фыссæн сис. Уыцы сисы бырынкъæй дæрæн кодта æддагон знæгтæ æмæ мидæггагон уæй-гæнджыты рæнхытæ. Поэзийы авналæнтæй куынаг кодта сырдон зондахастыл хæст адæмы æмæ хицæутты дæлбын бырджыты. Адæмы дудгæ катый, фыдæбон, удхар æмæ хызæмар Шамилаæн йæ зæрдæ рæхуыстой карды комæй. Курдиатджын поэты фæдисы дзæнгæрæг æнæрæнцойæ зæлланг кодта Ирыстоны къуымты. Уæлахизыл кады зарджытæ нывæста, фыдбылызыл – уынгæг зæрдæйы уагæй хъарджытæ.

Шамилы Ирыстоны зæххыл стырæй, чысылæй, ахуырдауæй, зæхкусæгæй нууылдæр зыдтой æмæ уарзтой, лæгæй-лæгмæ зонгæ кæмæн нæ уыд, уый дæр ын табугæнгæ йæ лæгуарзондзинадæн егъау аргъ кодта. Зонад æмæ ахуырады хъуыддаджы та йæ ном уыдис уæзгæ æмæ нымад. Профессоры зонадон къæпхæн дæр хуымæтæджы никæмæн дæттынц, æмæ, Шамилаæн Уарæсейы зонады тыгъдады дæр аккаг аргъ кæй уыдис, уымæн æвдисæн сты йæ бирæнымæц хорзæхтæ.

Йæ адæмы нузæрднон хъæбулы алы раныхасы дæр сæйраг бынат ахсы маделон æвзагыл фылдæр дзурджытæ хъомыл кæнын. Бæлвырдæй уыдта æмæ зыдта иу хабар фидарæй – дæхионы дæхицæй куынаг хонай, уæд дын искæмæ нымады дæр никуы уыдзæн. Хатыд æндæр æвзæгты æндæвдады уавæр æмæ удуæлдайæ архайдта маделон æвзаг райрæзыны гуырахстджын программæтыл. Хуыцауы сконд куырыхон æмбæрста, мæнгарддзинады уылæн æгæр кæй раивылд. Уыдта, нумæйаг царды куыройы дон алчи йæхи нукмæ кæй аздæхта, æмæ зæрдæйæ хатыд, нумæйаг куыройы æрривад царды æдзæллаг уавæры нысан кæй у. Æппæт тыхтæй архайдта, цы сырæзт, уый халын ма бауадзыныл. Мæсыг иу дур хъуагæй дæр къахыр у, æмæ цæсты гагуыйау хъахъхъæдта национ сфæлдыстады фидарамад мæсыг.

Гъе фæлæ фыдгæнджытæ кæдам нæ баххæссыдысты, уым нын нæхи адæмы къухæй æппæт дæр гæныстон фестын кодтой. Царды уавæр фыддæр кодта, æмæ цæстыты раз лæзæрыдис хъомысджын барадон уагæвæрд. Шамилаæн уæддæр йæ ныфс нæ саст, йæ архайд но-

джи тыхджындар кодта. Къæвдайы фæстæ хурæн æнæ ракастæ куыд нæ ваййы, афтæ фыдбон æмæ фыдрæстæг дæр бирæ нæ хæссынц, æмæ ацы хъуыды Шамилы ноджы тынгдæр разæнгард кодта. Абонай фиданмæ йе сфæлдыстадон куыстытæ Иры дзыллайæн табуйаг уыдзысты, уæзгæ бынат бацахстой ирон зонад æмæ литературæйы хæзнадоны. Уæрдонваг сфæлдыстадон æргъæмттæ бахаста уацмысты къæбицмæ, фæлæ йæм уæддæр афтæ каст, цыма адамы хæрзæбонæн мур дæр ницы сарæзта, æмæ йæхи дардта æдзух лæгтадгæнæджы бынаты.

Шамилы маелат фæцудын кодта æгас Ирыстоны, ирон интеллигенци фæкъахыр зонады æрттиваг стъалы, сыгъдæгуд лæгдзуарæй. Йæ рагуалдзæгæй цы уарзон адамы цинай радис, уыдонæн фемæхст сæ цæссыг зæрдæхалæн хъарæгимæ. Мæнгарддзинадæн бантыст йæ кæнон бакæнын, æлгъаг лæджы къухæй Шамилы туг Ирыстоны зæххыл азæй кодта. Йæхæдæг æдзух дæр тыхст лæджы уæлхъус лæууыд æмæ, чи зоны, æнхæлмæ каст æххуысмæ, фæлæ знæгтимæ баззад нунæгæй. Ам дæр та йыл амонд рахатыд, хъысмæты тугмондаг дзæмбыты цур рæстдзинад йæхи равдыста æбар æмæ æдыхæй...

Аив дзырды дæсны, зæрингуыр дæмæ уаз хъуыдытæ фæлдисæг Джыккайты Шамил не ‘хсæн нал ис, фæлæ Иры кæстæртæ фæлтæрæй-фæлтæрмæ ахуыр кæндзысты йе сфæлдыстад æмæ цæудзысты йæ амынд фæндæгтыл. Ирон адæм цалынмæ Ирыстоны уæлдæф улафой, цалынмæ сæ уды лæгуарзондзинады миннуджытæ змæлой, уæдмæ Шамил уыдзæн цæвиттойнаг, разæгъды лæг æмæ национ сæрхъуызой.

*Номдзыд лæгæй баззадтæ нæ Ирæн,
Дæу нæ уадзы тас сырды æртхъирæн.
Сонт уарзтæй дæ адæм уарзынц Иры,
Урс бæхыл дæ зарæг нæмæ сиры.*

*Суыдзæнис дæ кады ном æнусон,
Фæлтæртæ дын уадз дæ зарæг хъусой.
Ды æрвон зæдты къордмæ фæтахтæ,
Зон, кæмфæнды уай, уæддæр ды мах дæ!*

*КУЫДЗОЙТЫ Анжелæ,
Ирон æвзаджы райрæзты центры разамонæг,
филологон наукæты кандидат*

ИРОН НЫХАСЫ КУЛЬТУРÆЙЫ ФАРСТАÆ ГÆБÆРАТЫ НИКЪАЛАЙЫ ЗОНАДОН КУЫСТЫТЫ

Уац

Ныхасы культурæ куыд зонады сæрмагонд къабаз хицæнгонд æрцыдис сæдæ азы размæ Григори Винокуры чиныг «Культура языка»-йы [2]. Кæй зæгъын æй хъæуы, уый æвиппайды нæ фæзынд: суанг антикон замантæй цæуы йæ ратæдзæн, философтæ æмæ æндæр ахуыргæндтæ сæ хъус дарын куы райдыдтой нихасы алыхуызон фæзындтæм, хицæн ситуациыты куыд ивы, уымæ, уæдæй фæстæмæ [1; 5; 6]. Раст зæгъгæйæ, абоны онг дæр ахуыргæндтæ иу хъуыдыйыл нæма ныххæцыдысты ацы зонадон къабазы гуырахсты тыххæй, фæлæ фидарæй зæгъæн ис, ацы проблемæмæ дыууæ хуызы цæстæнгас кæй ис, уый. Фыццаг – къуындагдæр æмбарынад: нихасы культурайы предметыл нымад цæуынц йæ коммуникативон миниуджытæ, сæйрагдæр – нихасы растдзинад, ома нормæтыл дырысæй, фидарæй хæцын. Уæрæхдæр æмбарынады та нихасы культурамæ кæсынц куыд адæймаджы нихасон хидарынадмæ æмæ, ноджы уæрæхдæр, куыд культурайы хицæн хаймæ [4].

Ацы æмбарынады нихасы культурæ фæхæстæг ис риторикамæ, фæлæ йемæ нæ бану ис – уыдон сты нихасы мадзæлттæй пайда кæныны хицæн къæпхæнтæ; уымæ ахæм æмбарынад у традицион, цæуы антикон заманæй.

Мæнмæ гæсгæ, афтæ æмбæрста нихасы культурайы предмет, йæ гуырахст æмæ йæ хæстæ Гæбæраты Никъала дæр.

Кæй зæгъын æй хъæуы, нихасы культурайы æмбарынад интуитивон хуызы кæддæриддæр уыдис æмæ ис алы заманы дæр æмæ, æвæцæгæн, алы адæммæ дæр. Иттаг стыр аргъ кодтой дзырдарæхстдзинадæн, рæсугъд æмæ раст нихасæн нæ фыдæлтæ, сæ ахаст равдыстой æмбисæндты æмæ кадджыты, аргъæутты æмæ таурагъты. Гæбæраты Никъала, ирон зондæй æмæ удæй, арф хъуыдыгæнæг, æцæг

ахуыргонд, уымæ ма сфæлдыстадон курдиатæй хайджын адæймаг, бирæ азты дæргы ирон дзырды хысмæтыл тохгæнæг кæй уыдис, уый диссаг нæу. Ис ахæм ахуыргонд лингвисттæ, æвзаг æрмæст иртасыны æрмæг кæмæн у. Никъалайæн та, мæнмæ гæсгæ, алы ирон дзырдæн дæр уыди йæхи хуыз, ас æмæ формæ, æмæ зыдта æмæ уыдта, алы дзырдæн дæр хъуыдыйады, фразæйы, æмдзæвгæйы рæнхъы йæ бынат кæм ис, йæ æцæг нысаниуæг кæм æмæ куыдæй хъуамæ равдиса, уый. Уымæ гæсгæ æнæрæнцойæ дзырдта, фыста, амыдта бирæ азты дæргы. Уæздан хъæлæсы уагæй, æлвæст æмæ мидисджын хъуыдыйæдтæй æвдыста ирон дзырды тых. Иу иттæг хорз миниуæг ма æвдыста Никъала, иттæг стæм чи у, ахæм миниуæг: стыр аргъ кодта æцæгдзинадæн, нæ уыд козбау æмæ фæлывд йæ зонæдон архайды, хорзæй хорз дзырдта, æвзæрæй – æвзæр. Æвзæрæн дæр уайдзæф æмæ фидис нæ кодта, фæлæ йын амонгæ кодта, райхæлдта-иу хъуыдыйад кæнæ рæнхъ æлхынцъытæ халæгау æмæ-иу равдыста, æвзæр, ома æнæраст цæмæй у, стæй йæ куыд схорз, срæст кæнын хъæуы. Уый та у æцæг ахуыргонды бындурон миниуæг. Хъыгагæн, раздæр дæр æмæ уæлдайдæр ныртæккæ ирон æвзагзонынады уырзæй агургæ чи сси, ахæм миниуæг.

Цы домдта ирон ныхасæй Гæбæраты Никъала?

Фыццаджыдæр, йæ раст арæзт. Растыл та нымæд у нормæтæ (орфографион, дзырдарæзтон, морфологион, синтаксисон, стилистикон) æххæст кæнын дзургæйæ дæр æмæ фысгæйæ дæр. Уыцы нормæтæ фыст сты грамматикæты æмæ дзырдурæтты, фидаргонд сты нæ классикон литературæйы. «Ныхасы мидæг алы дзырдæн йæхи сæрмагонд бынат ис, æмæ йын æндæр дзырдæй баивæн ма хъуамæ уа. Æнцонæй баивæн цы дзырдæн уа, уый ам ахсджиаг нæу. Ма хъуамæ уа дзырдæн уæлдæр кæнæ дæлдæр абад зæгъæн» [3 :5].

Дыккаг – ныхасы бæлвырддзинад. Бæлвырд та ныхас уæд вæййы, дзураг ныхасы ситуаци раст куы равдисы, алы дзырдæй дæр йæ æцæг нысаниуæджы куы спайда кæны, факттæ æмæ цаутæ куы фæзоны, куынæ сæ фемхæццæ кæны, ныхасы цыды логикæ куынæ сæмтъеры кæны. Мæнæ нын амоны, цы нысан кæнынц æмæ кæрæдзийæ цæмæй хицæн кæнынц дзырдтæ *нысул – дзаума – дзаумæттæ – гæрста*. Равзæрста сын сæ нысаниуджыты фæлгъуызтæ, сбæрæг сын кодта сæ валентондзинад, сæ стилистикон хæстæ æмæ гæнæнтæ [3: 107 –

109]. Ноджы ма, бәлвырддзинадыл дзургәйә, бафиппайын хъәуы, Никъала зонадон фактты әцәгдзинад практикәимә кәй баста, уый. Мәнә йә уац «Нә нәмттә дәр нал зонәм?»-ы [3:109 – 112] ахуыргонд фыссы, Зонәдты академийы цы чиныг рацыд, «Адәймаджи нәмтты системәтә дунейы адәмтәм», зәггә, уым 360 ирон номы кәй ис. Ам ма фелхыскъ кодта чиныдгы авторы: «Чиныдгы фондз фарсыл утәппәт нәмттә фәнымай, уәд ма дзы әндәр исты зәггынаән цәй бынат аззайдзән» [3:109]. Әмә диссаджы хатдзәг скодта: «Әниу, хатгай зәггынаей нә зәггын хуыздәр у» [уый дәр уым]. Ацы хатдзәг та бафидар кодта объективон анализәй: «чиныдгы әдде баззадысты нә фыдәлты парахат нәмттә (Ацәмәз, Хох, Уырызмәг, Сослан, Батыр, Сауләг, Тотырадз, Тох, Әхсар...). Фәлә уыдоны бәсты ам разындысты, иу стәмхатт кәмдәр чи әмбәлы, уыцы Астан, Узник, Ама, Тьох, Адеш әмә әндәр нәмттә. Автор куыд зәггы, афтәмәй нәм арәх сты нәмттә Китай, Марокко, Тавриз, Испъан, Тегеран, Душанбе, Арарат әмә әндәр бирә диссәгтә. Ном әвәрыны хъуыд-даджи, кәй зәггын әй хъәуы, фәвәййы курьезтә дәр (худәг цаутә). Фәлә курьез закъон нәу, әмә әцәгәй цы ис, уый та йә номәй зәггын хъәуы» [3: 110]. Әмә – әлвәст әмә раст хатдзәг: «Номы истори иртасын зын у, алкәй къухы не ‘фты, әмә, цалынмә зәггәй, ацы ном ардыгон кәнә уырдыгон у, уәдмә бирә рабар-бабар фәхъәуы» [уый дәр уым].

Әртыккаг: ныхас хъуамә әмбәрстгонд уа, кәмә арәзт у, уымән. Сәрмагонд уац ис Никъаламә ацы фәзынды тыххәй, «Фәлдәхт дзырдтә», зәггә [3: 33 – 37]. Ирон әвзаджы, йәхи ныхасмә гәсгә, ссардта цыппар ахәм дзырды (*дзаг, сгухыт, мәләст, фәстинон*): «Цәвиттон, дзырдән йә мидис рахизәрдәм у, дзургә та йә галиуәрдәм фәкәнынц» [3: 34]. Әмә әвдисы, куыд хъәуы раст пайда кәнын ацы дзырдтәй, куыд арәхстгай сә архайын хъәуы ныхасы, цәмән әмдзурагән әмбәрстгонд уа дә хъуыды, уый тыххәй.

Цыппәрәм – ныхасы сыгдәгдзинад. Уәлдай, тутт дзырдтә ныхас әрмәст хәмпәлдон әмә арвистон нә кәнынц, фәлә тынг хъыгдарынц йә мидис бамбарынаән. Никъала фыста: «Ныхасы әгуыдзәгдзинадтән бирә хуызтә ис, фәлә дзы иууыл арәхдәр бафиппайәм, раст цы дзырдтә нә дзураәм кәнә фыссәм, уыдон. Зәггәм, иутә дзурынц *сокъо*, иннәтә – *зокъо*, аннәтә – *къозо*. Ам фехъус-

дзынæ лæвæрдтон, уæртæ уым та – дæттон. Фæдзурынц ма нæм сапъаздатт кæнæ фегуан кæнын, кæд нæхимæ ис бафæстиат кæнæ байрæджы кæнын, уæддæр» [3: 5].

Фæндзæм – хъæздыг æмæ аив. Æвзаджы хъæздыгдзинад баст у фыццагдæр йæ дзырдуаты бæрцимæ. Аивдзинад та тыхджындæр кæны ныхасы фæстиуæг, сахады хъусæгæн æрмæст йæ зондыл нæ, фæлæ йе ‘нкъарæнтыл дæр. Ацы миниуджытæй пайда кæны риторикæ æмæ аивадон литература.

Уæлдай карздæр домæнтæ Никъала æвæрдта поэзийы размæ. «Фысгæ ныхасы аивдзинадæн йæ домæнтæ карздæр сты. Уæлдайдæр та – аивадон литературæйы æвзаджы. Аив литературæйы æппæт жанртæй та иууыл карздæр закъæттæ ис поэзийæн. Поэтикон ныхас у æвзаджы иууыл æлвæстдæр æмæ хæрзконддæр форма. Цъус дзырдтæ æмæ стыр мидис – ахæм у поэзийы æвзаджы æнæфæцудгæ закъон. Уымæ гæсгæ поэтикон дзырд хъуамæ хæсса стыр уаргъ, уæзгæ эмоцион æмæ семантикон мидис. Алы дзырд дæр!» [3: 6]. Афгæ фыссы Никъала æмæ æвзары, ацы закъон хæлд кæм нæ цæуы æмæ кæм цæуы, ахæм дæнцæгтæ. Цæвиттонæн хæссы Къостайы рæнхытæ æмæ æмбарын кæны, алы дзырдыл дæр цы хæс æвæрд ис, уый, æвдисы, уыцы хæс куыд æххæст кæны. «Афтид къæрмæджытæ» кæм ис, уыцы «уацмыс» дæр æвзары дзырдæй дзырдмæ. Уымæ комкоммæ амоны, уацмыс-гонд цавæр журналы æмæ кæцы номыры кæцы фарсыл мыхуыргонд æрцыдис, уый. Ай та у æцæг ахуыргонды, сыгъдæгзæрдæ æмæ æргом адæймаджы миниуæг. Нæ тæрсы æцæг ахуыргонд зæрдæхудтæй, нæ кæны æнæхъуаджы зæрдæриссæн уайдзæфтæ, не ‘фхæры, фæлæ тох кæны æвзаджы сыгъдæгдзинадыл, поэзийы кадыл. Цымæ абон та нæ кæцы «литературон критик» бакæнид ахæм куыст? Былалгъæй æппæлын, фæсауонмæ фыдгой кæнын сси нæ «ныхасы культурæ», хъыгагæн. Никъала та æртæ сыфыл æвдисы, дзырд «зон»-æн йæ мидис куыд фесæфт, афтид къæрмæг дзы куыд рауад поэтгонды уацмыс-гонды, уый [3:7]. Лæмбынæг равзæрста æмдзæвгæ, раиртæста, афтид, æнæмидис, æндæр бынаты уæвæг дзырдтæ. Уымæ Никъалайы критикæ кæд карз æмæ раст у, уæддæр зондамонæн у йæ нысан. «Цыфæнды стыр æцæгдзинады ныхæстæ дæр сæ бынаты загъд куынæ уой, уæд ницы сты» [3:12], – амоны Никъала.

Зæгъын хъæуы уый, æмæ стыр ахуыргонд Гæбæраты Никъала-

йы зонадон бынтæ нырма, иуæй, бæстонгæнинаг сты, иннæмæй та – иртасинаг. Уымæн, æмæ йæ алы уацы дæр цалдæр проблемæйы райхалы, уацæн йæ сæргондæй йæ мидис бирæ уæрæхдæр вæййы.

Дарддæр кæнын хъæуы, Гæбæраты Никъала ирон ныхасы культурæйы цы уæхскуæзæй куыст фæкодта, уый. Дзæнæты бадинаг Гуыриаты Тамерлан Цæгаты сарæзта сæрмагонд æмбырдгонд, «Ирон ныхасы культурæ», зæгъгæ, æртæ хатты рацыди æмæ ууыл банцад, кусæг ын нал разынд. Афтамæй абон иттæг æргомай æмæ карзæй разындысты ныхасы культурæйы хъæдгæмттæ, æмæ сæ бадзæбæх кæныныл æрвылбон куынае кусæм, уæд социалон хызæгты æнæууылд дзыбандытæ афæлдахдзысты литературæ æмæ культурæ дæр.

Уыцы куысты иу къабаз та, мæнмæ гæсгæ, у уый, æмæ Гæбæраты Никъалайы уацты æмбырдгонд «Афтæ цæмæн дзурæм» хъæуы ногæй рауадзын (ног редакцигондæй æмæ ног корректураймæ). Уый хъуамæ уа университетты æмæ колледжты ахуыргæнæн чиныг, иронау фыссынмæ йæ ныфс чи хæссы, уымæн та – бæрæгуат.

Литературæ:

1. Аристотель. Риторика. Поэтика. М.: АСТ, 2019.
2. Винокур Г.О. Культура языка. М.: Работник просвещения, 1925.
3. Гæбæраты Н. Афтамæн дзурæм. Цхинвал: Республика, 2014.
4. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. М.: Советская энциклопедия, 1990. URL: <https://rus-yaz.niv.ru/doc/dictionary/linguistic-encyclopedic/articles/527/kultura-rechi.htm>
5. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика. Т.4. М.: Искусство, 1975.
6. Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве. М.: Наука, 1972.

ХЪАБАТЫР ХАСТОН

Очерк

Уалдзыгон хур райсом Сафиат цаҳæарадоны халамæрзæнæй фæлмæн кодта дæргъæй-дæргъмæ хъæдындзы хуым. Сыхæгты кæрты бæрзонд кæрдойы сæр къуыззиттæй зарыд сауцъну. Сафиатæн æхсызгон уыд уыцы зардмæ хъусын. Йæ зардыл ын æрлаæууын кодта йæ цаҳæрцæст, йæ сахъгуырд Зураппы. Уый-ну алы уалдзæг дæр Цъиуты бон ну къалати сæхи бæласы цонгыл бæрзонд ран бакодта, ну та-ну скъоламæ ахаста. Сауцъиутæ-ну сæм куы 'ртахтысты, уæд-ну лæппуйы цинæн кæрон нал уыд...

«Ныр мын кæм ис фæззæгæй нырмæ, йæ фæхъхъау æрбауон?» – дзуры йæхинымæр Сафиат.

Уыцы рæстæг йæ уарзон хъæбул Зураппæн та, Мæскуыйæ Смоленскы æхсæн фæндагыл поезды уаллаг тæрхæгыл уалгоммæ хуысгæйæ, йæ цæстытыл уадысты йæ мад, йæ хотæ, йæ хæлæрттæ, йæ хуыстыл айзæлæгау кодта Терчы сæр-сæр...

«Загътон, Финляндийы хæсты фæстæ иу-дæс боны æмгъуыдмæ уæддæр суайдзынæн нæхимæ, Елхотмæ, мæ мад, мæ фыды къонамæ. Мæн та поезд фæстæмæ хурныгуылæнырдæм ласы, Белоруссимæ, – хъуыды кодта æрыгон командир Алæты Абадийы фырт Зурапп. – Уæвгæ, мæ взводы хæстонтæй дæр мæнæй уалдай сæхимæ куы ничима уыд». Æмæ Зураппы зардыл æрбалæууыд, фарон ноябры Минскæй хæст ракъахæг финнты ныхмæ хæцынмæ куыд ацыд, уый. Уæд фæндагæй сæхимæ ныффыста, цæуæм хæстон ахуыртæм, æрæгмæ уæм куы фыссон, уæд-ну мæм уæ зардæ ма æхсайæд, зæгъгæ.

«Ëтт, мæ хæсгæ мæрдтæ! – æваст фестад Зурапп. – Хæст дæр куы фæци, уæддæр æз фыстæг куы нæма ныффыстон мæ тæнзæрдæ мад æмæ хотæм, уæд цæй дæрзæгзонд сдæн!» Февнæлдта йæ планшетмæ, систа дзы гæххæтт æмæ кърандас, дæлгоммæ фæфæлдæхт æмæ фыссыныл фæци. «Смоленскы станцæйы йæ посты лагъзы ныппардзынæн», – фысгæ-фыссын ахъуыды кодта лейтенант. Цытæ сæм ныффысса, ууыл хъуыды кæнгæйæ, цæстытыл ауад Финляндийы карз, фæлæ рæсугъд æрдз: бæрзонд нæзы хъæдтæ, цъымаратæ, цадтæ...

Мæнæ æвæд хъæдты урс пæлæзты йæ взводимæ хъуызгæ цæуы разма знаджы тыхтæ сгарæг.

– Сдæттут, сдæттут! – ауад йæ хъустыл гакк-гуччы уаст æмæ къухæй ацамыдта йе ‘фсæддонтæн, æрныгъуылут зазы къудзиты бын, зæгъгæ. Сгарджыты взводы командир хорз зыдта, уыцы финнаг «гакк-гуччытæ» цы сты, уый. Ахæм æрæгвæззæг ма уыцы цæгатаг хъæдты æцæг гакк-гукк уа, уый æгæр зын бауырнæн хъуыддаг уыд.

Зурапп йæ взодай дыууæ хæстонмæ фæдзырдта – гакк-гукк агурæг ацыдысты. Иннæтæн бафæдзæхста, уæхи къæрцхъус дарут, зæгъгæ.

Зæххыл бырæгау цæуынц сгарджытæ кæрæдзимæ дæрддзæф. Иуафон салдæттæй иуы хъусыл ауад æнуд асхснырсты хуызæн. Сгарджытæ ахъуызыдысты уыцырдæм. Хæрз хæстæгæй æваст фæцыд топпы гæрах. Нæмыджы æхситт ацахста командиры хъус.

– Уæлæ ис! – фæхъæр кодта йе ‘мбæлттæй иу æмæ йæ сгæрах кодта командиры æвастæй. Знагæн раздæр йæ хæцæнгарз æрхауд бæласæй, стæй йæхæдæг дæр æрбырæгау кодта, йæ сæр фæбынмæ, афтæмæй. Къалиутæй куы фæдæле, уæд тъæпп зæххыл фæцыд. Зурапп æм базгъордта, кæд ма æгас у, зæгъгæ, фæлæ финнаг снайперæн йæ бæрзæй асаст, сæрбынмæйæ куы æрхауд, уæд, æмæ дзурын дæр ницыуал сфæрæзта. Йæ хæцæнгарз, йæ документтæ йын систой æмæ дарддæр цом куыд загътой, афтæ Зурапп йæ худ систа, ныхы хид асæрфон, зæгъгæ. Кæсы, æмæ худы хъус – сажил лыг.

– Мæнæ мын дæ амæттаджы нæмыг мæ худæн цы акуыста! – мидбылты худгæйæ йæ худ бадардта, финнаджы бæласæй чи æрæппæрста, уымæ.

– Сантиметры æрдæгыл ма баззад дæ уд, – бахудтысты дыууæ хæстоны.

Елхотаг лæппуйы цæстытыл ауадысты, финнаг митджын хъæдты-иу хъæдын къахдзаныгътыл сæ урс пæлæзты разведкæйы куыд цыдысты, цалдæр хатты йæ уд æрдуйыл куыд лæууыд, иуахæмы сæ быны цады тæнæг их куыд ныттыдта, хатгай-иу фыр фæлладæй нæ сармадзанты тыхджын нæрдмæ æнцад куыд фынай кодта...

«Цæй, уыдæттæ ныр ивгъуыд хабæрттæ сты», – фескъуыдта йæ мысинæгты хал æмæ дарддæр фыста йæ фыстæг...

* * *

Ацайдагъ сты æфсæддонты сабыр царды бонтæ. Финлянди ма-иу зæрдыл æрлæууыд зæронд фынау.

Уалдзæг. Уæлдæф узæлы хуымгæнæг тракторты уынарæй. Сауцъиутæ æмæ цъиахтæ æдæрсгæ зылынд гутæтты фæстæ ног хуымгæндты, удзынд зулчъытæ, уаллæттæ. Зурапп йе ‘мæфсæддонтимæ Минскмæ здæхти уалдзыгон маневртæй. Сæ фæллад уадзынмæ æрфистæг сты иу белоруссиаг хъæуы раз. Дардæй сæм хъуысти тракторы уынар. Зурапп æм ныххъуыста. Йæ зæрдыл та æрлæууыд Елхот, йæ колхоз.

«Афонмæ хуымгонд фæвæйынд», – загъта хинымæр. – Ехх, ныр уым фест!»

Æвзыгъд лæппу бирæ уарзта колхозы куыст. 1930 азы уый Елхоты æнæххæст астæуккаг скъола каст куы фæци, уæд 15 – 16-аздыд лæппуы равзæрстой быдырыкуыстгæнæг бригады бригадирæй, æмæ фæкуыста 1933 азы сæрдмæ. Нудæс азы дæр ыл æххæст нæма сæххæст, афтæ 1933 азы сси колхозы сæрдар. Йæ удæй цыди колхозы куыст нывыл сæвæрыны тыххæй. Уый фæстæ ма иу аз фæкуыста Кировы районы бастдзинады къанторы, æмæ йæ уырдыгæй 1936 азы майы акодтой Советон Æфсæдмæ.

Æфсады дæр та йæхи равдыста зæрдæргъæвд хæстонæй. Кæстæр командирты скъола каст фæуыны фæстæ бацыд Минскы хæстон-фистæгæфсæддон училищемæ æмæ йæ каст фæци 1939 азы сентябры. Уымæй дыууæ мæйы дæр нæма рацыд, афтæ финнтæ хæст ракъахтой мах бæстæйæ, æмæ æрыгон хæстон командир æрвыст æрцыд Райгуырæн зæхх знагæй бахъахъхъæнынмæ.

Фæсаходæн Зурапп йæ иу æмбалимæ сындæггай араст хъæуы ‘рдæм. Кæройнаг хæдзармæ æввахс кауы раз æрлæууыдысты. Кæсынц, æмæ каурабын цъæх дарынц ног пысырата. Ирон лæппу сыл афтæ тынг бацин кодта, æмæ сæм згъорæгау бауад. Цалдæр дзы æртыдта, йæ дысыл сæ ацагъта æмæ æууæрцъы кæныныл балæууыд. Йе ‘мбал æм дисгæнгæ каст.

– Цы кусыс уый? – афарста йæ.

– Æууæрцъы кæнын хæрынмæ. Ехх, ныр иу цæххы тæпп!

Цъæх доны æртæхтæ армыл куы æрызгъордтой, уæд лæппу йæ дзыхы баппæрста донджын цъæх къори æмæ йæ адджынæн æркъæмс-къæмс кодта.

– Уәлә-ма кәс! – әвәст әм фәдзырдта йе ‘мбал.

Зурапп фәкаст әмә ауыдта: дыууә кәсагласы сәхи әрцәйуагытой иу хьәмпынсәр хәдзармә.

– Әвәдза, цы диссаг у: хи кьона алкәмән дәр цы зынаргъ у, суанг мәргътән дәр. Ацы кәсагластә фарон ардыгәй атахтысты зымәгиуат кәнынмә, ай-гъай. Әмә та сә ахстонмә әрыздәхтысты...

Зураппы әмбал ацы ныхәстә ахәм хьәләсыуагәй дзырдта, әмә алчи дәр бамбәрстаид, йә фыды кьонайыл сәмбәлынмә тынг кәй бәллы, уый.

– Әмбарын дә, мә хәлар, бәргә. Мәхимә дәр дәу хуызән хьуыдытә ис. Дыккаг аз әз дәр нәхимә нәма уыдтән, фәлә... Ацы фашистон пьәззы йә сындзәрхы пәләз дәрдыл ивазын райдыдта, – йе ‘мбалы уәхскыл йә фәтән арм әруадзгәйә, загъта Зурапп. – Отпусчы тыххәй мә хицаумә куыддәр әфсәрмы кәнын рапорт бадәттын.

Тынг цыди Аләйы-фыртмә йә мад, йә фыццаг сывәллоны фенын, фәлә йын уыцы бәллиц сәххәст кәныны фадат нал фәци: гитлерон Герман сусәгәй ләбураг куыдзау әвәст әрбаләбурдта нә Райгуырән бәстәмә. Сабырцәрәг Минскы сәрмә фәзындысты фашистон әфсән хьәрццыгъатә әмә йыл әркалдтой сә мәләтхәссәг бомбәтә. Цьәхахст, фәздәг әмә фәдисхьәртә схәццә сты. Әвәст ныб-бырстән не ‘фсәдтә аккаг ныхкьуырд раттынмә нал сарәхстысты әмә фәстәмә цыдысты. Знаджы ныхмә хьазуат хәстыты фәстәрдәм цыди хистәр лейтенант Аләты Зурапп дәр йә батальонимә. Зәрдә фәйнәрдәм тыдта, гитлерон оккупантты размәбырст бауромын сә бон кәй нәма уыд, уый мәстәй. «Фәләуут, ләгсырдтә, иуахәмы уыл Наполеоны бон әркәндзән мах, советон, зәххыл! Әмә уәд фәстәрдәм уәхи хуыккоммә ноджыдәр тагъддәр лидздыстут! – әртхьирән кодта Зурапп йәхинымәр. – Мах уынджы дәр уыдзән бәрәгбон». Ацы базырджын ныхәстә йын ләвәрдтой уәлдай ныфс.

Знаджы әрдонгтә әрбаввахс сты Смоленскы зәххытәм. Сырх Әфсады хәйттә сәхи әрфидар кодтой горәт Ельняйы раз. Фашистон ләбурджыты ныхмә ам цы хьазуат хәст бацайдагъ, уым гитлерон әфсады әвзаргә дивизитәй авд кьәппәджы бахаудысты әмә карз хәсты пырхгонд әмә цагъд әрцыдысты. Әмә уыцы намысы хәстыты архайәг уыдис Аләты Зурапп дәр.

Фронты уавæр кодта карзæй-карздæр. Знаг лæбурдта бæстæйы ахъаззагдæр хоры æмæ промышленнон районтæм. Йæ рохтæ тыдта Сталинградмæ.

Иу ран мах æфсæдты хъуыди Доны иннæ фарсмæ ахизын. Уыцы хæс фæдзæхст æрцыд Зураппы батальонæн. Фæлæ куыд æгъдауæй? Знаджы цæстыты раз доныл бахизыны амал нæ уыд, уæлдайдæр боньгон. Фæстиат кæнæн та уæвгæ нæ уыд. Æмæ уыцы сахат Зураппы зæрдыл æрбалаууыд иу цау йе ‘взонджы бонтæй. Цалдæр лæппуйæ атагъайы хъæдбын уыдысты æхсæрдзуан. Сдойны сты. Терк та уыди лакъон. Кæсынц, æмæ иу змейкæйаг лæг бричкæйы дзаг харбызтæ фæласы уæймæ Дзæуджыхъæумæ. Ацы хъазахъхъаг кулачы Зураппитæ хорз зыдтой: чъынды, знæт адæймаг. Харбызмондагæй сæ дойны ноджы фæтыхджындæр. Фæлæ куыд самал чындæуа харбыз уæддæр? Æмæ уæд Зурапп фæдзырдта йе ‘мбæлттæм, цыдæр сын адзырдта. Уайсахат сæхи хылгæнæг акодтой. Иу дзы иннæйы «нырриуыгъта» æмæ лидзæг фæци фæндагыл. Бричкæйæ дзæвгар куы аразæй сты, уæд лæппу байæфта йæ ныццавæджы. Фæхъæбысæй-хъæбысмæ сты. «Нæмынц» кæрæдзийы. Харбызласæг сæм цымыдисæй кæсы. Уыцы рæстæг хылгæнджыты æмбæлттæ та бричкæйы гуыффæйæ фæстæрдыгæй харбызтæ истой. Цалдæр дынджыр харбызы дзы куы фæцъортт кодтой, уæд сæхи Терчы был бæлæсты бынмæ байстой. Бричкæ адард. Лæппутæ сæ дойны суагътой лæхурæг сырх харбызтæй. Ныр батальоны командирæн уыцы цау йæ цæстытыл ауад, æмæ зына-нæзына йæ мидбылты бахудт. «Ау, мах ныр фашистон цъулберты асайын нæ базондзыстæм?» – загъта хинымæр. Дыууæ салдатимæ ацыд донбылты дæләмæ, стæй та уæләмæ. Куы æрбаздæхт, уæд фæдзырдта сапертæм:

– Мæнæ ам аразын райдайут æфсоны хид.

Æцæгæй та æндæр ран снысан кодта Доныл бахизæн бынат. Уыр-дæм хъæугæ дзаума бацæттæ кодтой æмæ йæ талынджы ацарæзтой.

Хъуыддаг рауад, Зурапп куыд æнхæлдта, афтæ: гитлеронтæ бомбæтæ æрæппæрстой æфсоны хидыл, æхстой йæ минометтæй. Уæдмæ Алæйы-фырты хæстон цæргæстæ, разæй сæ хъайтар командир, афтæмæй æхсæвы тары фаллаг фарсмæ бахызтысты. Фæрсæрдыгæй æваст бабырстой знагмæ. Гитлерон итайлæгтæ æнæнхæлæджы цæфæй сæ сæр сæ кой акодтой. Дæрæнгонд æрцыд итайлæгты альпæйон æхсæг полкъ. Фæмард йæ командир дæр. Уацары ист æр-

цыд полчыы штаб, санитарон хай. Уацары сæхи радтой 380 солдаты æмæ афицеры; батальоны къухтæм бахаудысты знаджы скълаæдтæ æд хæцæн æрмæг, æд хæлц, æд дарæс, стæй 24 ног сармадзаны, бирæ минометтæ...

Дыккаг бон итайлаг лæбурджытæ бабырстой мах æфсæддон хайы ныхмæ. 54-æм итайлаг æхсæг полкъ йæ ных сарæзта Зураппы батальонмæ. Фæлæ елхотаг цæхæрцæст командиры хæстон цæргæстæ нæ фæтарстысты, сæхицæй дзæвгар фылдæр чи уыд, уыцы итайлаæгтæй. Контрбырст сарæзтой æмæ сæ ныддæрæн кодтой.

Уыцы хъазуат æмæ арæхстджын хæстыты тыххæй батальоны æрыгон командир хистæр лейтенант Алæты Зураппæн лæвæрд æрцыд Сырх Тырысайы орден.

«Сталинград бахизæм знагæй!» – Райгуырæн бæстæйы уыцы сидт азæлыд уæлдæфы нæ советон хæстонты сæрмæ. Æмæ не ‘фсæддон хæйттæ ассæстой Идылы фидар знагæй бахъахъхъæнынмæ.

1942 аз. Узал фæззæг. Мит. Гитлерон Германы æфсады æвзаргæ хæйттæ сæхи æрфидар кодтой Сталинграды æмкъул. Немыцы авиаци иудадзыг бомбæтæ калдта горæтыл. Танктæ лæбурдтой размæ. Тæссаг уавæры бахауд Сталинград. Йæ уынгты æхсæвæй-бонæй не ‘ндадысты карз хæстытæ. Алы хæдзарыл, алы уæладзыгыл, алы къæсарыл тохты дæр цагъды кодтой бирæ адæм дыууæрдывгæй дæр.

Хутор Ягодныйы раз немцы размæ нал уагътой мах æфсæдты. Коммунист (партимæ бацыд хæцæг æфсады) Алæйы-фыртæн фæдзæхст æрцыд хуторы бынмæ знаджы хæстон рæхыс барæдувын. Æмæ та хъæбатырты батальон йæ хæс кадимæ сæххæст кодта: немыцаг хъахъхъæнджыты цæг рæмыгъд æрцыд, æмæ уыцы ран не ‘фсæдтæн фæндаг фæкъæртт ис размæ абырсынæн. Алæйы-фыртæн лæвæрд æрцыд майдан «Хъæбатырдзинады тыххæй».

Немыц хæрз дæрæнгонд æрцыдысты Сталинграды. Гитлерон Германы «æнæбасæтгæ æфсад» уым уæнгсаст æмæ ныфссаст фæци. Фæлæ ма уæддæр йæ зæрдæ цæуылдæр дардта æмæ, кæм арæхст, уым тард бирæгъау фæстæмæ лæбурдта.

1943 аз. Октябрь. Хур ма æрхуы тасы йасæй фæстаг хъæбыстæ кæны Украинæйы лæгъз быдыртæн, йæ сызгъæрин тынтæ хъазынц уæрæх Днепры урсбарц уылаентимæ. Арвыл цы стæм æврæгътæ аздад, уыдон ныссырх сты ахуырст цагъд къуымбилтау.

Хуры æрныгуылдимæ уайтагъд ахуыссыд боны рухс дæр. Афтæ, дам, ваййы лæгъзбыдырон бынæтты. Арвы тарцъæх риуыл радгай судзынц стъалытæ, чи сæ куыд егъаудæр у, афтæ. Ныр базмæлыдысты æфсæдтæ рæсугъд Днепры фæйнафарс. Чи сæ цы ми кæны, уымæн æрмæст уыцы стъалытæ сты æвдисæн. Уæвгæ, æнæуи дæр зын бамбарæн нæу, доны фале немыц æхсæвы аууоны сæхирдæм лидзыны койыл кæй сты, йæ ацы фарс советон æфсæдтæ та уыдоны æвидæй дард нæ ауадзыныл кæй хъуыды кæнынц. Уымæнæ хионтыл къаддæр зиантæ куыд æрцæуа, афтæмæй. Уый тыххæй та, ай-гъай, фаллаг фарсмæ доныл бахизын хъæуы æхсæвыгон. Чи сæрмагонд тьиуитыл, чи хъуырмаæ доны ленкгæнгæ, афтæмæй майор Алæты Зураппы полкъ боныцъæхтæм бахызт Днепры фаллаг фарсмæ, байста знаджы плацдарм, æмæ дзы полкъ сæхи æрфидар кодтой. Немыц æваст бырсты фæстæ се ‘муд куы æрцыдысты, уæд ныббырстой Зураппы полкъмæ. Бацайдагъ тугкалæн хæст. Иу атакæ – иннæйы фæдыл. Фæлæ Алæйы-фырты фæлтæрд хæстонтæ нæ фæцудыдтой. Пиллон калгæ сыгъдысты знаджы танктæ æмæ машинæтæ, советон пулеметтæ хæмпæлау карстой знаджы автоматчикты, украинаг зæхх рæмыгъта сæ къæхты бын. Зураппы полчы хъæбатыр тохыл дис кодтой суанг немыцæгтæ сæхæдæг дæр.

Знаг дæрæнгонд æрцыд. Намысджын полчы хæстонтæй 28 адæймагæн уыцы хъазуат хæстыты тыххæй лæвæрд æрцыд Советон Цæдисы Хъæбатыры ном, сæ командирæн та – Сырх Тырысайы дыккаг орден.

Полкъ дарддæр бырста размæ. Æппæты разæй уый бабырста горæт Запорожьемæ. Уый тыххæй сæ схуыдтой «Запорожьеонта». Уыцы хæстыты цы хъæбатырдзинад æмæ арæхстдзинад равдыста, уый тыххæй та Зураппæн лæвæрд æрцыд Богдан Хмельницкийы 3-аг къæпхæны орден. Фæстæдæр Никополь ссæрибар кæныныл хъазуат хæстыты тыххæй та Алæйы-фырты хæстон хæрзиуджытыл бафтыд Фыдыбæстæйы хæсты орден (1-аг къæпхæн).

Фашистон лæгсырд йæ туг калгæ æмæ фæстæмæ фæкъæпфæкъæпгæнгæ лыгъди ныгуылæнмæ, йæ хуыккоммæ. Хъæбатыр советон æфсæдты размæбырстæн бауromæн нал уыд. Раззæгты æмрæнхъ, знаджы дæрæнгæнгæ, хуссархурныгуылæнырдæм тохы фæндагыл размæ бырста Алæйы-фырты полкъ. Уыдон сæрибары тырыса хастой уарзон Одессæмæ.

Одессæ, Одессæ!.. Цас æфхæрд, цас æмæ цас хызæмæрттæ бавæрстай цыфыддæр оккупантты къухы! Мæгуыр одессæйæгтæ, раздæры цардбæллон, хъæлдзæг æмæ хурафсæст одессæйæгтæ... Ныр уæм фæцауы сæрибархæссæг Советон Æфсад. Тагъд фервæздзыстут гитлерон æфсондзæй.

Æмæ та Одессæйыл карз тохты раззагдæр рæнхъыты уыдысты Алæты Зураппы полчы хъалтахъ хæстонтæ. Горæтмæ дæр раздæр уыдон бабырстой. Хъазуат хæсты байстой Одессæйы вагзал, немыцагтæй асыгъдæг кодтой хуссайраг æмæ цагатаг станцæтæ. Уынгты къах авæрæн нал уыд гитлерон æфсæдты мæрдтæй. Бирæ мингай немыцаг æмæ румынаг оккупанттæ байсты Сау денджызы доны амæттаг. Одессæ знагæй ссæрибар кæныныл хъæбатыр тохы тыххæй майор Алæты Зураппæн лæвæрд æрцыд Суворовы орден (3-аг къæпхæн).

Варзон Райгуырæн бæстæ асыгъдæг ис гитлерон оккупантæй. Ныр нæ намысджын Сырх Æфсад Гитлеры тугæхсыст æфсондзы бынæй ирвæзын кодта сыхаг оккупацигонд бæстæтæ – Польшæ, Румыни, Венгри, Болгари, Чехословаки æмæ æндæртæ. Хæст бацайдагъ Германæн йæхи зæххыл. Фæлæ Алæты Зурапп, Ирыстоны хъæбатыр цæргæс, советон райгуырæн бæстæйы патриот, полчы командир, йæ хæстон цæргæстимæ нал бахæцца Берлинмæ: Украинæйы фронты уæвгæйæ, уый цыппæрæм хатт фæци уæззау цаф æмæ 1944 азы фæззæджы уæгъдгонд æрцыд æфсадæй куыд хæсты инвалид.

Хъæбатыр хæстон, дæсны командир сыздæхт йæ райгуырæн Ирыстонмæ. Йæ риуыл цы бирæ ордентæ æмæ майдантæ уыдис, уыдон дзураг уыдысты йæ советон хæстон удыхъæдыл.

Зурапп 1955 азы онг куыста Ирыстоны алы районы бæрнон бынæтты. Йæ цафтæ йæ æгæр тыхсын кæнын куы райдыдтой, уæд дохтырты амындæй ацыд Узбекистанмæ æмæ уым куыста Шаргунуголы системæйы алы бынæтты 1956 азæй йæ царды кæронмæ (1962 аз). Цы дыууæ лæппуйы æмæ чызг ын баззад, уыдон сæ уаг, сæ архайдæй зонын кæнынц, сæ фыды фарн сыгъдæгæй кæй хæсдзысты. Йæ бинойнаг Зинæ, æнæзæрдæхудт кусæг, рохуаты нæ уадзы йе ‘фсины, зæронд Сафиаты, барæвдауы йæ, йæ фадат цас амоны, уыйбæрц.

«Мах дуг», 1968 азы 1-аг номыр

ЙÆХИ ÆВЗАГ ДÆР ФЕРОХ КОДТА

Тузар арæх сагъæс кодта, йæ чысыл лæшпу æмæ чызг, горæты хъомыл кæнгæйæ, иронау кæй нæ дзурынц, ууыл. Сывæллæтты рæвдауæндонæ – уырыссагау, скъолайы – уырыссагау. Хæдзары сæм иронау сдзур, æмæ дын дзуапп: «Что?»

«Нæ, сæрды каникулты рæстæг сæ хъæумæ сæ нанамæ хуамæ акæнон. Уый уырыссагау нæ зоны æмæ сæ æцæг ирон дзургæ æвзагыл æнæмæнг фæцалх кæндзæн!» – сфæнд кодта Тузар.

Æрхæццæ ис каникулты рæстæг. Дыууæ сабийы æртæ мæйы æмгъуыдмæ хъæуы фыдымады æвджид бакодтой. Мад æмæ фыд горæтмæ æрбаздæхтысты æмæ сæ куысты, царды кой кæнынц. Мæй дæр нама рацыд, афтæ сæ зæрдæ нал фæлаууыд æмæ хъæуы сæ цоты бæрæгтæнæг бамидæг сты.

Ныййарджытæ сæ кулдуармæ куы бахæццæ сты, уæд айхъуыстой зæронд нанайы лæггстæ ныхас:

– Сосо, лестницæйыл ма хиз, рахаудзынæ.

Стæй та:

– Зæли, къранты халоднæй вада цæуы, дæхи дзы ма хуылыдз кæн, фæшърастуд уыдзынæ.

Тузар хорзау нал фæци, йæ сæр ныттылдта æмæ йæ усæн афтæ:

– Ай йын нæ хæйрæджытæ йæхи æвзаг дæр ма куы фæрох кæнын кодтой!

«КАКОЙ БÆРКАД?! А ГДЕ ФИДДЖИН?!»

Ирыстонмæ Уæрæсейæ кусынмæ ссыд иу уырыссаг дæсны инженер. Æмбаргæ адæймаг уайтагъд ирон адæимæ нумайаг æвзаг ссардта – кæнмæ куыста, уыдонимæ цыд зианмæ, хуынды æмæ æгъдауттыл фæцалх. Ирон хæринагтæй уæлдай тынгдæр йæ зæрдæмæ фæцыд фыдджын. Бафиппайдта, æрмæст æй цины фынгмæ кæй хæссынц. Уымæйдæр – фæстагмæ. Æмæ, цæлы фынджы фарсмæ бадгæйæ, йæхи æвæрын райдыдта фыдджынтæм. Иннæ хæринагтæй йæхи фæг не ‘фсæста.

Уæд та нуахæмы хуынды бахауд. Нуазы, цæл кæны дзадджын фынгыл, уæдæ цы! Æмæ та уæд дæр йæ ‘нхъæлмæ каст уыдысты фыдджынтæ. Фæлæ сæ нæ хæссынц æмæ нæ хæссынц. Ацы хатт фысым цæмæдæр гæсгæ йæ куывды фынгæн нæ саккаг кодта фыдджынтæ.

Уырыссаг фынгмæ, фыдджынтæм æнхæлмæ кæсгæйæ, фаг не
'внæлдта, сидтытæ та сæ куыст кодтой, æмæ арахъхъ йæ сæры скуыста.
Фæрасыгонд æмæ, хистæр бæркады сидт куы рауагъта, уæд сабухта:
– Какой баркад?! А где фидджин?!

ÆВЗАГ

Паддзах, дам, йæ лæггадгæнæгæн бафæдзæхста:
– Ацу æмæ мын æрбахæсс, дунейыл æппæты адджындæр цы у, уый.
Лæггадгæнæг ацыд æмæ йын æрбахаста æвзаг.
Уæд та йæ арвыста, дунейыл æппæты мастдæр цы у, уымæ.
Дыккаг хатт дæр та паддзахмæ æрбахаста æвзаг.

«НЫР МÆХИ МАРГÆ АКÆНОН?»

Асæбе йæ цоты фыдуаг æмæ æнæсарфат митæй сфæлмæцыд,
кæуыны онг æй æркодтой, æмæ хъарæг кæнæгау йæ сыхагæн дзуры:
– Мæ уд мын бахордтой сæ чысылæй абонмæ. Мæхи сабидуджы
мæгуырдинæдтæ хъуыды кæнгæйæ, архайдтон: уæдæ сын уый дæр
уа, мацæмæй фæцух уой. Мæхи ферох кодтон, æппæт дæр – уыдонæн.
Æмæ сæ исты куы рауадаид, исты хъуыддæгтыл хæст куы уаик-
кой, уæлæ Æхсароны цотау ахуыр æмæ размæ цæуыныл куы ных-
хæцыдаиккой, уæд фæсмонгонд бæргæ нæ уаин.
– Асæбе, Æхсарон сæ сидзæртæй, æнæ фыдæй фæхъомыл кодта.
Сидзæр цот та царды уæз æххæстæй раджы банкъарынц æмæ хорз
кæнынц.
– Омæ ныр мæхи амарон, цæмæй мæ цот схорз уой, уый тыххæй?
– ныууынаргъыдта Асæбе.

ХЪУЫДЫДЫÆ ХÆРД ФÆЦИ

Кæддæр Бимбол æмæ Тембол райпойы шофыртæй куыстой. Фæл-
лойгæнæг адæммæ сæ куысты уæлхъусмæ ластой хъæугæ товартæ:
уæлæдарæс, хæдзары дзаумæттæ, хойраг æмæ, расыг чи нæ кæны, ахæм
нозтытæ. Уыцы рæстæг хицауады уынаффæмæ гæсгæ алы куыстуат
æмæ кусæндонны коллективыл дæр уыд хъæууон фæллойгæнджытæн

хор, әхсыр әмә дзидзайы куыстады әххуыс кәныны хәсләвәрд. Районы хәдзарәдтәй иуы нартхоры хуымәй райпойән дәр йә бар бакодтой әртә гектары. Барывтой йә, йә әмбайлаг ын әртыдтой әмә тылләгмә әнхәәлмә кастысты.

Бимбол әмә Тембол сә куысты фәдыл быдырты, фермәтыл зылдысты әмә-иу сә нартхоры хуымыл дәр сә фәндаг арәх ракодтой. Нартхоры әфсир цәәхәй хәрынмә куы сбәззыд, уәд дзы-иу хуыдыдыйә райпойы кәантормә әрбаластой. Хицау сын уый сә цәстмә бадардта.

Нартхортәнтәы афон райпойы кусджытә сә зәххы хайы тылләг бафснайынмә цәмәдәр гәсгә нә тагъд кодтой, әмә сын сә хицауән иубон райкомы секретарь афтә зәггы:

– Сыхах та уә нартхоры хайы тылләг кәд әфснайдзыстут? Мит әруарынмә әнхәәлмә кәсут?..

– Әмә йә раджы куы әртыдтам, – фәцырд райпойы хицау.

– Куыд?! – фәдисау секретарь.

– Бимбол әмә йә Тембол хуыдыдыйә хәрд фесты.

ЗОНДЖЫН КУЫРМ ЛӘГ

Мәйдар әхсәв куырм ләг фәцәйцыди уынгты, йә кьухы цырагъ, афтәмәй. Йә сыхаг ләг ыл сәмбәлд әмә йә фәрсы:

– Дис дыл кәнын, мә сыхаг: дәуән та талынгәй, рухсәй цы хәуджыдәр ис? Цәмән дә хәуы, цы дын әххуыс кәны цыраггы рухс?

Куырм ләг бахудти әмә йын дзуапп радта:

– Ацы цырагъ әз канд мәхи тыххәй нә хәссын, фәлә дәу тыххәй дәр, цәмәй мыл дәхи ма скьуырай.

Цгьойты Хазбийы чиныг «Фыдалты мәсыг»-әй

МЭЙЫ ЦАУТЫЛ АФЭЛГЭСТ

► **21 январь** гастролон балцы Цагат Ирыстоны уыдис Хуссар Ирыстоны паддзахадон драмон театр. Тæбæхсæуты Балойы номыл Ирон академион театры сценæйыл равдыстой Хуыгаты Георы пьесæмæ гæсгæ спектакль «Сау нымæт». Сæвæрдта йæ театры аивадон разамонæг Джелыты Хъазыбег.

► **22 январь** сбæрæг сты РЦИ-Аланийы Сæргълаууæджы æрвылазон премийы лауреаттæ хуыздæр журналистон куысты тыххæй. Уыдоны ‘хсæн – не ‘мкусæг, поэт, Уæрæсейы Фысджыты цæдисы æмæ Уæрæсейы Журналистты цæдисы уæнг, РЦИ-Аланийы культурайы сгуыхт кусæг Касаты Батрадз номинаци «Честь и слава»-йы.

Премийæ ма хорзæхджынгонд æрцыдысты: номинаци «Честь и слава»-йы – Газайты Ирина (телеуынынад «Ирыстон-ТВ»), Хетæгкаты Зæлине (телеуынынад «Ирыстон-ТВ»), Хъороты Неля (ПТРК «Алани»), Тедеты Ирина (информацион портал «15-æм регион»); номинаци «Траектория будущего/Фидæн»-ы – Моргуаты Ладæ (телеуынынад «Ирыстон-ТВ»), Тедеты Хъазыбег (газет «Слово»), Хуæдонты Тамарæ (ПТРК «Алани»); номинаци «Тема года в России»-йы – Хъуысаты Тимур (ПТРК «Алани»-йы директор, РЦИ-Аланийы Журналистты цæдисы сæрдар), Джыккайты Заремæ (ПТРК «Алани»), Таутиаты Тамарæ (газет «Слово»), Къæбысты Зæрина (информацион портал «Основа»); номинаци «Единение»-йы – Джиоты Аллæ (Хуссар Ирыстоны Тыбылты Алыксандры номыл паддзахадон университеты медиахолдинг); номинаци «Проба пера»-йы – Давид Костанов (информацион портал «15-æм регион»); номинаци «Патриот»-ы – Золойты Фатимæ (онлайн платформæ «PREMIER»); номинаци «Нет коррупции»-йы – Церекты Артур (газет «Слово»); номинаци «Финансовая грамотность»-ы – Таматы Карина (телеуынынад «Ирыстон-ТВ»).

Хъуысаты Тимур йæ киноныв «Ирыстоны намыс»-ы тыххæй цы æхцайы премийæ хорзæхджынгонд æрцыд, уый радта сæрмагонд æфсæддон операцийы архайджытæн æххуысгæнæг Адæмон фронты минæвæртгæм.

► **22 январь** Дзæуджыхъæуы Кинойы хæдзары уыд РЦИ-Аланийы адæмон фыссæг, Фыдыбæстæйы Стыр хæсты архайæг, журналист æмæ публицист, историон романы дæсны Цаголты Василийы райгуырды 105 азы боны кадæн мысæн изæр. Арæзт æрцыд Хетæгкаты Къостайы номыл Ирон литературæйы музей æмæ нæ республикæйы Фысджыты цæдисы хъæппæрисæй.

РЦИ-АЛАНИЙЫ ЖУРНАЛИСТТЫ ЦÆДИСЫ СЪЕЗД: ХАТДЗÆГТÆ. НЫСАНТÆ, ХÆРЗИУДЖЫТÆ

30 январы Национ наукон чыныгдоны уыд Цæгат Ирыстоны Журналистты цæдисы дзуапдæттæн-æвзарæн съезд. Архайдта дзы Уæрæсейы Журналистты цæдисы сæрдар Владимир Соловьев. Дзыллон информацийы фæрæзты минæвæрттæ хатдзæгтæ скодтой æхсæнадон иугонды архайдæн, снысан кодтой ног хæстæ, ивдзинæдтæ бахастой Уставмæ. Уый фæстæ æвзарст æрцыдысты сæрдар, йæ хæдивæг, правлени æмæ контролон-ревизион къамисы уæнгтæ. Цæдисы уæнгтæ æмхъалæсæй сæрдары бынатмæ ногæй равзæрстой паддзахадон теле-радиокомпани «Алани»-йы директор Хъуысаты Тимуры.

Уæлдæр хæрзиуæг – риуылдаргæ нысанæй хорзæхджынгонд æрцыдысты: РЦИ-Аланийы адамон артисткæ Хъулаты Земфира, Хъуысаты Тимур, РЦИ-Аланийы Фысджыты цæдисы сæрдар Хозиты Барис, РЦИ-Аланийы журналистты цæдисы сæрдары хæдивæг Хацырты Елена æмæ ирон журналистикæйы ветеран Тохсырты Къоста.

Съезды кæронбæттæны Журналистты цæдисы ног уæнгтæ райстой æвдисæндаргæ.

Корректор А. К. КАРГАЕВА
Дизайн, верстка А. А. ГАБИСОВ

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ «МАХ ДУГ»

Главный редактор: ХЕТАГУРОВА Оксана Нодаровна

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Республике Северная Осетия-Алания.

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00148 от 9 июня 2017 г.

Учредитель: Комитет по делам печати и массовых коммуникаций
Республики Северная Осетия-Алания
Адрес учредителя: 362003, г. Владикавказ, ул. Димитрова, 2, офис 202

Порядковый номер выпуска: № 2. 2026 г.

Подписано в печать 17.02.2026 г. Выход в свет: 27.02.2026 г.

Индекс: 732447. Тираж 1000 экз. Заказ № 58. Цена свободная

Формат 60x90 1/16. Бум. офсет. № 80 г/м². Вклейка 1 печ. л. мелованная

Гарнитура шрифта Times New Iron

Печать офсетная. Усл. печ. л. 9. Учетно-изд. л. 14, 88

Адрес редакции и издателя: 362008, г. Владикавказ, пр. Коста, 11

E-mail редакции: mahdug@mail.ru; адрес сайта: <http://www.mahdug.ru>

Тел.: гл. редактор – 25-09-64; шеф-редактор, корректор – 25-09-74;

редакторы прозы, поэзии и критики – 25-20-52; бухгалтерия, компьютер. – 25-22-47

Адрес типографии: ОАО «Осетия-Полиграфсервис»

PCO-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати

Редакци авторы хъуыдытимаæ алкаæд разы нæ вæййы.

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй исг кæй у, уый.

Журналмæ цы кæухфыстыгæ лæвард цауынд, уыдон редакци рецензи
нæ кæны, стæй сæ автортæн фæстæмæ не здахы.

**Цагат Ирыстоны мыхуыры æмæ дзыллон хабархæссæг
фæрæзты комитет æмæ литературон-аивадон æмæ
æхсæнадон-политикон æрвылмæйон журнал
«Мах дуг» æртыккаг хатт расидтысты «МАХ ДУГ»-ы
ДУНЕОН ПРЕМИ!**

Йæ нысан у ирон æвзаг æмæ литературæйы кад фæбæрзонддæр кæнын, авторты литературон уацмыстæ фыссынмæ разæнгард кæнын, алы бæстæты цы ирæттæ цæры, уыдоны Ирыстонмæ æрбангомдæр кæнын, журналкæсдæжыты ног нæмттимæ базонгæ кæнын. Æмткæй райсгæйæ та, æмзиуонæй ирон литературæйы рæзтыл бакусын.

Преми райсыны конкурсы ис 5 номинацийы:

- ✓ поэти;
- ✓ прозæ;
- ✓ публицистикæ;
- ✓ драматурги;
- ✓ аивадон тæлмац.

Конкурсы архайджытæ кармæ гæсгæ дихгонд цæудзысты 3 къордыл:

- ✓ 7 азæй 15 азмæ;
- ✓ 16 азæй 35 азмæ;
- ✓ 36 азæй уæлæмæ.

Уæлахиздаутæ хорзæхджынгонд æрцæудзысты æхцайы преми-тæй, Премийы сæрмагонд нысантæй æмæ дипломтæй.

Конкурсы кæпæхæнтæ:

20 январæй 31 августмæ авторты бадæттын хъæуы сæ куыстытæ ахæм электрон адресмæ: mahdug@kpmk.alania.gov.ru «Конкурс» дзы фæнысан кæнгæйæ;

1 сентябрæй 30 сентябрьмæ сæрмагонд къамисы уæнгтæ аргъ скæндзысты авторты уацмыстæн;

Октябры кæрон кæдджын уавæры уæлахиздау автортæ æрцæудзысты хорзæхджынгонд.

Бæлвырддæр æрмæг базонæн уыдæн журналы æмæ Мыхуыры æмæ дзыллон хабархæссæг фæрæзты комитеты сайты. Уæ хъус дарут Телеграм æмæ ВК-йы нæ сæрмагонд фæрстæм дæр.

Фыццаг къорды архайджыты уацмыстæн къамис аргъ кæндæн хицæн домæнтæм гæсгæ. Фыст сты Премийы Уагæвæрдты журналы сайты.

Фæрнæйдзаг ут!

